

**КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДЗІГОРА КИРИЛО РОМАНОВИЧ

УДК 316.77:004.738.5:930.85

ДИСЕРТАЦІЯ

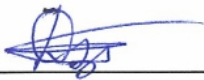
**СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ
ЯК ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ**

033 – Філософія

Галузь 03 – Гуманітарні науки

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

К.Р. Дзігора

Науковий керівник:
Стадник Микола Миколайович,
доктор філософських наук,
професор

Анотація

Дзігора Кирило Романович. Соціальні мережі як форми репрезентації історичної пам'яті. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 Філософія. – Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Київ, 2025.

У дисертаційній роботі розглядається науково-практична проблема – аналіз форм історичної пам'яті в соціальних мережах. Актуальність наукової праці полягає в тому, що сучасні соціальні мережі стали важливою складовою будь-яких суспільних процесів, а тому необхідно розуміти, який вплив вони можуть справляти на різні аспекти соціального буття людини. З іншого боку, актуальність теми визначається тим, що питання, пов'язані з дослідженням історичної пам'яті, для України ніколи не втрачали своєї значущості. Починаючи з 1991 року, з проголошенням незалежності, Україні доводиться боротися не лише із забуттям, яке властиве будь-якій культурі, а й з деструктивними впливами на українське суспільство, культуру та пам'ять. Отже, тема дослідження має подвійну актуальність: з одного боку, вона вписується в сучасну дискусію навколо мережевого суспільства та соціальних мереж, а з іншого – відповідає гуманітарним потребам країни, що перебуває у стані війни. Робота зосереджується на теоретичному та практичному обґрунтуванні взаємозв'язку соціальних мереж та історичної пам'яті. За допомогою постмодерної методології показано, що соціальні мережі та історична пам'ять обґрунтовано можуть розглядатися як складові постмодерної дійсності.

У першому розділі проаналізовано передумови виникнення мережевого суспільства та простежено основні етапи розвитку соціальних мереж. Запропоновано авторське визначення поняття соціальних мереж. Також показано, що історична пам'ять, розглянута крізь призму постмодерної

методології, органічно вписується в сучасну плюральність. Крім того, запропоновано власне визначення поняття історичної пам'яті.

У другому розділі розкрито соціокультурні чинники та механізми формування історичної пам'яті. Показано, що за допомогою вербальних та невербальних засобів історична пам'ять передається на різних рівнях соціального буття людини: у родині, локальній спільноті, на рівні нації, а також у транснаціональних або наднаціональних утвореннях. Окремо проаналізовано, яким чином історична пам'ять репрезентується в сучасних інформаційних технологіях в інформаційному суспільстві. На прикладах продемонстровано, як залежно від форми подачі історична пам'ять може набувати форми домінуючого контенту в соціальних мережах. Також показано, що історична пам'ять у соціальних мережах репрезентується не лише через дії користувачів, а й через технічні рішення самих платформ. Запропоновано авторську систему оцінки впливу соціальних мереж на історичну пам'ять.

У третьому розділі автор розглядає історичну пам'ять як мережу взаємозв'язків і вузлів, що дає змогу уявити подію як граф, який репрезентує відносини між об'єктами та суб'єктами цієї події. Такий підхід дає змогу глибше проаналізувати трансформації історичної пам'яті, виявити зміни в наративах, а також простежити маніпулятивні впливи та їхні наслідки. За допомогою спеціалізованого програмного забезпечення проведено дослідження репрезентації історичної пам'яті в найпопулярніших в Україні соціальних мережах – Facebook, YouTube та Instagram. Загалом проаналізовано 468 спільнот, пов'язаних із тематикою «історія». Це дало змогу здійснити типологізацію спільнот відповідно до потреб, які вони задовольняють у межах соціальних мереж: спільноти, що зберігають локальну історичну пам'ять; національні – переважно орієнтовані на популяризацію та освітню функцію; наднаціональні – спрямовані на задоволення ностальгійних потреб і створення ідеалізованого образу минулого. Проведено класифікацію

маніпулятивних практик у соціальних мережах за ефектами, які вони можуть спричиняти. Виокремлено такі типи впливу: постправа, позачасовість, поляризація, забуття або викривлення простору пам'яті. У межах аналізу кожного типу детально розглянуто пов'язані феномени, зокрема «інфляцію пам'яті», ефект «камери відлуння», ностальгію тощо. З метою глибшого розуміння впливу соціальних мереж на історичну пам'ять спільнот, а також принципів функціонування механізмів маніпулятивних практик, автором було проведено серію глибинних інтерв'ю за участі фахівців з різних галузей науки та технологій. На основі аналізу форм репрезентації історичної пам'яті та класифікованих механізмів маніпуляцій у соціальних мережах запропоновано авторський підхід до подолання маніпулятивних впливів. Зокрема, окреслено такі методи: формування комплексного бачення історичної пам'яті; підтримка і розвиток власних історичних наративів у соціальних мережах; збереження індивідуального досвіду як елементу колективної пам'яті; критична рефлексія над змістом і джерелами історичних уявлень. Такі заходи дозволять сформувати міцний фундамент не лише для протидії маніпуляціям, а й для забезпечення стійкості до інформаційних та гібридних атак. Окрема увага приділена технічним рішенням, здатним протидіяти маніпулятивним впливам, зокрема технологіям на основі блокчейну. Також увагу приділено впливу війни та різних її форм (інформаційна, гібридна, консцієнтальна, справедлива, антагоністична та ін.) на специфіку презентації історичної пам'яті в соціальних мережах (від посткомуністичної трансформації до демократичного суспільства, від конфлікту до діалогу).

На основі теоретичних і практичних досліджень сформульовано нові наукові положення, які виносяться на захист:

вперше запропоновано визначення соціальної мережі як множини акторів та зв'язків між ними, що сформована завдяки програмному та технічному забезпеченню. При достатній кількості акторів така мережа

накопичує, генерує і розповсюджує велику кількість інформації та здатна впливати на події в реальному світі;

уточнено визначення терміну історичної пам'яті як соціальних та індивідуальних концептуальних рамок, які суспільство та окремі суб'єкти накладають на власне минуле;

доведено, що історична пам'ять стає важливим інструментом порозуміння в суспільстві і в цьому контексті вона виконує такі функції: структурування минулого; створення умов для діалогу в суспільстві; збереження забутих та відновлення знищених спогадів або версій минулого; сприяння переживанню суспільної травми; створення інституції пам'яті, яка б забезпечувала сталий розвиток політики та суспільства. Ці функції історичної пам'яті реалізуються на таких рівнях соціального буття, як родина, локальна спільнота, нація, транснаціональні або наднаціональні утворення;

дістало подальшого розвитку осмислення технологій Метавсесвіту, за допомогою яких він поєднує реальний та віртуальний світи, що надає нові можливості як для репрезентацій наявної історичної пам'яті, так і у якості підґрунтя для виникнення нових традицій та комеморативних практик – від мемів, до відповідних груп в соціальних мережах;

обґрунтовано авторську систему, яка дозволяє оцінювати можливості впливу соціальних мереж на пам'ять користувача за допомогою таких характеристик: створення власного архіву; створення розповідей (stories); нагадування про свята та видатні дати з боку мережі; сповіщення про внутрішні події соціальної мережі; рекомендаційні алгоритми. Типами контенту, який репрезентує різні аспекти історичної пам'яті є: особистий, офіційний, професійний незалежний, фейковий;

уточнено характеристику історичної пам'яті, яка розглядається як мережа зв'язків та вузлів мереж, що дозволяє уявити подію у вигляді графу, що зображує відносини між об'єктами та суб'єктами самої події. Застосування концепції графу дозволяє глибше зрозуміти зміни, що відбуваються в

історичній пам'яті, виділити сталі наративи та пропонувати стратегії подолання негативних впливів на історичну пам'ять;

здійснено класифікацію маніпуляцій у соціальних мережах через ефекти, які вони можуть викликати. Виділено наступні типи маніпуляцій: постправда; позачасовість; поляризація; забуття або викривлення простору спогадів. Такі ефекти, як «інфляції пам'яті», «камери відлуння», ностальгія притаманні кожному типу маніпуляцій;

виявлено та охарактеризовано наступні методи подолання маніпулятивних впливів на історичну пам'ять: конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять; підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах; збереження індивідуального досвіду в пам'яті; рефлексія над змістом історичної пам'яті.

Ключові слова: соціальна мережа, історична пам'ять, мережеве суспільство, інформаційне суспільство, постмодернізм, гіперреальність, постправда, посткомуністична трансформація, війна, віртуальні спільноти, штучний інтелект, інформаційна безпека, конфлікт, діалог.

SUMMARY

Dzigora Kyrylo Romanovych. Social Networks as Forms of Representation of Historical Memory. Qualification scientific work on the rights of manuscript.

Dissertation submitted for the degree of Doctor of Philosophy (PhD) in the Specialty 033 Philosophy – Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University, Kyiv, 2025.

This dissertation addresses the scientific and practical challenge of analyzing how historical memory is represented on social media platforms. The relevance of the research lies in the fact that contemporary social networks are now integral to nearly all social processes, making it essential to examine their impact on various aspects of human social life. Simultaneously, the relevance of the topic is reinforced by the enduring significance of historical memory studies for Ukraine. Since declaring independence in 1991, Ukraine has faced the dual challenge of overcoming cultural amnesia—an issue inherent in every society—and resisting destructive influences on its society, culture, and collective memory. Thus, the topic possesses dual relevance: it aligns, on the one hand, with contemporary discourse on the networked society and social media, and, on the other, with the humanitarian and cultural needs of a nation at war.

The dissertation focuses on both theoretical and practical substantiation of the relationship between social networks and historical memory. Using postmodernist methodology, it demonstrates that social networks and historical memory can be understood as components of postmodern reality.

The first section analyzes the prerequisites for the emergence of the networked society and outlines the main stages in the development of social networks. The author provides a definition of the term “social networks.” The analysis further demonstrates that, when approached through the lens of postmodernist methodology, historical memory fits organically within the framework of

contemporary pluralism. An original definition of the concept of historical memory is also proposed.

The second section explores the socio-cultural factors and mechanisms involved in the formation of historical memory. It is demonstrated that historical memory is transmitted through both verbal and non-verbal means across various levels of human social existence—including the family, local communities, the nation, and transnational or supranational entities. The author analyzes how historical memory is represented in contemporary information technologies within the context of the information society. Examples illustrate how, depending on the mode of presentation, historical memory can become dominant content in social networks. It is also shown that historical memory on these platforms is shaped not only by user activity but also by the technical architecture of the platforms themselves. The author proposes an original framework for assessing the impact of social media on historical memory.

In the third section, the author examines historical memory as a network of interconnected nodes, enabling events to be conceptualized as graphs that illustrate the relationships between the objects and subjects involved. This approach allows for deeper analysis of the transformations of historical memory, including identification of narrative shifts and the tracing of manipulative influences and their consequences. Specialized software was used to analyze the representation of historical memory on major Ukrainian social networks, including Facebook, YouTube, and Instagram. A total of 468 online communities related to historical topics were studied. This enabled the development of a typology of communities based on the needs they fulfill in social networks: (1) communities preserving local historical memory; (2) national communities focused primarily on popularization and education; and (3) supranational communities serving nostalgic functions and constructing idealized visions of the past.

The dissertation also classifies manipulative practices in social media based on their effects. Identified types of influence include: post-truth, timelessness,

polarization, and the forgetting or distortion of the memory space. The analysis of each type includes a detailed examination of associated phenomena, such as “memory inflation,” the “echo chamber” effect, and nostalgia. To better understand the impact of social media on community historical memory and the workings of manipulative mechanisms, the author conducted a series of in-depth interviews with experts from various scientific and technical fields.

Based on the analysis of how historical memory is represented and the classification of manipulative mechanisms in social networks, the author proposes an approach to counteracting manipulative influences. Specifically, the proposed strategies include: cultivating a comprehensive vision of historical memory; supporting and promoting authentic historical narratives on social media; preserving individual experiences as elements of collective memory; and encouraging critical reflection on the content and sources of historical representations. These measures contribute not only to countering manipulation but also to enhancing resilience to informational and hybrid threats. Special attention is given to technical solutions for resisting manipulative influences, including those based on blockchain technology. The dissertation also examines the impact of war—and its various forms (informational, hybrid, psychological, just, antagonistic, etc.)—on the representation of historical memory in social media, tracing the shift from post-communist transformation to democratic society, and from conflict to dialogue.

Based on theoretical and empirical research, the author formulates several new scientific propositions for defense:

- For the first time, a definition of a social network is proposed as a system of actors and connections formed through software and hardware. With a sufficient number of actors, such a network accumulates, generates, and disseminates vast amounts of information, thereby influencing real-world events.
- The definition of “historical memory” is refined as a conceptual framework—both social and individual—through which societies and individuals interpret their past.

- It is demonstrated that historical memory serves as a key tool for fostering understanding within society. In this context, it performs the following functions: structuring the past; facilitating societal dialogue; recovering and preserving forgotten or destroyed memories; processing collective trauma; and establishing institutions of memory that contribute to the sustainable development of politics and society. These functions are realized at multiple levels, from the family to the supranational.

- The dissertation advances the understanding of metaverse technologies as bridging real and virtual worlds, creating new opportunities for both the representation of existing historical memory and the development of new traditions and commemorative practices, ranging from memes to specialized social media groups.

- A framework is proposed for assessing how social media affects users' memory, including factors such as: the creation of personal archives; narrative development; algorithm-driven reminders of holidays and milestones; notifications of internal platform events; and recommendation systems. Types of content representing different aspects of historical memory are identified: personal, official, professional, independent, and fabricated.

- The concept of historical memory is further clarified as a network of nodes and connections, allowing for the modeling of historical events as graphs that illustrate relational structures. This facilitates deeper analysis of memory transformations, identification of persistent narratives, and the development of strategies for mitigating negative impacts.

- A classification of manipulative techniques in social media is presented based on their effects. Identified types include: post-truth, timelessness, polarization, and memory distortion or erasure. Specific phenomena such as "memory inflation," "echo chambers," and nostalgia are associated with each type.

- Finally, the dissertation identifies and characterizes effective strategies for resisting manipulative influences on historical memory, including the

construction of a comprehensive memory narrative, the maintenance of personal historical memory within networks, the preservation of individual experiences, and critical engagement with historical memory content.

Keywords: social network, historical memory, network society, information society, postmodernism, hyperreality, post-truth, post-communist transformation, war, virtual communities, artificial intelligence, information security, conflict, dialogue

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові статті, опубліковані в наукових виданнях, включених на дату опублікування до переліку наукових фахових видань України

1. Dzhigora K. (2022). Репрезентація історичної пам'яті у спільнотах соціальних мереж. *Cxid*, Том 3, випуск 1, С.15-24. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).254336](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).254336).
2. Дзигора К. (2024). Історична пам'ять у дзеркалі постмодерної методології. *Humanities Studies*, Том 9, випуск 96, С. 40-48. <https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-04>.
3. Дзигора К. (2024). Українознавство і комеморативні студії: термінологічна спорідненість та методологічна специфіка. *Українознавство*, Том 4, випуск 93. [https://doi.org/10.17721/2413-7065.4\(93\).2024.317512](https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(93).2024.317512).
4. Дзигора К. (2024). Вплив соціальних мереж на конструювання історичної пам'яті. *Cxid*, 6(4), 35–41. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.647>

Публікації, у яких додатково висвітлено наукові результати дисертації

1. Дзигора К. Р. (2022). Комеморативні практики у вимірі соціальних мереж (с. 254-271). У: *Ментальність. Нація. Пам'ять. Ментальність. Нація. Пам'ять. Збірник праць наукової школи проф. Р.О.Додонова*. Київ: ФОП Руслан Халіков, 2022. 286 с.
2. Дзигора К.Р. (2022). Класифікація соціальних мереж в контексті комеморативних досліджень. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: V Всеукраїнська студентська науково-практична конференція*, м. Миколаїв, 24 листопада 2022. С. 478 –483.
3. Дзигора К., Додонов Р. (2022). Соціальні мережі як частина постмодерністської дійсності. *Всеукраїнська науково-практична конференція*

«Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатопольярного світу», Національний торговельно-економічний університет м. Київ, 24 листопада 2022 року. С. 61–66.

4. Дзігора К.Р. (2023). До питання про дефініцію концепта «історична пам'ять» *Київські філософські студії-2023: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції*. Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, 19 травня 2023 року. С.130-134.

5. Виступ на конференції, без публікації. Дзігора К.Р. (2023). Постмодерністські підходи до вивчення комеморативних практик в соціальних мережах. *Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього: перемога, мир та відновлення у післявоєнній Україні»*. Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, 2023.

6. Дзігора К.Р. (2024). Політика пам'яті як чинник формування колективної пам'яті. *Матеріали X Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект»*, Черкаський державний технологічний університет, м.Черкаси, 21-22 березня 2024 р. С.55 –58.

7. Дзігора К.Р. (2024). Мемі як форма репрезентації історичної пам'яті в соціальних мережах. *Київські філософські студії-2024: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції*. Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, 17 травня 2024 року. С.94 –98.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ В КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНОГО ДИСКУРСУ.....	24
1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження соціальних мереж крізь призму філософії постмодернізму	24
1.2. Генеза термінології історичної пам'яті та соціальних мереж	40
Висновки до розділу 1	61
РОЗДІЛ 2 ІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ.....	63
2.1. Соціокультурні механізми формування історичної пам'яті.....	63
2.2. Специфіка соціальних мереж як форм репрезентації історичної пам'яті	82
Висновки до розділу 2	108
РОЗДІЛ 3 СПОСОБИ МАНІПУЛЯЦІЇ ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ТА МЕТОДИ ПРОТИДІЇ ЇМ.....	111
3.1. Форми репрезентації історичної пам'яті у соціальних мережах	111
3.2. Класифікація маніпуляцій з історичною пам'яттю у соціальних мережах	126
3.3. Шляхи подолання маніпулятивного впливу на історичну пам'ять у соціальних мережах	151
Висновки до розділу 3	164
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
ДОДАТКИ.....	202
Додаток А	202
Додаток Б	204

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні соціальні мережі з простого засобу для спілкування людей перетворились на високотехнологічні платформи з універсальним набором інструментів від спілкування до продажів товарів та послуг. Через такі радикальні зміни соціальні мережі інтегрувались практично в усі сфери життя людини. Це, своєю чергою, сприяло формуванню нових патернів взаємодії між суб'єктами та об'єктами мережі. Можна констатувати, що соціальні мережі є одним із важливих сучасних засобів для конструювання соціальних відносин. Завдяки технічним можливостям соціальних медіасервісів створюється унікальний простір для «соціального конструкціонізму». Так, наприклад, соціальні мережі впливають на формування історичної пам'яті в суспільстві, адже саме через них утворюються горизонтальні зв'язки між користувачами. Це призводить до створення герметичного середовища, в якому можна «автономно» обирати що з подій минулого слід пам'ятати, а що – забути. Соціальні мережі утворюють кіберпростір, який втілює основні характеристики постмодерного явища, такі як: відсутність змістовної центрації, атиєрархічність, ризоматичність, відсутність цілісного наративу та критичне ставлення до історизму. Тому для аналізу взаємодії між історичною пам'яттю та соціальними мережами доцільно використовувати постмодерну методологію.

Тема дослідження підтверджує свою актуальність тим, що різні актори намагаються за допомогою технічних і маркетингових заходів контролювати інформацію в соціальних мережах для коригування та впливу на суспільну думку в бажаному напрямку. Зазначена вище горизонтальність і децентралізованість мереж створює вразливості до маніпуляцій та пропаганди. Враховуючи оруелівську істину: «Хто володіє теперішнім, той володіє минулим; хто володіє минулим, той володіє майбутнім» мережі можуть ставати зброєю у інформаційних війнах, через що є необхідність створення механізмів протидії маніпуляціям суспільною свідомістю та

відтворення картини минулого у невикривленому, неспотвореному вигляді. Також варто зазначити, що за даними дослідження ГО «ОПОРА» у 2024 році 73.4% українців отримували новини з соціальних мереж, а за даними дослідження Datareportal у жовтні 2024 загальна кількість унікальних користувачів соціальних мереж 63.8% від усього населення Землі. Саме через таку велику популярність необхідно розуміти яким чином соціальні мережі впливають на процеси, які відбуваються у суспільстві. Також на тлі війни, яка розгортається з 2014 року у гібридному форматі, а з 2022 року набула характеру повномасштабної, перед Україною постали нові задачі зі збереження та розповсюдження власної ідентичності, і, як наслідок, історичної пам'яті. Соціальні мережі під час воєн та соціальних катастроф починають відігравати набагато важливішу роль, ніж у спокійні та мирні часи. Вони перебирають на себе чимало функцій інформування та залучення населення, зберігають та не дають забути про злочини та найважливіші події. Водночас не слід забувати, що через вразливості мереж до зовнішнього втручання вони також можуть використовуватись як зброя. Тому сьогодні перед усіма суспільствами постає складна задача збереження власного голосу та власної візії у величезному інформаційному потоці, а також протидія різним маніпуляціям, які спотворюють соціальну реальність, або навіть намагаються її зруйнувати.

Ступінь наукової розробки проблеми. Соціальні мережі у звичному для сучасного користувача розумінні почали формуватися наприкінці 90-х років XX століття, проте їхнє найширше розповсюдження припадає на 2004 рік із появою Facebook. Отже, історія соціальних мереж є відносно нетривалою: залежно від точки відліку вона становить трохи більше ніж 30 або лише 20 років. За цей час мережі зазнали суттєвих змін та значно розширили можливості для спілкування в усьому світі. Більше того, соціальні мережі стали невіддільною частиною багатьох сфер людської життєдіяльності.

Незважаючи на таке стрімке поширення соціальних мереж, їхній вплив на соціальне буття людини залишається актуальною темою, що потребує подальших досліджень. Це зумовлено швидкістю їхніх змін та проникненням у нові сфери життя. Саме тому література, що становить основу цього дослідження, має міждисциплінарний характер і спрямована на розкриття процесу взаємопроникнення історичної пам'яті та соціальних мереж.

Дослідження історичної пам'яті започатковуються працею М. Альбвакса «Соціальні рамки пам'яті», де автор вперше вказує на вагомий зв'язок між індивідуальними спогадами про минулі події та наявним соціальним консенсусом щодо них. Подальші дослідження в царині історичної пам'яті активізувалися в Європі у 80-90-х роках ХХ століття. Саме в цей період активно розвивалися *memory studies*, виникла ціла індустрія пам'яті та відбулася переоцінка значення поняття «спадщина», про що пише П. Нора. Проблеми спогадів, пригадування та забування стали центральними у суспільно-культурному діалозі. Детальною розробкою цих питань займалися і продовжують займатися як зарубіжні, так і вітчизняні науковці. Саме в цей час було написано фундаментальні праці, присвячені *memory studies*. А. Ассман, Я. Ассман, Б. Шацька, С. Лефран, П. Нора, Е. Гобсбаум, Т. Рейнджер, П. Коннертон, М. Голька – ці автори глибоко розкривають різні аспекти пам'яттєвого дискурсу, а іноді торкаються питань впливу технологій на розвиток пам'яті. Вітчизняні автори також беруть активну участь у дослідженні студій пам'яті: А. Киридон, О. Дзєбань, О. Данильян, В. Слюсар, О. Александрова, Р. Додонов, В. Додонова, І. Ломачинська, Я. Пасько, Ф. Левітас, О. Горбань, В. Фадєєв, С. Грабовський, І. Козловський, Г. Касьянов, Т. Хітрова, О. Гриценко.

Не можна ігнорувати той факт, що бурхливий розвиток досліджень у царині *memory studies* припадає також на час активного розвитку постмодерної філософської думки, тому праці таких авторів, як В. Вельш, Г. Маркузе, Ж. Лакан, Ж. Дельоз, Ж. Ліотар, З. Бауман, М. Нестелеєв, С. Жижек,

Ф. Гваттарі, Ф. Джеймсон надають не тільки важливі методологічні засади для дослідження, а й формують його загальний контекст і навіть метаконтекст.

Важливою частиною дослідження стали роботи К. Вілбера, Г. Почепцова, Т. Ніколса, П. Померанцева, О. Мороз, Т. Снайдера, які аналізують вплив медіа на суспільства в цілому. Такі роботи показали, яким чином працювали аналогові медіа та що змінилось з появою соціальних медіа.

Роботи Дж. К. Ремо, М. Кастельса, Р. Бартолетті, Д. Ланьє, Г. Почепцова, О. Дзєбаня дають розуміння динаміки впливу інформаційних технологій на соціальну реальність.

Також, при дослідженні питань пам'яті було використано роботи Л. Млодінова та Л. Дженови, що концентруються саме на біологічних процесах пригадування і забування, що відбуваються свідомо та несвідомо у голові людини під час навчання, формування спогадів тощо. Ці роботи надали важливу базу для розуміння фізіології цих процесів та того, яким чином соціум та технології можуть впливати на них. Окремо згадаємо роботу А. Лембке, у якій обгрунтовано зв'язок між мережами та отриманням дофаміну, найголовніша роль якого – стимулювання індивіда до дії.

Серед дослідників соціальних мереж слід виділити таких авторів як Е. Вайт, Дж. Ланьє, Г. Шейн, які досліджують не тільки вплив мереж на людей, а й те, що вони внесли у сучасну культуру. А. Татаренко, Ю. Завадський розвивають концепції кібертексту та гіпертексту як сучасних форм взаємодії людини та електронного тексту. Г. Мироненко доводить суб'єктивність відчуття часу в соціальних мережах. О. Курбан, І. Піняк. В. Масленко вводять власні системи класифікації соціальних мереж.

Незважаючи на численні роботи зазначених авторів, небагато з них торкалися саме теми соціальних мереж як форми репрезентації історичної пам'яті, тому, застосовуючи досвід вищезгаданих авторів, дане дослідження концентрується на тому, яким чином історична пам'ять може бути присутня у просторі соціальних мереж.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалось в межах двох наукових тем Факультету суспільно-гуманітарних наук Київського столичного університету імені Бориса Грінченка: «Складні питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи XX–XXI ст. у парадигмі діалогічності української культури» (реєстраційний номер 0116U003294; термін виконання: лютий 2016 р. – лютий 2022 р.) та «Гуманітарна безпека України в контексті системних і позасистемних викликів сучасності» (державний реєстраційний номер: 0122U202038 дата реєстрації: 29-12-2022). Термін виконання: 2022–2027 рр.

Мета роботи: дослідити форми репрезентації історичної пам'яті в просторі електронних соціальних комунікацій.

Завдання дослідження:

Для виконання дисертаційного дослідження необхідно вирішити такі завдання:

- за допомогою постмодерної методології охарактеризувати місце соціальних мереж в процесі взаємодії з історичною пам'яттю;
- виявити та обґрунтувати теоретичні та методологічні підходи до вивчення історичної пам'яті як постмодерного явища в умовах розвитку та функціонування комп'ютерних соціальних мереж;
- визначити соціокультурні механізми і чинники формування історичної пам'яті;
- визначити специфіку соціальних мереж як форм репрезентації історичної пам'яті;
- застосувати новий міждисциплінарний підхід для розуміння складного впливу соціальних мереж на історичну пам'ять;
- описати наявні в просторі електронних комунікацій засоби маніпуляції історичною пам'яттю;
- розробити шляхи подолання маніпулятивного впливу на історичну пам'ять за допомогою соціальних медіаресурсів.

Об'єкт дослідження: Соціальні мережі як засіб конструювання соціальних відносин.

Предмет дослідження: Форми репрезентації історичної пам'яті в соціальних медіасервісах.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження є міждисциплінарний підхід, що передбачає використання сучасних наукових знань не лише з різних галузей філософії, але й з психології, історії, антропології та комп'ютерних наук. Для розробки поставленої у даному дослідженні проблематики застосовано постмодерну методологію, яка, наголошуючи на множинності інтерпретацій, контекстуальності знання та залежності розуміння від соціальних, культурних та історичних факторів, дозволила проаналізувати процеси та контент у соціальних мережах. Зокрема, *герменевтичний метод* було використано при аналізі дефініцій історичної пам'яті та соціальної мережі, а також для розуміння контекстів символів і культурних кодів, використаних у різних визначеннях та формах їхньої репрезентації в соціальних медіасервісах. Для аналізу репрезентації історичної пам'яті в соціальних мережах використано *феноменологічний метод*, що узгоджується з постмодерністським акцентом на суб'єктивності та різноманітності індивідуальних переживань. *Системний підхід* виявився корисним для розуміння складності соціальних та культурних явищ як мережі взаємопов'язаних елементів та дозволив дослідити спільноти й канали в соціальних мережах, присвячені історії та історичній пам'яті. З метою визначення історичної зумовленості та відносності різних ідей і дискурсів щодо формування історичної пам'яті було застосовано *історико-ретроспективний аналіз*. Методи *структуралізму*, *постструктуралізму*, *конструктивізму* використовувались для аналізу глибинних структур значень історичної пам'яті, а також при дослідженні маніпуляцій історичною пам'яттю та методів їхнього запобігання. Вивчення можливостей впливу соціальних мереж на історичну пам'ять людини здійснено методом глибинного інтерв'ю.

Респондентами стали 30 осіб із різним досвідом користування соціальними мережами. Отримані дані проаналізовано з метою з'ясування характеру взаємодії між соціальними мережами та історичною пам'яттю. На підставі *методу контент-аналізу* дисертантом також було розроблено спеціальну програму web-scraper для збирання інформації з соціальних мереж про спільноти, присвячені історії та пам'яті.

Наукова новизна дослідження. У дисертації були розроблені наступні елементи, які містять наукову новизну:

Вперше:

1. доведено, що принципи постмодернізму є доцільною методологією для соціально-філософського дослідження соціальних мереж в цілому та характеристики їх впливу на зміст історичної пам'яті зокрема;
2. розроблені шляхи подолання маніпулятивного впливу на історичну пам'ять за допомогою соціальних медіаресурсів. Стратегія полягає у чотирьох ключових моментах: конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять; підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах; збереження індивідуального досвіду в пам'яті; рефлексія над змістом історичної пам'яті.

Уточнено:

1. типологію і класифікацію соціальних мереж в сучасному просторі електронних соціальних комунікацій з точки зору взаємодії соціальної мережі з пам'яттю користувача;
2. специфіку соціальних мереж як форм репрезентації історичної пам'яті в сучасному українському контенті (спільноти в соціальних мережах, меми, фото, відео, віртуальні музеї, комеморативні практики в соціальних мережах);
3. набуття мережових рис історичною пам'яттю в соціальних мережах.

Отримали подальший розвиток:

1. наявні в сучасних засобах електронних комунікацій інструменти маніпуляції історичною пам'яттю. Для цього було проведено фокусне інтерв'ю з тридцятьма фахівцями з різних сфер діяльності від ІТ до дослідників гуманітарної сфери.

2. характеристика соціокультурних механізмів і чинників формування історичної пам'яті.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Отримані результати дозволяють стверджувати, що історична пам'ять широко представлена в соціальних мережах. У кожній соціальній мережі, залежно від її специфіки подання контенту користувачеві (короткі відео, відеоблоги, блоги, мікроблоги, фото, аудіо) історична пам'ять набуває форми домінуючого контенту. Практично це означає, що за потреби методами контент-аналізу можна з'ясувати, яким чином та чи інша історична подія репрезентована в соціальних мережах. Також, у разі необхідності, за допомогою відповідного формату контенту можна популяризувати або нагадати про важливі історичні події чи постаті серед користувачів соціальних мереж. У другому підрозділі третього розділу дисертації обґрунтовано стратегію подолання маніпулятивних впливів на історичну пам'ять в соціальних мережах. Стратегія складається з чотирьох пунктів:

- конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять;
- підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах;
- збереження індивідуального досвіду в пам'яті;
- рефлексія над змістом історичної пам'яті.

В основі цих пунктів закладений погляд на історичну пам'ять як на мережу об'єктів та суб'єктів історії та зв'язків між ними. Такий погляд дозволив показати, що завдяки комплексній картині минулого, а також інформаційної підтримки пам'яті, в соціальних мережах можна мінімізувати шкоду від різного роду маніпуляцій. Запровадження цих пунктів можливе на різних рівнях: від індивідуального застосування до загальних рекомендацій в

установах або навіть як складова державної політики національної пам'яті. Ця стратегія також може поєднуватися з різними проєктами, спрямованими на підвищення медіаграмотності населення, або бути частиною вимог інформаційної гігієни. Як засвідчено в дослідженні, соціальні мережі мають значний вплив на всі аспекти життя людини, тому стратегія, що сприятиме збереженню власної історичної пам'яті, є важливою складовою сучасного ландшафту мережевого суспільства.

Особистий внесок здобувача. Усі теоретичні та практичні результати, що виносяться на захист, отримані автором самостійно.

Публікації. Основні ідеї та результати дисертаційного дослідження викладені в 11 публікаціях, 4 з яких надруковані у фахових виданнях України, 1 – у фаховій монографії, 6 – у збірниках тез наукових конференцій.

Структура й обсяг дисертації: Відповідає меті і завданням дослідження, складається зі вступу, трьох розділів (7 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (280 позицій). Загальний обсяг дисертації – 214 с., з них основного тексту 171 с.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА СОЦІАЛЬНІ МЕРЕЖІ В КОНТЕКСТІ ПОСТМОДЕРНОГО ДИСКУРСУ

1.1. Теоретико-методологічні основи дослідження соціальних мереж крізь призму філософії постмодернізму

Соціальні мережі можна сприймати з двох точок зору: з одного боку – це наявні відносини між різними людьми у суспільстві, з іншого – це комп'ютерні мережі, які стають відображенням наявних соціальних зв'язків. Із розвитком технологій, комп'ютерні мережі надають можливість створювати нові соціальні зв'язки, які не існували раніше, вони починають впливати на те, в який спосіб люди конструюють соціальну реальність.

В контексті даного дослідження є необхідність сконцентруватись на тому, яким чином стало можливо сприймати соціум як мережу [196]. Першою важливою віхою тут стає лінгвістичний поворот, який відбувається в першій половині XX століття. Він вплинув не тільки на філософію, але і на інші гуманітарні науки [267]. У «Логіко-філософському трактаті» Л. Вітгенштайна знаходимо наступний опис світу: «Світ є сукупністю фактів а не речей, ми творимо образи фактів, образ є моделлю реальності» [25]. Ці цитати вказують на шлях, яким ми описуємо реальність. У подальшому мовний поворот дав можливість з'явитись гіпотезі Едварда Сепіра та Бенджаміна Ворфа, за якою структура мовлення визначає структуру реальності [279].

Цей погляд у контексті соціальних мереж набуває важливого значення, адже мережі існують у вигляді певного тексту. Антропологічні соціальні мережі існують лише завдяки комунікації між суб'єктами та об'єктами цієї мережі, водночас комп'ютерні соціальні мережі існують саме у вигляді набору різних текстів. Причому ці тексти чітко можна поділити на два рівня: написані для людини та написані для комп'ютерів (технічні тексти). Таким чином,

навіть не на рівні абстракції, а на рівні створення комп'ютерної соціальної мережі ми маємо можливість побачити, як структура мови програмування буквально визначає структуру мережі.

Лінгвістичний поворот дав поштовх розвитку структуралізму, постструктуралізму та філософії постмодернізму, що створили важливе підґрунтя для розуміння того, чим насправді є соціальні мережі. Для адекватного осмислення соціальних мереж як постмодерного феномену важливо врахувати, що сприйняття сутності мережі варіюється залежно від обраної ролі спостерігача. Так, дослідник або розробник можуть інтерпретувати її як структуровану систему вузлів, поєднаних зв'язками (що графічно ілюструється на рис. 1.1), або ж як комплекс специфічних технічних текстів, включаючи програмний код, технічну документацію та масиви даних. Це зображення ілюструє сприйняття дослідником соціальних мереж, як певного графа.

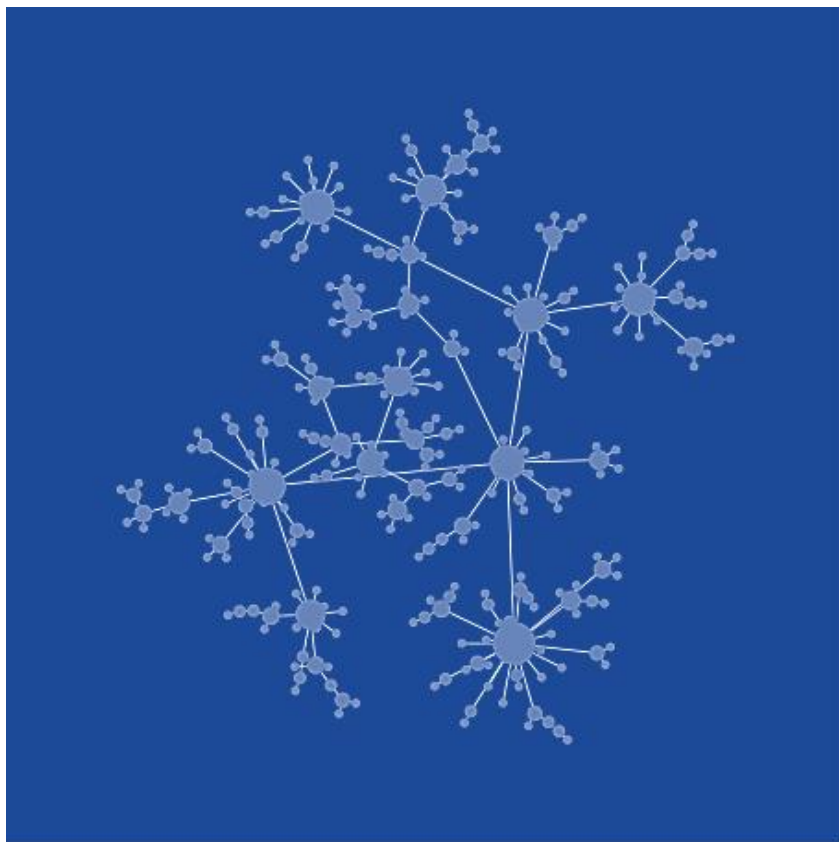

Рис. 1.1 Демонстраційна мережа (згенеровано за допомогою NetLogo, модель Preferential Attachment)

Водночас для користувача мережа постає як практичний інструмент для генерації та поширення інформації, що зумовлює необхідність розгляду попередньо зазначених аспектів саме через призму цих різних ролей. Застосовуючи метафору М. Нестелеєва про «постмодернізм як лабіринт», переконуємося, що спостереження за лабіринтом з висоти та безпосереднє перебування всередині нього є принципово різними переживаннями. [117]. Таку ситуацію можна спостерігати і в історичній пам'яті, адже досліджувати історичну пам'ять та бути її активним носієм – це також різний досвід.

Такі поняття філософії постмодернізму як децентралізація, створення горизонтальних зв'язків, антиєрархічність, деконструкція, шизоаналіз, ризома, «смерть автора», гіперреальність, симулякр та інші наново актуалізуються в епоху соціальних мереж. Ці поняття були впроваджені у філософську дискусію у другій половині XX століття завдяки Ж. Ф. Ліотару, Р. Барту, Ж. Дерріда, Ж. Бодрію, Ж. Дельозу, Ф. Гваттарі, Ж. Лакану, Ф. Джеймісону та іншим. Узагальнюючи, постмодерне явище можна охарактеризувати наступними ключовими рисами: заперечення єдиної істини; фрагментарність свідомості, плинність буття, безперервна динаміка та нестабільність; інтерпретація будь-якого об'єкта як тексту; втрата значущості метанаративів; домінування просторових категорій над часовими; мережева, неєрархічна структура. Саме такий погляд дає можливість побачити, як відносини між людьми знайшли свою репрезентацію в комп'ютерних соціальних мережах.

Слід підкреслити, що відмінність сучасності від минулих епох визначається не лише технологічними проривами, але й безпрецедентною інтенсивністю продукування та циркуляції інформації. Відчуття цього інформаційного потоку є всеосяжним у світі, де наявний доступ до Інтернету. Як слушно зауважує Дж. К. Ремо, підключення до мережі трансформує саму природу об'єкта [138]. Іншими словами, предмети, які раніше виконували прості функції, такі як холодильник або кавоварка, з'єднавшись із мережею,

починають продукувати значні обсяги даних, аналіз яких може істотно впливати на повсякденне життя людини. Холодильники, що контролюють свіжість продуктів, дієту користувача та акційні пропозиції в найближчих магазинах, а також чат-боти, здатні пройти тест Тюрінга, вже не є елементами наукової фантастики, а стали складовою щоденної реальності.

Отже, розглянемо сучасні соціальні мережі через означені вище характеристики постмодерну. Соцмережі одночасно генерують та зберігають в собі неймовірну кількість інформації. Цей масив утримує в собі будь-які погляди та події. Тобто в межах однієї мережі можна зустріти не тільки протилежні погляди на будь-що, але й інформацію, яку взагалі буде важко інтерпретувати. На рівні користувача таке різноманіття буде репрезентовано контентом, який йому буде рекомендувати соціальна мережа. Весь цей контент буде узгоджений лише з одним правилом – максимальна залученість користувача. Тобто користувач буде бачити контент, який, так чи інакше, відповідатиме його уявленням про світ. Але сам контент буде напрочуд різноманітним, від серйозної аналітики політичних процесів до розважальних відео про котів. Таке різноманіття, що цікаво, буде зберігатись і в країнах де існує тотальний державний контроль за соціальними мережами (таких як Китай, Російська Федерація). Тобто вже на рівні користувача буде важко знайти якусь керівну ідею, істину в запропонованому контенті, тут ми швидше побачимо пласку поверхню, по якій буде ковзати користувач не заглиблюючись у ті сенси, що їх передає контент.

Зрозуміло, що соціальні мережі можуть формувати відчуття наявності такої істини. Наприклад, люди які мають певні політичні переконання, знаходячись в межах своєї спільноти будуть переконані у власній правоті, адже вони не бачитимуть альтернативних поглядів, бо для цього потрібно створити зв'язки з альтернативною спільнотою, що в умовах високої соціальної поляризації складно. На рівні мережі неможливо виділити певну істину, адже з деякої відстані всі протилежні позиції будуть здаватись

схожими та втрачати свою тотальність для їх прихильників. Мережа може лише впливати на форму цих дискусій, обмежуючи їх за допомогою правил користування мережею. Ці обмеження впливають на сприйняття інформації утворюючи цікавий феномен простору без істини – постправду [158].

У соціальних мережах чітко проявляється і шизофренічність. Контент, що постає перед користувачем, є своєрідною мозаїкою, де кожен новий елемент часто не має прямого логічного зв'язку з попереднім. Попри те, що переважно сам користувач визначає (усвідомлено чи через алгоритми) власне інформаційне споживання, це неминуче призводить до формування фрагментарної картини світу, де поряд із розважальним контентом (фотографіями тварин, повідомленнями від близьких) можуть співіснувати новинні повідомлення, науково-популярні матеріали, рекламні оголошення тощо. Таким чином, виникає ефект, аналогічний описаний Ф. Джеймісоном художній виставці, де кожне наступне полотно не продовжує попереднє, хоча й може спонукати до переосмислення щойно побаченого. Також створюється ефект нескінченної ремінісценції, описаний Е. Вайт наступним чином: «... це були нескінченні ремінісценції, де кожен текст вів до інших, що, своєю чергою, вели ще до інших, і сама ідея про основний першочерговий текст чи тлумачення вже втратила сенс» [21, с. 72].

Переходячи на рівень аналізу дослідників і розробників, ми знову спостерігаємо не однозначну картину. З погляду дослідника, застосування різних методологій збору, аналізу та представлення даних може призвести до отримання різних результатів у межах одного дослідження. Для розробників це проявляється у постійній еволюції парадигм у кодовій базі. Зокрема, функціональність, що ефективно обслуговувала один мільйон користувачів, може не спрацювати при збільшенні їхньої кількості, що зумовлює безперервну трансформацію системи. Вона перетворюється на щось відмінне від свого первісного стану, вимагаючи дедалі складніших підходів для обробки зростаючих обсягів інформації.

Наступна характеристика: все можна сприймати як текст. Соціальні мережі та інтернет у цілому являють собою інтегральне текстове середовище. Будь-яка діяльність, починаючи від онлайн-банкінгу і закінчуючи переглядом розважальних відео на YouTube, кодується у двійковій формі для міжкомп'ютерної комунікації. На рівні дослідників і розробників ця інформація також існує у вигляді текстових описів: кодів, програм, скриптів, баз даних тощо. Водночас кінцеві користувачі взаємодіють зі звичайними текстовими повідомленнями та візуальним контентом, який також є результатом текстового кодування. Таким чином, можна стверджувати, що вся інформація в цифровому просторі представлена як текст на різних рівнях абстракції, який може приховувати або розкривати певні технічні аспекти системи. Розшифровка, або деконструкція, тексту відбувається як людиною, так і машиною, нерідко це одночасний процес.

Тут ми можемо говорити також про метатекстуальність та кібертекстуальність соціальних мереж. Так, при роботі з будь-якою мережею користувач генерує безліч метаданих, які сплітаються в метатекст. Ці дані дозволяють більш детально налаштовувати алгоритми системи під користувача, його звички та настрої. Водночас, кібертекстуальність дозволяє користувачу під час взаємодії з соціальними мережами створювати унікальний текст, сенс якого в повній мірі може розкритись тільки в очах користувача [65].

Соціальні мережі характеризуються смертю гранднаративів. Для дослідників це проявляється як безперервна зміна актуальних тенденцій та стимулів, що впливають на реакцію користувачів. Наприклад, ефективним рекламним інструментом колись були банери на вебсайтах, проте сьогодні користувачі виробили здатність ігнорувати їх, що змушує маркетологів постійно шукати нові методи просування товарів і послуг. Аналогічні постійні трансформації спостерігаються і у сфері так званого «вірусного маркетингу» – напівлегальній діяльності з популяризації різноманітних об'єктів, від комерційних продуктів до політичних діячів. [110, с. 107].

З точки зору розробника, мінливість проявляється у безперервному розвитку кодової бази мереж. Застарілий функціонал підлягає переписуванню, впроваджується новий, і зі зростанням кількості користувачів зростає частота необхідності переробки та оптимізації самої системи соціальної мережі. Водночас користувачі соціальних мереж активно модифікують інформацію та способи її представлення. У цьому безперервному процесі змін беруть участь усі суб'єкти: як творці контенту, так і його споживачі.

Цікаво трансформувалася і характеристика заміни часу на простір. Час у соціальних мережах набуває різноманітних проявів. По-перше, існує формальний час, фіксований у публікаціях, а також здатність мереж актуалізувати значущі події, прив'язані до конкретних локацій чи соціальних контекстів, що підтверджує тяглість та легітимізує лінійну часову перспективу. По-друге, соціальним мережам властивий позачасовий вимір, оскільки інформація, циркулюючи в їхньому просторі, не обмежується лінійним сприйняттям часу індивіда. Під час використання мережі користувач може зіткнутися з контентом, хронологічна розрізненість якого є значною, а тематично він може охоплювати різні історичні епохи, створюючи ілюзію одночасного співіснування минулого та сьогодення. По-третє, час у соціальних мережах має просторову проекцію. З плином часу в реальному світі обсяг інформації в соціальних мережах зростає, що призводить до фізичного розширення їхнього віртуального простору. Отже, час у соціальних мережах є постмодерним за своєю суттю, проявляючись у різних формах залежно від способу взаємодії користувача з мережею. Варто також зазначити, що індивідуальне сприйняття часу, проведеного в соціальній мережі, варіюється, додаючи до вже згаданих вимірів ще один – суб'єктивний час користувача [105].

Наступна характеристика – ризомність. Концепт «ризоми» розроблений Ж. Делезом та Ф. Гваттарі. Вони описують ризому шістьма характеристиками, дві перші та дві останні поєднані в одному пункті [205]: принцип зв'язку

(connection) та гетерогенності (heterogeneity): кожна точка ризому повинна мати з'єднання, а також вона може бути з'єднана з будь-чим; принцип множинності (multiplicity): трактується як те, що кожна точка ризому сама являє собою ризому; принцип розриву: будь-які розриви та знищення в ризомі не призводять до її знищення, вона завжди знайде інші зв'язки для існування; принцип картографії та декалькоманії: ризома не піддається жодній структурі чи генеративній моделі, вона не знає глибини чи генеалогії.

Соціальні мережі позбавлені єдиного керівного центру або головного вузла, здатного контролювати всю мережу. Їхня структура децентралізована як на рівні міжособистісних зв'язків, так і в технічних рішеннях, що на всіх рівнях прагнуть максимальної автономії та незалежності. З погляду користувача, мережа може здаватися певною мірою ієрархічною та впорядкованою, проте це не свідчить про централізований характер зв'язків; скоріше, ці зв'язки також децентралізовані, але відрізняються більшою передбачуваністю та системністю. Тобто можна сказати, що користувач буде ковзати по поверхні соціальної мережі в рамках певної лінії або коридору, для нього, за умови небажання вийти за рамки цього коридору, соціальна мережа буде здаватись впорядкованою та навіть мати загальний наративу [42].

Описане вище показує, яким чином людина вносить в мережі власне уявлення про те, яким чином працює суспільство, і це знаходить своє відображення в комп'ютерних соціальних мережах. Ми можемо казати, що структура програмного забезпечення, або застосунків, в тому числі соціальні мережі, копіюють структуру компанії, де розробляються. Така ситуація має назву Закон Конвея, її розробив та описав програміст М. Конвей [203].

Стрімкий розвиток технології та їх широка доступність призвели до того, що станом на жовтень 2024 року 67,5%, або 5.52 мільярда людей від загальної кількості населення Землі є активними користувачами Інтернету [239]. Для порівняння, за жовтень 2014 року активних користувачів Інтернету було 41%, або 2.986 мільярда. За 10 років загальна кількість населення

збільшилась приблизно на 1 мільярд людей, тоді як користувачів Інтернету стало більше майже на 2.5 мільярди [240]. Таке поширення інформаційних технологій, зокрема і соціальних мереж, дає можливість називати сучасне суспільство мережевим.

М. Махній у книзі «Мережеве суспільство: кіберпсихологічний путівник» надає наступне визначення терміну «мережеве суспільство»: «суспільство, яке ґрунтується на горизонтальних соціальних зв'язках. Значну роль у формуванні такого суспільства відіграють сучасні комунікації особливо мережевого типу на зразок інтернету» [101, с. 5]. Формування соціуму завдяки мережам може відбуватись в різний спосіб. Наприклад, на думку І. Гурової можна виділити такі особливості сучасного стану суспільства: вільна комунікація стає цінністю, мережі створюють відчуття повної свободи та мережевого індивідуалізму, бажання отримувати задоволення від життя, невизнання кордонів, географічних, національних, релігійних тощо [35]. Інтернет змінює об'єкти, які до нього підключені [138]. Ці зміни можна побачити в багатьох сферах: культура, освіта, економіка, – а особливо при підключенні до соціальних мереж.

На думку М. Кастельса сучасні соціальні мережі створюють нову форму глобалізації, яка об'єднує людей незалежно від місця їх фізичного перебування, «мережі не спиняються на кордонах». Він також наголошує на тому, що зміни в суспільстві, яке перетворюється на мережеве, глибоко впливають не тільки на економічні відносини, вони суттєво перероблюють культуру та політику [197].

Ці думки стають суголосними з тезами, що їх висунув З. Бауман у своїх роздумах про нову глобалізацію. Він зазначає, що завдяки технологіям змінилось наше ставлення до впорядкування простору, тепер впорядкування залежить від параметрів техніки. Такий стан призводить до нового виду поляризації в суспільстві, який пов'язаний з доступом до нових технологій та можливостями обміну інформацією. «Одним словом, анулювання просторово-

часових відстаней під впливом техніки не сприяє однаковості умов життя людини, а, навпаки, зумовлює їхню різку поляризацію» [10, с. 18]. Комп'ютерні мережі тепер стають одним з факторів, що визначають процеси в суспільстві, вони буквально пронизують усі сфери діяльності та буття людини, від відпочинку до війни.

Загалом зазнає змін саме ставлення до інформації: коли людина потрапляє в інформаційний потік, вона отримує не просто інформацію про симулякри, а скоріше реакцію на симулякри або посилення на симулякри. Як зазначають деякі науковці, через те, що події висвітлюються миттєво, вони перетворюються на симулякри, а реакція на них стає важливішою за саму подію. Саме завдяки цьому ефекту створюється реальність, яка буде приємнішою для адресата розповіді [274]. З останнім важко не погодитись, адже в умовах великого потоку повідомлень, сама подія начебто втрачається у вирі інформації, яку вона сама і породила.

Разом із тим, якщо з появою мережі Інтернет саме швидкість та кількість інформації перетворювали подію на щось нереальне, то сьогодні ми можемо казати про те, що доволі часто подія штучно конструюється різними акторами соціальних мереж. Тому мережеве суспільство стало продукувати симулякри симулякрів, які взагалі призначені лише для викликання негайної емоційної реакції і такого ж швидкого забування. У книзі «Нація Овочів?» О. Мороз показує, яким чином працюють технології створення таких симулякрів (інфорвірусів), та як вони впливають на людей [110]. Людина в мережі сама перетворюється на потік інформації, де її постійно аналізують різні алгоритми, намагаючись визначити, що саме зараз потрібно людині аби залучити ще більше її уваги.

Аналізуються абсолютно всі дії в мережі: затримка погляду, рух курсору по поверхні застосунку, натискання кнопок або клавіш, like/dislike і так далі. Такі звичайні дії також дають багато метадані, яка своєю чергою дозволяє аналізувати користувача мережі як певний набір числових даних.

Можна сказати, що з погляду мережі самі користувачі також стають симулякрами, адже алгоритми рекомендаційних систем та таргетованої реклами аналізують не саму людину, а її цифровий відбиток, який начебто є релевантним реальній людині. К. О'Ніл вказує на цей розрив, а також наголошує на тому, що алгоритми переймають наявні упередження людей, а тому їх застосування необхідно впроваджувати відповідально, адже прийняття рішення машиною у сфері кредитування, злочинності, медицини та найму працівників може призвести до посилення пригноблення найменш захищених верств населення [121].

Війна також стає показником потужного впливу соціальних мереж. З одного боку, вони дозволяють людям єднатись та оперативніше дізнаватись про небезпеку, з іншого – така швидкість призводить до зменшення у користувачів порогу вразливості до інформаційних атак, що своєю чергою може призвести до підвищення панічних настроїв та реальної загрози смерті. Мережі створюють гіперреальність, яка існує поряд з реальним світом навіть у найекстремальніших ситуаціях [173]. Відповідно, війна також переходить до цієї гіперреальності, тобто у площину соціальних мереж. Вона може набувати різних форм, однією з них є консцієнтальна війна.

Як зазначають вчені, це війна яка першочергово розрахована на руйнування усталеної системи цінностей та ідентичності людини. Даний тип воєн проводиться за допомогою інформаційних технологій, розрахований на психологічний вплив та, за великим рахунком, є цивілізаційним зіткненням у просторі соціальних мереж [95]. Такий тип воєн стає великою загрозою, враховуючи кількість засобів, що їх можна застосовувати для атак. Діапазон великий: від різної фейкової інформації до мережових видань, які постійно підтримують рівень сенсаційності власних новин для залучення більшої аудиторії.

Окремою проблемою в цьому випадку також стають неформальні комунікації. Під час різних катастроф та кризових явищ кількість каналів з

неформальною комунікацією збільшується, а люди в таких обставинах тяжіють до створення комфортної картини події, тобто на тлі неформального спілкування спільнота склеюється, а тому важливо розуміти, що інформація в даному випадку потребує особливої подачі для неформальних комунікацій з розрахунком саме специфічності такого спілкування [274].

Отже, в реаліях існування мережевого суспільств соціальні мережі стали не просто інструментом впливу на суспільство, а невід'ємною його частиною, яка дозволяє створювати нові соціальні структури замість старих, або навіть поверх старих. Це широке визначення соціальних мереж. У той же час мета і завдання нашої наукової роботи потребує уточнення змісту терміну «соціальні мережі» в контексті проблематики історичної пам'яті.

Глобально можна виділити дві гілки трактування терміну:

- Соціальна мережа – це мережа, яка складається з вузлів (соціальних акторів, вершин, організації й т.д.) та зв'язків між цими вузлами. Такі зв'язки можуть бути описані як направлені чи не направлені, а також мати певну ціну або не мати її [256];

- Соціальна мережа – це певне програмне забезпечення, яке дозволяє генерувати, обмінюватись та поширювати інформацію [18].

Така розбіжність у розумінні виникає через історичні причини. Британський історик, популяризатор контрфактуальної історії Н. Фергюсон висловив припущення, що соціальні мережі – не нове явище, воно пов'язане з періодами панування ієрархічності (символ «вежа») або періодами мереж (символ «площа»). Як зазначає О. Гудошник, у світовій історії відбувається постійний процес взаємодії-руйнації-відтворення світів Веж і Площ і в історичних хронотопах, і в наскрізних історичних протистояннях влади (ієрархій, Веж) і спільнот (площі, об'єднання громадянського суспільства) [34]. Але Н. Фергюсон указує на серйозні виклики традиційним мережам і зв'язкам унаслідок поширення комп'ютерних соціальних мереж. Їх масове використання спричинило не подолання ієрархії, а нові форми соціального

контролю та впливу, масштабне поширення популізму, що спирається на укорінену практику сучасних мереж «задовольняти наш соліпсизм... та невиситимий апетит до новин про знаменитостей» [160, с. 35]. Тобто, Н. Фергюсон розглядає соціальні мережі широко, включаючи в них зв'язки, не технологізовані в еру Інтернет.

Схожий погляд на соціальні мережі знаходимо у статті «Class and Committees in a Norwegian Island Parish» [189]. Дж. Барнс, який уперше вжив термін «соціальна мережа» у 1954. Він описує соціальну структуру колишнього муніципалітету Бремнес (населений пункт змінив статус у 1963). Автор намагався уникнути використання терміну соціальний клас, адже той має певне політичне забарвлення та, на його думку, не міг повністю розкрити відносини, що існують в межах населення даного міста. То ж визначення соціальної мережі як графа (множина вузлів та відношень між цими вузлами), наявних соціальних відносин, доволі важливе не тільки для соціальних наук, але і для комп'ютерних, статистики та науки про дані. Таке сприйняття соціальних мереж має практичні наслідки, адже дозволяє доволі чітко формалізувати та квантифікувати відношення в групах, а також доволі сильно спрощує можливість обробки даних які генерують люди в реальному світі або в віртуальному просторі. Дослідження спільнот за допомогою графів, наприклад, дозволило наочно продемонструвати як поширюється захворювання або фейкова інформація [225].

Інший погляд на соціальні мережі концентрується на спеціальному програмному забезпеченні, яке дозволяє завдяки локальній мережі або глобальній мережі Інтернет створювати та поширювати інформацію серед користувачів цього програмного забезпечення. В такій ситуації дане трактування соціальних мереж з'являється пізніше, а тому породжує появу термінів, покликаних розмежувати соціальні мережі як реальну мережу та як певне програмне забезпечення [225]. Ось приблизний список таких термінів в англomовному середовищі:

- social network;
- virtual communities;
- computer-supported social networks;
- social network services;
- social network site;
- social media.

У вітчизняному мовному просторі частіше можна зустріти просто соціальні мережі або соціальні медіа. Тут є певна необхідність більш детально розглянути різні дефініції, адже важливо правильно охопити суть того, що стоїть за терміном соціальна мережа. Розглянемо деякі визначення, наприклад, сайти соціальних мереж (social network sites).

«Ми визначаємо сайти соціальних мереж як веб-сервіси, які дозволяють людям (1) створювати публічний або напівпублічний профілі у рамках визначеної системи, (2) формулювати список інших користувачів, з якими вони мають спільні зв'язки, і (3) переглядати і переміщатися по своєму списку зв'язків і списку зв'язків, створених іншими користувачами в системі. Характер і склад цих зв'язків може варіюватися від сайту до сайту» [193]. Дане визначення описує технічну реалізацію соціального графа і можливості користувачів у цьому графі без конкретизації можливостей інформаційної взаємодії, крім перегляду та створення списків контактів. Це визначення радше технічне, аніж те, яке розкриває сутність соціальних мереж, воно є певним перехідним етапом між соціальними мережами як певною мережею відносин між людьми та програмним забезпеченням, що робить ці мережі візуалізованими у кіберпросторі.

В праці «Twenty-Five Years of Social Media: A Review of Social Media Applications and Definitions from 1994 to 2019» її автори розглянули 60 тисяч статей, де згадується дефініція термінів соціальні мережі (social network, social network services, social network site, social media) [181]. Для даного дослідження є цікавою ретроспектива наведених визначень. Наприклад, визначення, що

надається в 1996 році, зазначає, що це комп'ютерна мережа, яка поєднує людей та комп'ютери за допомогою комп'ютерів. Таку мережу пропонують назвати соціальна мережа, підтримувана комп'ютерами (computer-supported social networks) [181]. На той час в Інтернеті з'являється можливість обміну миттєвими повідомленнями ICQ, а також це була епоха розквіту форумів для спілкування на різноманітні теми. Тобто це етап формування та розвитку онлайн-спільнот, коли Інтернетом починали користуватись не тільки активні користувачі, а і пересічні люди. Таке визначення скоріше звертає увагу на те, що за допомогою з'єднаних комп'ютерів у мережі виникає можливість для соціальної взаємодії, це своєю чергою призводить до утворення специфічної соціальної мережі за допомогою комп'ютерів, яка репрезентована в віртуальному просторі.

Через десять років дефініція змінюється суттєво. Ось визначення, яке наводиться в статті «На найпростішому рівні, соціальна мережа - це інтернет-спільнота, де люди взаємодіють, часто через профілі, які (ре)презентують їхню публічну персону (та їхні мережі зв'язків) іншим» [181]. Воно доволі близьке до визначення сайтів соціальних мереж, але важливим є той факт, що тут залишається взаємодія користувачів, але з'являються профілі, які репрезентують користувачів. Така зміна є важливою, адже ми наочно бачимо, як представлення інформації про користувачів в соціальних мережах починає впливати на сприйняття соціальних мереж. У цей період починають з'являтися “класичні” соціальні мережі, такі як Facebook (2004 р.), YouTube (2005 р.), X з 2023 р. до цього Twitter (2006 р.).

2016 року виникає наступна дефініція терміну соціальних мереж: «Соціальні медіа – це освоєння простору між традиційним мовленням і приватним діадичною комунікацією, що надає людям можливість вибору розміру групи і ступеня приватності, яку ми назвали «масштабованою соціальністю» [266]. Дане визначення доволі серйозно переосмислює концепцію соціальних мереж, можна побачити, що тепер соціальні

мережі/соціальні медіа колонізують простір традиційного спілкування та дають нові можливості у діадному спілкуванні, утворюють різні ступені приватності. Тепер соціальні мережі сприймаються не просто як комп'ютерні мережі, котрі дозволяють об'єднувати людей, також вони не є простим засобом для репрезентації себе, це нове явище, вплив якого на суспільство загалом та на окремих індивідів потребує оцінки з боку експертної спільноти.

Підтверджуючи факт колосального впливу соціальних мереж на суспільство, в 2016 році відбулись дві визначні події які, як було встановлено пізніше, супроводжувались активною пропагандистською Інтернет-компанією [135, с. 11-12] – це перемога Дональда Трампа на виборах президента США та референдум за вихід Великобританії з Європейського союзу, ще відомий як Брексіт (Brexit). Під час обох подій активно експлуатувалися елементи історичної пам'яті на кшталт самодостатності Британії, яка буцімто змушена фінансово підтримувати економічно слабкі країни ЄС, або повернення до укорінених в історичній пам'яті часів «великої Америки». Останній елемент склав основу ідеології MAGA, з якою Дональд Трамп став удруге президентом США у 2024 році.

Отже, зміни в сприйнятті соціальних мереж збігаються зі змінами в технічних можливостях та зростанні кількості користувачів. Передовсім бачимо намагання описати соціальні мережі як нову частину комп'ютерної мережі, адже на початку розвитку Інтернет ніхто не думав, що людям сподобається проводити час у мережі просто спілкуючись або прокрастинуючи [21]. Поступово віртуальні спільноти, які утворюються завдяки різному програмному забезпеченню, стають панівною силою, здатною впливати на політичні та економічні процеси у світі.

Таке сприйняття здається цілком логічним, адже з розвитком можливостей соціальних мереж та їх інкорпорацією в суспільство відчувається все більший їхній вплив. Так, під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну ми переконались, як сервіси для обміну швидкими

повідомленнями, такі як Telegram, Viber та WhatsApp, можуть стати головними постачальниками новин та буквально перетворитись на фактичну онлайн-трансляцію війни [41]. Однак така картина зміни сприйняття соціальних мереж є дещо штучною і спрощеною, оскільки соціальні мережі продовжують існувати за допомогою комп'ютерів та надають більші можливості для репрезентації людини у кіберпросторі.

Враховуючи вищесказане, автор пропонує власну дефініцію «соціальна мережа»: множина акторів або агентів та зв'язків між ними, яка сформована завдяки програмному та технічному забезпеченню. Така мережа при достатньої кількості акторів/агентів накопичує, генерує та розповсюджує значну кількість інформації, що своєю чергою здатна впливати на події в реальному світі. На нашу думку, наведене визначення цілком відповідає цілям, поставленим даним дослідженням: розкрити сутність того, які форми історична пам'ять приймає в соціальних мережах.

1.2. Генеза термінології історичної пам'яті та соціальних мереж

У студіях пам'яті прийнято вживати такі терміни як «колективна пам'ять», «історична пам'ять», «соціальна пам'ять», «національна пам'ять», «культурна пам'ять», «жива історична пам'ять». Ці терміни можуть використовуватись або як синонімічні в рамках досліджень, або позначати різні речі та напрямки дослідження. Ситуація, коли терміни пам'яті використовуються як синоніми, є доволі поширеною в медіа [125]. Тоді як наукова література частіше тяжіє до заміни змісту термінів. Така ситуація насправді типова для студій пам'яті загалом.

У розділі «Колективна пам'ять і перспектива примирення» дослідниця Б. Шацька зауважує існування неузгодженості термінів в польських дослідженнях студії пам'яті [171]. В Україні про проблеми узгодженості термінів доволі ґрунтовно пише А. Киридон у своїй монографії «Гетеротопії

пам'яті» [77]. Оскільки студії пам'яті є сучасною міждисциплінарною галуззю, то таке неузгодження є нормальним і в чомусь здоровим явищем. Але існує проблема співвідношення терміну «історична пам'ять» з терміном «колективна пам'ять». Навіть у вище згаданій роботі Б. Шацька у висновках прирівнює історичну та колективну пам'ять.

Концепт історичної пам'яті є досить багатограним не лише через варіативність його застосування в різних контекстах і сферах людської діяльності, що призводить до певної розмитості значення. Однак, більшість дослідників, які використовують цей термін, погоджуються з тим, що історична пам'ять є соціально сконструйованим явищем. Ця спільна основа дозволяє знаходити точки перетину в різних інтерпретаціях поняття. У медіапросторі особливо помітна цікава ситуація, коли вживання словосполучення «історична пам'ять» часто свідчить про інтуїтивне відчуття його змісту, а не про глибоке розуміння. Така ситуація не є унікальною для наукових термінів, що набули широкого вжитку. Більше того, іноді навіть спільне інтуїтивне розуміння може бути відсутнім, як це часто трапляється з термінами «постмодернізм» або «метамодернізм». Основна складність історичної пам'яті полягає у внутрішній суперечності, що виникає при розгляді пам'яті та історії як окремих, але взаємопов'язаних аспектів соціального буття людини.

М. Альбвакс був першим, хто відзначив цю суперечність у [223], тому запропонував використовувати поряд терміни «колективна пам'ять» та «соціальна пам'ять». Справді, як слушно зазначає А. Киридон, історія як наука про минулі події завжди оперує певним наративом, що часто не враховує множинність індивідуальних та групових спогадів. Саме тому виникає потреба у терміні "історична пам'ять". Він виконує роль сполучної ланки між історіографією та суб'єктивним сприйняттям історії людиною (процесом її запам'ятовування). Історична наука впливає на формування колективної пам'яті, водночас колективна пам'ять також чинить зворотний вплив на

розвиток історичного знання. Ця взаємодія створює особливий простір, де формуються як пам'ять про історію, так і історія самої пам'яті.

Яким би внутрішньо суперечливим не був сам термін, він зміг вкорінитись в сучасній культурі. Також відбулась певна інституціоналізація студій пам'яті. Зокрема, в Україні у 2004 році виник Український інститут національної пам'яті (УІНП). Це не стало кульмінаційною точкою розвитку студій пам'яті, а лише певною віхою. Подальші події нашої історії - Революція Гідності, анексія Криму, війна на Донбасі, повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року – закономірно призвели до необхідності нового погляду на власну історію та комеморативні практики. Зміна статусу Українського Інституту Національної Пам'яті [55] підкреслює потребу створення інституції для захисту ідеологічного простору країни. Це був початок процесу перезбірки нації, що по-новому дивиться на власну спадщину та своє місце у світі. На тлі ескалації ворожої пропаганди, потреба у підтвердженні власної історичної тяглості та суб'єктності виводить питання пам'яті на передній план гуманітарної дискусії.

Аналіз сучасного змісту терміну «історична пам'ять» міститься в одній з робіт автора дисертації [46]. Історичне пам'ять там охарактеризовано, з одного боку, як соціокультурний феномен, сукупність образів та уявлень, що відтворюють спільний культурно-історичний досвід спільноти. Ключовою функцією історичної пам'яті є передача досвіду та знань про минуле, як основи самоідентифікації. З іншого – сукупність донаукових, наукових, квазінаукових і позанаукових знань та масових уявлень соціуму про спільне минуле, один з вимірів індивідуальної та колективної пам'яті про історичне минуле, або, радше, його символічна репрезентація [46].

Перше визначення акцентує на історичній пам'яті як на навмисно сформованому образі минулого, спільному для певної групи людей, метою якого є трансляція їхньої ідентичності. Проте, обмеження цього визначення полягає в зосередженні на функції передачі, оскільки історична пам'ять

скоріше встановлює певні концептуальні межі, які визначають, які знання та досвід про минуле мають бути збережені, а не просто передає вже існуючі. Саме специфічна організація цих меж формує ідентичність [223]. Друге визначення також підкреслює соціальну природу поняття, але, з одного боку, звужує його значення, розглядаючи історичну пам'ять лише як складову індивідуальної та колективної пам'яті, а з іншого – розширює його, включаючи індивідуальний аспект пам'яті.

Значущість такого підходу полягає в тому, що обмеження розгляду історичної пам'яті виключно рівнем спільнот може призвести до методологічних помилок та спровокувати соціальні конфлікти, зокрема протистояння між офіційною та альтернативними формами пам'яті [55]. Тобто все, що не входить в рамки, які існують у головній течії колективної пам'яті, може зберігатись як забуте на рівні менших груп та індивідів. Дослідниця І. Ковальська-Павелко, аналізуючи взаємодію історичної та соціальної пам'яті, підсумовує, що взаємозалежність цих видів пам'яті у процесі пригадування та забування розкривається тільки на індивідуальному рівні. Також важливим є зауваження про символічну репрезентацію минулого, таким чином вказується на те, що історична пам'ять виступає як декодер, що розшифровує минуле як текст [80].

Історіографічний словник 2004 року, виданий в Харкові, доволі розгорнуто пояснює термін «історична пам'ять» [133, с. 75-79]. Автори виділяють два плани трактування цього терміну: авторський оригінальний погляд та коментарі до відомих визначень. Акцентуючи на неузгодженості термінології, вони наголошують, що історична пам'ять є ментальним складником історичної свідомості, і для її формування події минулого мають бути попередньо інтерпретовані на ідеологічному рівні. Хоча цей погляд є слушним, він, на нашу думку, дещо звужує розуміння процесу, оскільки, незалежно від впливу вищих рівнів історичної свідомості, сама історична пам'ять завжди впливатиме на селекцію подій, які згодом стануть її частиною.

Автори також констатують наявність усталених якісних характеристик історичної пам'яті в наукових дослідженнях, що підтверджує існування скоріше загального інтуїтивного розуміння, ніж чіткого категоріального визначення цього поняття.

Виділений авторами згадуваної словникової статті такий список ознак, як пластичність, персоніфікований характер події, аксіологічно та емоційне забарвлення, парадоксальність, дає підстави для висновку, що історична пам'ять може бути і деструктивною, і конструктивною, і ці характеристики сприяють такому соціальному феномену як поляризація. Умовне виділення трьох рівнів історичної пам'яті – колективної, групової (професійної), індивідуальної – дозволяє поглибити аналіз минулого та його відображення в суспільстві та свідомості окремих людей (зокрема виявляти специфічні механізми формування, збереження, трансляції та трансформації спогадів на кожному з рівнів; відстежувати вплив пам'яті на формування індивідуальних та колективних уявлень про минуле; контекстуалізувати історичні події та їхнє сприйняття; досліджувати, як різні соціальні інститути, культурні практики та політичні сили впливають на формування історичної пам'яті на кожному з цих рівнів тощо).

Словник «Філософія історії. Енциклопедичний словник-довідник», виданий в Києві у 2023 році, подає визначення терміну «Історична пам'ять» як «спосіб збереження досвіду та відомостей про минуле, а також важливу складову для самоідентифікації індивіда, соціальної групи та суспільства загалом» [161, с. 131-132]. У запропонованому визначенні безпосередньо не йдеться про неузгодженість, проте зазначається, що дослідники можуть трактувати це поняття в широкому та вузькому значеннях. Привертає увагу порівняння історичної пам'яті з ситом, що відбирає події, явища та факти минулого. Якісні характеристики узгоджуються з раніше згаданими. Словник також описує умови, за яких можлива трансформація історичної пам'яті, та підкреслює існування конкуренції між різними версіями історичної пам'яті як

у межах суспільства, так і в свідомості окремої людини (наприклад, офіційна пам'ять та контрпам'ять).

Можна зробити висновок, що в національних студіях пам'яті є певний узгоджений погляд на спектр трактувань історичної пам'яті. То ж наступним кроком необхідно дослідити, термін історична пам'ять тлумачиться в науці за кордоном. Знову почнемо з популярної Вікіпедії. Якщо україномовний сегмент має сторінку з визначенням історичної пам'яті, англomовна Вікіпедія такої сторінки не має, хоча існує сторінка терміну «колективна пам'ять» (collective memory). Проте, термін *historical memory* зустрічається доволі часто у різних контекстах.

Так, для англomовного простору поширеним визначенням історичної пам'яті вважається дефініція, надана професоркою політології Університету Вассар К. Хайт: «Історична пам'ять є основою соціальних та політичних ідентичностей, а також часто змінюється у зв'язку з поточним історико-політичним моментом» (Historical memories are foundational to social and political identities and are also often reshaped in relation to the present historical-political moment) [212]. Перш ніж сформулювати визначення, К. Хайт наводить пояснення, в якому ототожнює історичну пам'ять з колективною (collective memory) та соціальною (social memory) пам'яттю, а також з політикою пам'яті (the politics of memory). Таке прирівняння певною мірою є традиційним, адже ще родоначальник студій пам'яті М. Альбвакс прирівнював історичну та колективну пам'ять.

Наступним прикладом є освітня програма Choice Program від Університету Брауна, спрямована на розробку різноманітних навчальних матеріалів для ілюстрації взаємозв'язку між історією та сучасними подіями. На YouTube-каналі Choice Program розміщено короткі відеоролики, в яких науковці пояснюють ключові терміни, що використовуються в дослідженнях пам'яті, зокрема, дають визначення історичній пам'яті. Перше відео на цю тему має доволі промовисту назву «What is historical or collective memory?» [200]. У

цьому відео Омер Бартов, професор Університету Брауна, розглядає колективну та історичну пам'ять як взаємопов'язані поняття, підкреслюючи, що така пам'ять відображає те, як певна група зберігає в пам'яті значущі для неї події. Він також зазначає, що пам'ять постійно формується під впливом різних аспектів суспільного життя та впроваджується в поточну і майбутню політику й ідентичність.

Далі можна знайти відео під назвою «What is historical memory?» [201]. У цьому відео Магдалена Гросс з Університету Меріленда пропонує досить цікаву концепцію історичної пам'яті. Вона розглядає її як різновид колективної пам'яті, що складається з кількох категорій. До них належать сімейна пам'ять, релігійна пам'ять та національна, або офіційна, пам'ять. Отже, можна зробити висновок, що історична пам'ять є нашаруванням різних форм пам'яті, які формують спільне розуміння минулого. Особливу увагу привертає виокремлення авторкою релігійного аспекту пам'яті як окремого шару історичної пам'яті. Такий підхід відкриває нові перспективи для аналізу парадоксів у пам'яті, що виникають внаслідок впливу різних конфесій та релігійних течій.

Термін *historical memory* часто зустрічається у науково-популярних виданнях. Наприклад, стаття «The cult of memory: when history does more harm than good» [258] опублікована у *The Guardian*, подає глибоку критику глобальних підходів до політики пам'яті. Автори використовують цікавий термін *collective historical memory*, який, по суті, є метафоричним позначенням національної/офіційної пам'яті держави. У статті йдеться про застосування пам'яті як інструменту політичної боротьби, що лише посилює насильство та розколює суспільства.

У статті «Was it inevitable? A short history of Russia's war on Ukraine» [220] в тому ж *The Guardian* однією з перешкод до утворення сталої нації вказується «зламана» історична пам'ять України після здобуття незалежності. Також згадки терміну можна знайти в інших мережевих джерелах. Тобто

цілком справедливо можна сказати, що термін існує і є доволі вживаним, але його використання носить швидше метафоричний характер, до цього ще додається використання терміну «колективна пам'ять» як синонімічного. Ще в деяких працях це називається «живою історичною пам'яттю» (*living historical memory*) або пам'яттю про поточні історичні події, що може зберігатись протягом трьох поколінь. Наприклад, для України в живу історичну пам'ять можуть бути включені такі події як Помаранчева революція, Революція Гідності, анексія Криму, повномасштабне російське вторгнення. Зазначається, що після того, як минає певна кількість часу (у статті вказується 80-100 років), історичні події можуть бути інституціоналізовані та включаються в колективну пам'ять [199].

Також відзначимо, що використання терміну «історична пам'ять» можна зустріти в різних мовних середовищах Європи. Зрозуміло, що в залежності від традиції термін в одних мовах зустрічається частіше, ніж в інших:

- Historische Erinnerung [219] в німецькій мові;
- La mémoire historique [250; 270] у французькій мові;
- Pamięć historyczna [248] в польській мові;
- Memoria storica [237; 268] в італійській мові.

Ці приклади свідчать: попри зовнішню неузгодженість значення терміну, він прижився та використовується як в науковому середовищі, так і в соціальних мережах.

Звернемось ще до деяких визначень, які, на нашу думку, є важливими для подальшого розвитку розуміння історичної пам'яті та її ролі в конструюванні соціальної реальності.

Як вказує Я. Калакура, «історіографія трактує історичну пам'ять як здатність людей до відтворення і збереження історичного минулого, утримування відомостей про події, явища і особи давнини з метою творчого використання досвіду та уроків історії у різних сферах суспільного життя» [72, с. 206].

Інший український учений Г. Касьянов дає своє визначення історичної пам'яті: «Історична пам'ять – це форма «колективної» або «культурної» пам'яті, її різновид, який претендує на статус традиції (зрозуміло винайденої сконструйованої). Це міфологізована форма групових уявлень про минуле, що існують, як правило у вигляді набору стереотипних дискурсів, симулякрів, символів і «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу гіперреальності, а це серйозно впливає та те, що прийнято вважати реальністю» [74, с. 118].

На відміну від інших трактувань, це визначення акцентує на значному впливі історичної пам'яті на сучасне життя людей через формування, за допомогою політики пам'яті, своєрідної гіперреальності. Крізь призму цієї гіперреальності людина сприймає міфологізовану інтерпретацію минулого. Переосмислюючи ідеї М. Альббакса, можна стверджувати, що ця гіперреальність і є тими концептуальними межами, які обмежують сприйняття минулого і можуть навіть деформувати особисті спогади людини.

Прикладом цього є політика пам'яті в російській федерації стосовно перемоги у Другій світовій війні. Міфологізуючи цю подію, пропагандисти створюють штучну паралель між минулим і сьогоденням з метою легітимізації та виправдання військової агресії проти України. Більше того, імена ліквідованих військовослужбовців збройних сил рф додаються до меморіалів, присвячених загиблим у Другій світовій війні, ніби вона триває й досі, а ці пам'ятні місця були призначені для нових імен і дат. Цей приклад є особливо показовим, оскільки наочно демонструє, як нав'язані інтерпретаційні рамки минулого впливають на сучасність і живу пам'ять людей.

Водночас в Україні вже неможливе збереження такої комеморативної практики, як "9 травня — День Перемоги", оскільки змінилася оптика, крізь яку українці сприймають власну історію. Ці трансформації зумовлені численними факторами, але не слід недооцінювати неявний діалог пам'ятей

про Другу світову війну, який став своєрідною точкою розгалуження у сприйнятті минулого.

Як зауважував М. Альбвакс, ми ще не повністю усвідомили соціальну природу пам'яті, тому при обговоренні термінів, пов'язаних з нею, часто виникають розбіжності, оскільки постійно необхідно розмежовувати соціальну зумовленість пам'яті та її конкретні біологічні аспекти.

Аналізуючи різні визначення історичної пам'яті, можна виявити схожі критичні зауваження щодо самого терміна, які переважно зводяться до двох аспектів: 1) тавтологічності; 2) внутрішньої суперечливості.

Перший аргумент щодо тавтологічності терміна ґрунтується на тому, що як історія, так і пам'ять мають об'єктом минуле, що створює видимість надлишковості. Однак, таке твердження є спрощенням, оскільки словосполучення «історична пам'ять» позначає особливий тип ставлення до минулих подій. У цьому контексті прикметник «історична» вказує на ті минулі події, які суспільство вважає значущими та гідними збереження в пам'яті, а іменник «пам'ять» відображає мінливість та емоційне забарвлення сприйняття цих історичних подій. Отже, поєднання термінів «історія» та «пам'ять» не є тавтологічним, оскільки разом вони формують специфічний концептуальний простір, де репрезентується ставлення суспільства до минулого в цілому, що відрізняється як від історії як науки, так і від пам'яті як біологічного процесу.

Щодо внутрішньої суперечності, то вона полягає в опозиції між науковою історією та пам'яттю. Історія як академічна дисципліна прагне встановити об'єктивний хід подій на основі фактів, тоді як пам'ять є емоційним та плинним явищем, схильним до змін під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Крім того, самі спогади можуть бути настільки спотвореними, що втрачають достовірність [109]. Важливо також зазначити, що історія завжди є певною наративною конструкцією, тоді як пам'ять може успішно протистояти будь-якій систематизації. Кожен може переконатися в цьому, спробувавши згадати власне життя та помітити, як спогади з різних періодів і місць можуть

виникати та зникати спонтанно. Хоча сам по собі спогад як одиниця пам'яті є історією, яку людина запам'ятала. Тому можна сказати, що загалом пам'ять людини не має наративної цілісності, все ж людина вибудовує з неї певний наратив, який відповідає її усталеним світоглядним переконанням [43].

Однак, таке протиставлення видається не зовсім обґрунтованим, особливо з огляду на постмодерну епоху, де будь-які всеосяжні наративи зазнають деконструкції, що неминуче впливає і на розуміння історії. Саме поняття об'єктивності в історичній науці зазнало трансформації, що дозволяє констатувати взаємозалежність між пам'яттю та історією [142, с.22]. Пам'ять постійно підживлюється історією: певні аспекти актуалізуються, інші забуваються. Водночас і історія черпає матеріал з пам'яті, відновлюючи забуті постаті та події або, навпаки, розвінчуючи міфи, що існують у суспільній свідомості. У такому контексті термін «історична пам'ять» влучно відображає ставлення суспільства до власного минулого.

Залишається ще один важливий аспект — співвідношення історичної та колективної пам'яті. Аналізуючи різні підходи до визначення цього терміна, виявляються дві полярні точки зору: перша розглядає історичну пам'ять як складову колективної, а друга фактично їх ототожнює. Очевидно, обидва погляди мають право на існування, оскільки часто буває складно чітко розмежувати сфери історичної та колективної пам'яті. На нашу думку, цю проблему можна вирішити, сприймаючи ці види пам'яті як множини, що частково перетинаються. Безперечно, історична пам'ять має соціальну природу і тому містить значний колективний компонент, проте, на відміну від колективної пам'яті, вона також має індивідуальний аспект.

Для наочності уявімо, що всім членам певної спільноти надаються окуляри зі спеціальними лінзами, що забезпечують однакове сприйняття реальності — це можна уподібнити колективному рівню історичної пам'яті. Ці окуляри роблять одні аспекти чіткими, а інші — розмитими або зовсім невидимими. У процесі індивідуального використання такі окуляри зазнають

певних змін (подряпини, забруднення, тріщини), що призводить до формування унікальних візій дійсності – це вже відображає індивідуальний рівень історичної пам'яті. Ці індивідуальні модифікації потенційно можуть спричинити зміни в колективній оптиці (або колективній рамці) сприйняття минулого. У цьому спрощеному прикладі ми навмисно оминаємо складні проблеми, що виникають на рівні історичної пам'яті, оскільки часто болючі або конфліктні питання пам'яті ігнорують цю внутрішню взаємодію між колективним та індивідуальним сприйняттям, хоча саме ця взаємодія створює підґрунтя для трансформацій в історичній пам'яті.

Підсумовуючи усе вище сказане, логічно запропонувати авторське визначення історичної пам'яті – це соціальні та індивідуальні концептуальні рамки, які суспільство та окремі суб'єкти накладають на власне минуле. Розгляд історичної пам'яті саме як рамки дозволяє декодувати минуле цієї спільноти, адже, якщо просто перелічити певні аспекти, які входять в колективну пам'ять, втрачається формотворча сутність пам'яті.

У дослідженнях історичної пам'яті нерідко застосовується інструментальний підхід до цього феномену. Воно сприймається лише як функція, що дозволяє зберегти пам'ять про певну спільноту, або, навпаки, маніпулювання пам'яттю призводить до знищення спільноти або її забуття [5, с.92]. Таке сприйняття історичної пам'яті є виправданим, адже дозволяє дивитись на проблеми та відрефлексовувати їх, але все-таки такий підхід є дещо обмеженим та закриває можливості для більш всебічного аналізу такого явища як історична пам'ять [171, с.28].

На нашу думку, перспективним є погляд на історичну пам'ять крізь призму філософії постмодернізму. Для цього застосуємо той самий підхід, до якого зверталися при аналізі причин постави мережевого суспільства та соціальних мереж як одного із проявів цього суспільства. Повторимося з формулюванням характеристик постмодерного явища: відсутність істини; шизофренічність, стан потоку, постійна рухливість та мінливість; все можна

сприймати як текст; смерть гранднаративів; заміна часу на простір; ризоматичність.

Перше – відсутність істини. Як зазначалося при аналізі термінології, історична пам'ять є емоційним, мінливим і суперечливим явищем, яке суспільства застосовують для підтвердження власної тяглості та легітимності, а також для збереження ідентичності через специфічне сприйняття історичного процесу. Іншими словами, історична пам'ять не фіксує єдину правильну та об'єктивну інтерпретацію історичних подій, а радше встановлює унікальну концептуальну основу, що визначає погляд спільноти на власне минуле. При цьому, що показово, навіть у межах цієї основи можуть співіснувати різні, часом протилежні, погляди на історію.

Наприклад, в Україні до 24 лютого 2022 року могли існувати проросійські погляди на власне минуле навіть у офіційному дискурсі, тому що історична пам'ять того періоду дозволяла такі погляди. Навіть не дивлячись на анексію Криму та війну на сході країни, яка розпочалась ще у 2014 році. Повномасштабне вторгнення росії в Україну спричинило трансформацію самої системи поглядів на минуле, що активно переживається українською нацією та суспільством у цей час. Якщо розглянути ширший контекст, включаючи різні національні історичні пам'яті, стає очевидним не лише розмаїття в оцінці історичних подій та постатей, але й настільки відмінні погляди на історію та плін часу, що їхнє порівняння видається складним завданням. Отже, істина історичної пам'яті може існувати лише в індивідуальних інтерпретаціях її носіїв, проте ці інтерпретації є нестабільними та можуть змінюватися під впливом трансформації колективного сприйняття.

Відсутність єдиної істини в історичній пам'яті не обов'язково є руйнівним явищем. У певні періоди часу між членами спільноти може виникати узгодженість поглядів, яку з певним допущенням можна вважати локальною істиною. Варто погодитися з думкою А. Ассман, що саме відсутність абсолютної істинності в пам'яті сприяє збереженню спогадів, які

на даний момент не вписуються в загальноприйняті рамки [5], а також надає спільноті можливість переосмислювати своє минуле та виправляти помилки, що могли бути наслідком хибних інтерпретацій [6]. Отже, відсутність універсальної істини в історичній пам'яті є об'єктивним фактом, що забезпечує розвиток і трансформацію спільнот.

Наступна характеристика – шизофренічність, стан потоку, постійна рухливість та мінливість. При дослідженні історичної пам'яті неминуче постає її неоднозначність, що проявляється вже на рівні термінології. Крім того, змістове наповнення історичної пам'яті може бути досить суперечливим. Адже, коли спільнота відбирає події та постаті для репрезентації своєї ідентичності, ці елементи часто міфологізуються, іноді втрачаючи первісний зміст та ідейне навантаження [153, с.40-42]. Також спостерігаються цікаві колізії, коли офіційна історична пам'ять, що транслюється державою через систему освіти та різноманітні комеморативні заходи, вступає в протиріччя з пам'яттю, яка побутує в родинному колі або серед окремих спільнот у складі держави, що мають власне бачення історичних процесів.

Діалог пам'ятей є постійним процесом, спрямованим на створення множинності інтерпретацій минулого. Навіть за появи умовного "диригента пам'яті", який намагатиметься визначати, що пам'ятати, а що забувати, історична пам'ять не втратить своєї поліфонічності. Адже навіть у тоталітарних суспільствах та за наявності всеосяжного контролю над пам'яттю, влада потребуватиме постійних ревізій минулого для підтримки власної легітимності. Зрозуміло, що такі перегляди неминуче призводитимуть до виникнення суперечливих інтерпретацій. Уникнути фрагментарності та множинності спогадів неможливо з кількох причин. По-перше, сама пам'ять за своєю природою є фрагментарною. По-друге, процес пригадування передбачає реконструкцію спогаду, що може призводити до змін у його трактуванні. Навіть індивідуальні спогади з часом можуть сприйматися по-різному, а в процесі пригадування можуть з'являтися нові деталі, зумовлені

цим сприйняттям. Тому ставлення до цієї множинності історичної пам'яті може бути різним. Іноді вона дозволяє певним спільнотам зберігати ідентичність під тиском офіційної пам'яті. Однак цю множинність також можуть використовувати для посилення та легітимації тоталітарних і деспотичних режимів, перетворюючи пам'ять окремих спільнот на уніфіковану картину, де всі інтерпретації підпорядковані єдиному наративу.

Це можна проілюструвати на прикладі Третього Рейху, де офіційні пропагандистські кампанії наполегливо стверджували існування вічної, істинної та автентичної цивілізації [10, с. 70-73]. Водночас слід зазначити, що фрагментарність свідомості не виключає можливості формування стійкої та послідовної картини минулого в історичній пам'яті, а скоріше вказує на необхідність її постійного уточнення та модифікації зі збереженням основної тяглості. Однак, очевидно, що іноді для забезпечення цієї тяглості пам'ять може набувати досить суперечливих форм.

Сприйняття пам'яті як тексту також є цілком обґрунтованим, оскільки будь-які образи чи дії, що запам'ятовуються, пригадуються або забуваються людиною, набувають значення лише в контексті певної соціальної реальності, що виражається через різноманітні мови [223, с. 35-36]. Соціум не тільки надає індивіду інструменти для інтерпретації та систематизації власних спогадів, але й активно бере участь у їхньому формуванні. Загалом, розгляд пам'яті як сукупності текстів не є новою ідеєю; ще за часів Платона використовувалися метафори пам'яті як глиняних табличок, згодом – книги та палімпсесту. Звісно, метафори пам'яті не обмежувалися лише образами письма, проте всі вони так чи інакше мають прямий або опосередкований зв'язок з текстом [5, с. 159]. Отже, можна констатувати, що пам'ять наповнюється та реконструюється за допомогою мови, яка, своєю чергою, формує унікальний текст, доступний для взаємодії людини.

Щодо історичної пам'яті, яка є явищем винятково соціальної природи, то тут мова йде не лише про сприйняття пам'яті як тексту, а про її

метатекстуальність, інтертекстуальність, гіпертекстуальність [153] та кібертекстуальність [65]. Дослідження історичної пам'яті дозволяє зрозуміти механізми її формування, визначальні чинники, а також процеси виникнення та закріплення комеморативних практик. Усі ці аспекти утворюють своєрідний метатекст, що інтерпретує зміст історичної пам'яті та впливає на нього. Інтертекстуальність історичної пам'яті проявляється у схожих комеморативних практиках, що поширюються у різних культурних контекстах. Після такого "пам'яттєвого" повороту можна констатувати глобальне поширення політики пам'яті [77].

Доволі промовисто про це говорить С. Лефран у своїй статті «Глобалізація пам'яті»: «Усі використовують ті ж самі слова (спільна пам'ять, обов'язок перед пам'яттю, жертви, правда, рани, а також геноцид і т.д.) і нагадують ті ж самі лейтмотиви (наприклад “той, хто, забуває, приречений на повторення історії”), щодо яких ніхто й не подумав дослідити їхню правильність» [цит. за: 44, с.43]. Отже, поширення спільних поглядів на те, як правильно поводитись з пам'яттю, показує її інтертекстуальність.

Під кібертекстуальністю історичної пам'яті слід розуміти особливий вид текстуальності, що виникає в процесі перенесення тексту в кіберпростір та взаємодії з ним у цьому середовищі. Коли людина працює з текстом на комп'ютері чи іншому інтерактивному пристрої, вона одночасно взаємодіє з безліччю інших текстів, включаючи інтерфейс операційної системи, інтерфейс текстового редактора та сам оброблюваний текст. Проте це лише видима частина процесу, оскільки паралельно комп'ютер виконує численні внутрішні операції, а користувач може залучати додаткове програмне забезпечення, зокрема штучний інтелект, що здатне суттєво трансформувати текст, з яким він працює.

В цьому прикладі розглянуто доволі вузьку ситуацію, адже коли людина взаємодіє з кіберпростором, вона завжди буде отримувати багато додаткової інформації у вигляді текстів. Тому на базовому рівні під час певних

комеморативних подій (днів пам'яті) інформація про ці події в кіберпросторі буде змішуватись з іншими текстами, причому ці тексти у кожної людини будуть різними, що й призводить до утворення кібертекстуальності історичної пам'яті. Це явище не можна звести тільки до описаних вище прикладів, надалі ця тема буде розкрита більш детально.

Гіпертекстуальність, хоча й пов'язана з кібертекстуальністю, відображає інший аспект взаємодії між пам'яттю та текстом. Наприклад, сьогодні у меморіальних комплексах, музеях та культових місцях часто можна зустріти так звані QR-коди, що містять зашифровані посилання на текстові або аудіоматеріали, які виконують функцію електронного екскурсовода. Такий простір можна інтерпретувати як гіпертекстовий, де фізичне місце відсилає до додаткового тексту, що сприяє його глибшому розумінню. Специфіка історичної пам'яті полягає в її подібній структурованості через систему таких посилань. У цьому контексті варто згадати книгу В. Агєєвої «Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку XX століття» [2], де авторка, описуючи життя та творчість письменників, за допомогою QR-кодів у тексті спрямовує читачів до реальних локацій Києва, пов'язаних з діяльністю цих митців. Це, своєю чергою, створює гіпертекст, що дозволяє по-новому інтерпретувати міський простір і може слугувати своєрідним путівником по місцях пам'яті безпосередньо під час читання книги.

Смерть гранднаративів. Критичне зауваження щодо протиріччя між наративною природою історії та фрагментарністю спогадів, характерною для пам'яті, вже було детально розглянуто раніше [77, с.85]. Наразі важливо зрозуміти трансформації наративів після так званого "пам'яттєвого повороту" [142, с. 25-32], коли зміст пам'яті набуває ключового значення для дослідження суспільних процесів.

Історична пам'ять сприяє формуванню нового всеосяжного наративу про історію людства, де акцент зміщується з історії подій на історію людини. Ключовим стає дослідження того, як саме запам'ятовуються історичні події.

Такі праці, як «Винайдення традиції» за редакцією Е.Гобсбаума [27], «Уявні спільноти» Б.Андерсона, «Як суспільства пам'ятають?» П.Коннертона [83] описують соціальну природу національних міфів та надають інструменти для їх деконструкції. Переосмислення власної історії зумовило демократизацію пам'яті, відкривши простір для різноманітних інтерпретацій історичних подій. У підсумку, можна констатувати формування двох умовно протилежних тенденцій: перша полягає у створенні нових наративів, що відрізняються більшою демократичністю та локальною специфікою, тоді як друга спрямована на постійну деконструкцію цих новостворених наративів. Цей процес особливо помітний в Україні, де будь-які зміни в офіційній історичній пам'яті викликають активний аналіз та деконструкцію з боку альтернативних історичних наративів [55].

Зауважимо, що в такому випадку під контрпам'яттю слід розуміти пам'ять, яка протистоїть офіційному дискурсу в трактуванні історії. Причому сама по собі ця пам'ять може набувати різних форм від активного заперечення офіційної візії історії до співіснування [142]. За великим рахунком, актуальна пам'ять спільноти перебуває в динамічній рівновазі між цими двома процесами, що запобігають її стагнації. Водночас будь-які спроби формування всеосяжного наративу неминуче призводять до його фрагментації. Прикладом може слугувати імперський міф Російської Федерації, де вся її історія подається як вічна боротьба із Заходом за збереження "російської самобутності" [149, с. 121-169]. Побудова такого наративу вимагає постійної ревізії історії, а в умовах міжнародного інформаційного обміну, навіть за наявності цензури, створення стійкого та тотального міфу стає проблематичним.

Проте важливо підкреслити, що для ефективної пропаганди не обов'язково мати усталений, навіть тотальний, погляд на історію. Достатньо контролювати концептуальні рамки історичної пам'яті, оскільки все, що в них

потрапляє, дозволяє суспільству функціонувати відносно злагоджено, створюючи ілюзію певного вибору.

Сучасна інформаційна епоха створює свої правила, тому тоталітарні конструкції, які експлуатують міфи історичної пам'яті, можуть не витримати тиску потоку інформації. З іншого боку, не можна просто відкидати можливість створення тотального гранднративу. Питання в тому, наскільки успішно і довго він працюватиме для суспільства в тоталітарній країні.

Заміна часу на простір. У студіях пам'яті (memory studies) перетворення часу на простір є доволі знаковою складовою. А. Ассман у монографії «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» пише: «В історичній картинній галереї час стає простором, а саме простором пам'яті, де відбуваються її конструювання, репрезентація та вивчення» [5, с. 64]. Цей підхід також отримав розвиток у концепції місць пам'яті П. Нора [120].

У таких знакових місцях відбувається своєрідний діалог між колективною пам'яттю спільноти та її членами. Цей процес реалізується різними шляхами: через освіту, родинні спогади, особисті роздуми та переживання. У результаті формується особливий простір, де перетинаються індивідуальні та колективні спогади: кожен член групи згадує щось особисте, що водночас органічно вплітається в загальну історію цього місця пам'яті. Такі локації стають важливим елементом для відтворення історичної пам'яті спільноти та її репрезентації. Меморіали, пам'ятники, музеї є лише першим рівнем розуміння місць пам'яті, оскільки цей концепт може охоплювати будь-який об'єкт, що сприяє реконструкції або репрезентації спогаду. Отже, заміна пам'яті на простір є значно ширшим явищем, ніж просто виділення знакових та культових місць. Як зазначає П. Нора, відбулася зміна загального ставлення до подій та спадщини як таких [120, с. 62-70]. Тепер навіть незначна подія набуває ознак великої, або, точніше, формується відчуття особливого хронотопу місця, де перебуває людина. Таким чином, поряд з місцями пам'яті, що виникли внаслідок конкретних історичних подій (наприклад,

меморіальний комплекс Бабин Яр), існують і симулякри таких місць, де історія для них була штучно створена, як, наприклад, парк «Київська Русь» у селі Копачів Київської області. Практично відрізнити симулякр від «природного місця пам'яті» можна за датою створення, але емоційне сприйняття може бути однаковим, якщо людина, для якої це місце є значущим, сприймає його саме як місце пам'яті, незалежно від його «віку».

Це підводить до розуміння, що майже будь-який об'єкт довкола нас може трансформуватися зі звичайної речі на носій певного значення або спогаду. Таким чином, ми буквально спостерігаємо та відчуваємо, як час матеріалізується у простір. Цей процес є досить динамічним, включаючи безперервну деконструкцію та реорганізацію різних місць: одні забуваються, інші згадуються, створюючи складний візерунок, де суспільні спогади впливають на організацію та впорядкування фізичного простору спільноти.

Проте ця картина буде неповною без урахування взаємодії пам'яті з кіберпростором. По-перше, сьогодні будь-яка подія так чи інакше фіксується у кіберпросторі. Навіть відсутність засобів зв'язку у віддалених локаціях не гарантує повної ізоляції від кіберпростору, оскільки супутникові технології все одно можуть зафіксувати певні події. Отже, кіберпростір можна розглядати як постійного спостерігача, що фіксує людську діяльність у вигляді значних обсягів метаданих. По-друге, відбувається перенесення функції пам'яті на сучасні технічні засоби. На перший погляд, це може здаватися незначною еволюцією, оскільки людство з часів винайдення письма покладалося на зовнішні носії для збереження інформації. Однак, принципова відмінність полягає у здатності сучасних технологій взаємодіяти з нашими спогадами. Таким чином, час трансформується не лише у фізичний чи метафоричний простір, але й у кібернетичний.

Ризоматичність. «Логіко-філософський трактат» Людвіга Вітгенштайна починається з тези «Світ є все, що є подією» [25]. Це також стосується історичної пам'яті, яка буквально складається з різноманітних подій. Події, що

потрапляють до простору історичної пам'яті, не існують ізольовано, оскільки їхня унікальність розкривається лише у взаємозв'язку з іншими подіями, які також присутні в історичній пам'яті спільноти. Ця взаємодія є ключовою, адже саме вона дозволяє говорити про існування відмінних національних пам'ятей, таких як українська чи польська, залежно від того, як історична подія інтерпретується та контекстуалізується у зв'язку з іншими подіями.

Проте, якщо уявити пам'ять як лінійну структуру, що впорядковує події в свідомості певної спільноти, то при детальнішому розгляді історичної пам'яті можна виявити безліч таких ліній, об'єднаних за певними критеріями. Наприклад, спогади про Голодомор варіюватимуться не лише між різними населеними пунктами України, але й на рівні окремих родин. Хоча сьогодні пам'ять про Голодомор є ваговою складовою історичної пам'яті України, очевидно, що при глибшому аналізі ця трагедія набуватиме різних форм у травматичних спогадах. Таким чином, існує можливість постійно змінювати масштаб дослідження спогадів, і на кожному рівні ми побачимо окремі лінії пам'яті, що розповідають унікальну історію події.

Візуалізуючи актуальну історичну пам'ять, ми можемо уявити щось подібне до ризоми, де окремі лінії пам'яті перетинаються, об'єднуються, зливаються, поглинаються та зникають у забутті. Залежно від рівня розгляду, змінювався б і вигляд цієї ризоми [205, с. 6-28]. Вона не мала б фіксованих меж чи центральних елементів, перебуваючи у стані постійного руху та трансформації. Можливо, метафора ризоми є занадто складною для повного охоплення сутності пам'яті, оскільки її всеосяжність може призвести до втрати цілісного розуміння історичної пам'яті. Проте, з іншого боку, сама історична пам'ять і є такою: невловимою, що потребує постійного відновлення, збереження, нагадування, репрезентації, повернення та фіксації. Кожна спроба відтворити спогад призводить до створення нового спогаду, який є лише подобою первісного. Саме це прагнення зафіксувати хоча б щось із плінного потоку спогадів і є відчуттям ризомності історичної пам'яті.

Підсумовуючи, варто зазначити, що хоча історична пам'ять немає сталого визначення, все ж загалом загальне розуміння цього явища існує. Історична пам'ять має власну специфіку та вирізняється від інших видів пам'яті (колективна, культурна, національна тощо). Розгляд цієї специфіки крізь призму філософії постмодернізму дає можливість побудувати правильні стратегії роботи з соціальними мережами, користувачі яких активно використовують різні репрезентації історичної пам'яті.

Висновки до розділу 1

У першому розділі крізь призму філософії постмодерну проаналізовано підстави виникнення мережевого суспільства. Застосувавши для аналізу наступні характеристики постмодерну – відсутність істини; шизофренічність, стан потоку, постійна рухливість та мінливість; все можна сприймати як текст; смерть гранднаративів; заміна часу на простір; ризоматичність – з'ясовано, як суспільні відносини знайшли свою репрезентацію в комп'ютерних соціальних мережах, котрі дозволяють не тільки відображати існуючі соціальні зв'язки, а конструювати нові форми соціальної реальності.

Також розглянуто генезу термінів «соціальні мережі» та «історична пам'ять». При аналізі генези терміну «соціальна мережа» з'ясовано, що він має два тлумачення: сприйняття соціальної мережі як реально існуючої соціальної спільноти та зв'язків між членами цієї спільноти; сприйняття соціальної мережі як спеціального програмного забезпечення, котре дозволяє взаємодіяти з іншими учасниками мережі.

Крім того, прослідковано етапи еволюції розуміння соціальних мереж: соціальні мережі до появи Інтернету розглядались як абстрактне представлення якоїсь спільноти, тепер з'являються технічні можливості, що дозволяють відтворити спільноти в інформаційному просторі.

Запропоновано авторське визначення соціальної мережі: множина акторів або агентів та зв'язків між ними, яка сформована завдяки програмному та технічному забезпеченню. Така мережа при достатньої кількості акторів/агентів накопичує, генерує і розповсюджує велику кількість інформації, що своєю чергою здатна впливати на події в реальному світі.

Автором висувається і доводиться гіпотеза, що історична пам'ять є постмодерним явищем, яке органічно вписується в сучасну плуральність. При аналізі генези терміну «історична пам'ять» виявлено доволі часте його ототожнення з термінами «колективна пам'ять», «культурна пам'ять», «соціальна пам'ять». На різних прикладах підтверджено, що термін «історична пам'ять» має право на самостійне існування, він розкриває певні аспекти як колективної пам'яті про історичні події, так й індивідуальні особливості сприйняття минулого.

Також було надано власне визначення терміну історична пам'ять: це соціальні та індивідуальні концептуальні рамки, які суспільство та окремі суб'єкти накладають на власне минуле.

Акцентовано на тому, що завдяки демократизації історичної пам'яті відбувається конкуренція наративів. Це сприяє появі нових форм суспільної пам'яті, але цей процес також породжує у відповідь бажання закарбувати існуючі форми історичної пам'яті, що сприятиме поширенню тоталітарних наративів. Комп'ютерні соціальні мережі можуть бути зручним інструментом як для демократизації історичної пам'яті, так і для впровадження тоталітарних або вузько національних тлумачень історії.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕГРАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

2.1. Соціокультурні механізми формування історичної пам'яті

Існування соціальної комунікації є фундаментальним для створення та передачі історичної пам'яті, з огляду на іманентну присутність пам'яті в будь-якій соціальній взаємодії. Тож, аби зрозуміти, що впливає на формування історичної пам'яті, необхідно дослідити, як пам'ять застосовується або надає форму для взаємодії між людьми в спільноті та за її межами.

Історична пам'ять стосується не тільки тих подій, що виступають певними точками характеристики або ідентифікації людини та спільноти, вона задає широкий історичний контекст, в який себе вписують людина та спільнота. Наприклад, для орієнтації в просторі можуть використовуватись сталі вирази, присутні в історичній пам'яті спільноти.

Візьмемо для прикладу торговельно-розважальний комплекс Dream у Києві. В оформленні його атриумів використано певні стереотипи або знакові споруди різних країн та міст. Можна навіть сказати, що атриуми – не просто стереотипне уявлення про Китай, Мексику, Грецію тощо, а симулякр такого стереотипного уявлення. Цей приклад демонструє, як працює історична пам'ять, як вона наповнюється різними фактами, емоціями, враженнями, уявленнями – все це дозволяє орієнтуватись в просторі торговельно-розважального центру.

На сайті Dream адреси магазинів саме так і вказуються: «Розташований в ТРЦ DREAM, DREAM yellow, 3 поверх, атриум Китай» [140]. Хоча індивідуальне уявлення кожного відвідувача може відрізнитись, коли він згадує Китай або Єгипет, але коли він бачить сам атриум, то точно може сказати, чому він присвячений. Можливість пригадування/впізнання надає

історична пам'ять, тому що саме в ній акумулюються колективні уявлення про інших в історичному контексті, та те, як ми вписуємо себе в цей контекст.

Історична пам'ять суттєво впливає на формування простору людини. Візьмемо інший приклад: дискусії в українському суспільстві щодо процесів декомунізації та світоглядної деколонізації. Як зазначає Я. Пасько, «подолання залишків радянської спадщини посткомуністичного суспільства є однією з центральних проблем сучасної теорії та практики суспільних трансформацій. У цьому контексті дуже актуальним стає новий етос як симбіоз суспільних відносин і цінностей» [252, с. 28]. Учений також зауважує, що «еволюція цінностей була заблокована через відсутність радикальної трансформації посткомуністичних суспільств. Морально-нормативна корозія суттєво обмежила процес комплексної деколонізації, а саме: відновлення суверенних принципів національного розвитку та ціннісного дистанціювання від радянських і російських культурних маркерів» [252, с. 29].

Одним із наслідків такої корозії стали дискусії через різне пам'ятання простору міста. Якщо, приміром, проаналізувати у соціальних мережах думки людей, що репрезентують різні погляди на демонтаж пам'ятників тоталітарної доби та на зміну топоніміки, то можна почути різну аргументацію, спричинену особистим або груповим досвідом картографування певного простору.

Так, у Києві існують активні мережеві групи, які обговорюють як перейменування вулиць і демонтаж пам'ятників, так і зміну ландшафту міста новобудовами, апелюючи до історичної пам'яті: на їх думку, спільнота може сприйняти ці процеси як руйнування власних спогадів про Київ. Суперечки можуть виникати не тільки через комеморацію, а й меморіалізацію.

В Україні багато років точаться дискусії навколо ідеї створення Пантеону для поховання або перепоховання Героїв та визначних борців за незалежність. Уперше ця ідея набула нормативно-правового оформлення 20 років тому в Указі Президента України Віктора Ющенка від 23.09.2005 № 1333 «Про створення меморіального історико-архітектурного комплексу «Алея

видатних діячів України». Указом передбачалася реалізація плану заходів щодо створення та функціонування меморіального комплексу у місті Києві. 24 грудня 2005 р. видано розпорядження Кабінету Міністрів України №564 «Про затвердження плану заходів щодо створення меморіального історико-архітектурного комплексу «Алея видатних діячів України». Вже у 2008 році Указом Президента України №157 «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва» передбачалось спорудження у місті Києві Меморіалу пам'яті борців за незалежність України. Проте, як зазначають в Українському інституті національної пам'яті [116], де спільно зі стейкхолдерами розроблено проєкт концепції Меморіалу українських героїв, нічого з цього тоді втілено не було.

До реалізації ідеї повернулися у 2015 році. Постановою Верховної Ради України від 13.01.2015 № 97-VIII «Про увіковічнення пам'яті Героїв України, які віддали своє життя за свободу і незалежність України» передбачалося створення у центральній частині Києва Українського національного пантеону (Меморіального комплексу). Президентом України Петром Порошенком видано Указ від 26.08.2015 № 508 «Про заходи щодо створення меморіалу українських героїв». Але й цього разу ідея національного Пантеону втілена не була.

Втретє до неї повернулися у 2021 році: розпорядженням Кабінету Міністрів від 20 січня 2021 р. № 37 затверджено План заходів з увічнення пам'яті захисників України на період до 2025 року. Підпунктом 11 пункту 3 плану передбачили здійснення заходів зі створення Українського національного пантеону в м. Києві. І знову ініціативу не реалізували.

Варто наголосити, що обіцянки спорудити Пантеон супроводжувалися широким громадським обговоренням у мережі Інтернет: хто із видатних історичних постатей заслуговує на честь бути похованим у національному Меморіалі, а також – де його розмістити. Найчастіше згадувався майданчик біля Арки Дружби народів у Києві, яку мали намір демонтувати. Але ця

споруда, яка асоціюється з перебуванням України в колоніальній залежності, також досі не демонтована.

Інший, більш сучасний приклад, широка дискусія щодо створення Національного військового меморіального кладовища на зразок Арлінгтонського меморіального цвинтаря у США. Попри наявність нормативно-правової бази, реалізація проєкту перебуває на паузі не через бюрократичні процедури, а через конфлікт пам'яті.

Спершу розміщення кладовища планувалося на Лисій горі у Києві. Проте у тій місцевості розташований Лисогірський форт Київської фортеці, який внесено до Держреєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятку національного значення, також в урочищі Лиса гора є пам'ятка археології місцевого значення «Поселення трипільської культури». Ініціативна група киян зареєструвала петицію проти розташування кладовища на Лисій горі. Після суперечок Київська міська рада змінила рішення, виділивши ділянку під поховання у Биківнянському лісі, де знаходиться Національний історико-меморіальний заповідник «Биківнянські могили». Але й цього разу відбулося те, що можемо назвати «накладенням пластів історичної пам'яті» – в урочищі досі недослідженими лишаються поховання жертв сталінських репресій. Тому на вимогу Міністерства культури та інформаційної політики від ідеї Військового кладовища у Биківні відмовилися. Третя спроба його розміщення вже неподалік Києва (розглядаються земельні ділянки у селах Гатне або Глеваха) наštтовхнулася, з одного боку, на негативне ставлення місцевих жителів до руйнування зелених зон під час розчищення території, з іншого – постало питання щодо відсутності історичної традиції в цих місцях.

Згаданий Арлінгтонський цвинтар був заснований у другій половині XIX століття, в період Громадянської війни у США. У травні 1864 року в окрузі Спотсільвейн, штат Вірджинія, відбулася жорстока битва між військами Півночі та Півдня, в якій армія Федеративних штатів зазнала втрат, що перевищили три тисячі осіб. Оскільки жодне з наявних на той час кладовищ

не могло використовуватися для такої кількості поховань, влада вирішила створити новий цвинтар в Арлінгтоні на землях командувача військ конфедератів Роберта Лі. На кладовищі з часу його заснування поховали солдатів, які загинули у Громадянській війні з обох боків. Отже, Арлінгтонський цвинтар – це символ історичної пам'яті американців, який згодом перетворився на національне кладовище.

Як видно з наведених прикладів в Україні, шанування та пам'ятання одних може спричинити навіть радикальне небажання приймати іншу версію пам'ятання, а будь-які зміни у просторі можуть сприйматись, як сліди змін в історичній пам'яті. Адже все нове буде картографуватись та досліджуватись за допомогою досвіду та пам'яті, набутої раніше, а тому все нове іманентно несе в собі слід того, що було раніше [83, с. 64-65]. Саме тому історична пам'ять є тлом для соціального конструювання простору навколо людини.

Історична пам'ять також має вплив на сприйняття часу. По-перше, вона створює відчуття тяглості для спільноти, адже пам'ять вправно поєднує різні історичні епохи та події у неперервний лінійний наратив, цей ефект досягається за допомогою пригадування одних елементів історії та забуття інших, що вступають у суперечність з панівним наративом. Це нагадує підручник з історії, який має чіткий і логічний поділ. Якби перестановки не відбувались в пам'яті, вони завжди створюють ілюзію тяглості та значущості подій, що пам'ятаються спільнотою.

По-друге, історична пам'ять також може створювати відчуття циклічності часу або позачасовості. Це можна відчувати в місцях пам'яті або під час різних комеморативних практик, покликаних через реконструкцію нагадати про важливість історичних подій для ідентифікації спільноти [83, с. 64-65]. Також позачасовість можна описати як відчуття історичності місця, в якому знаходиться людина. З наведених вище прикладів – Арлінгтонський цвинтар. Саме це відчуття історичності створює особливий простір, в якому немає часу, а навпаки – з'являється можливість пересуватись між епохами.

Виникнення таких відчуттів має фізіологічну основу, адже пам'ять людини влаштована так, що пригадування швидше відбудеться в умовах, схожих та ті, під час яких він був сформований. Саме тому в житті кожної людини існують особливі місця, які пробуджують особисті спогади [43, с. 163-164]. Позачасовість також утворюється в місцях, де відбулись травматичні події, адже коли людина відвідує такі місця, вона потрапляє знову в особливий часовий простір, де травматична подія вже скінчилась, але її сліди знову й знову нагадують про себе. Як зазначає А. Ассман, травма наче просочується з минулого в теперішнє, як нагадування, на що здатна людина поряд [5, с. 354].

Усі ці відчуття та події фіксуються та зберігаються в історичній пам'яті, даючи змогу нам або забути про них, або їх пригадувати. Історичні травми українців глибоко трансформували нашу історичну пам'ять. Як зазначають українські дослідники, «дискурс історичної травми в сучасній Україні полягає в тому, що ідентичність формується не стільки навколо людей, які пережили травму, скільки на основі символічної передачі травми, а саме завдяки фільмам, літературі та щоденникам постраждалих» [208, с. 163]. Водночас, вони наголошують на важливій особливості: надмірне «смакування» болю від пережитих травм відволікає від актуальних проблем, маскуючи помилки та свідомі знущення влади над своїм народом [208, с. 163].

Як було з'ясовано, будь-яка комунікація матиме елементи пригадування, а тому прямо чи опосередковано має відношення до різних видів або типів пам'ятей, зокрема й до історичної пам'яті. Від форми комунікації залежатиме, який тип пам'яті буде активніше застосований в процесі соціальної комунікації. Наприклад, звичайна повсякденна розмова з колегами на роботі якщо і буде потребувати історичної пам'яті, то лише опосередковано: як загальний культурний фон, а урок історії у школі або спілкування дитини з батьками може активно використовувати досвід, що його містить історична пам'ять. Тому спробуємо описати деякі з основних чинників, здатних різною мірою впливати на історичну пам'ять.

Історична пам'ять прищеплюється людині в процесі її соціалізації, а тому можна виділити соціальні утворення, що задають концептуальні рамки для людини. Умовно можна виділити *чотири групи, в рамках яких відбувається формування історичної пам'яті*: родина; локальні спільноти; нація; транснаціональні або наднаціональні утворення.

Вплив цих груп відбувається, як правило, одночасно, але ступінь впливу різна. В цьому випадку можна використати метафору пазлу або колажу, де кожна нова частина картини береться з різних картин, створюючи власне унікальне бачення історії та себе в ній. Однак необхідно зауважити, що метафора пазлу не зовсім вдала, адже пам'ять людини з часом зазнає змін, які можуть кардинально перефарбувати загальну картину.

Кожна з цих груп використовує різні способи взаємодії з людиною, тому розглянемо вплив та можливості кожної групи окремо. Наголосимо: дане дослідження не ставить за мету описати всі можливі форми взаємодії, лише намагається окреслити певну множину дій, що формують історичну пам'ять. Отже, перша група – *родина*. В ній історична пам'ять передається більшою мірою опосередковано, адже все, що буде навколо дитини, так чи інакше нестиме відбиток пережитого та запам'ятованого досвіду родини. Передавання історичної пам'яті відбувається через родинну спадщину, яка може бути представлена як у вигляді матеріальних цінностей, так і певних настанов та світоглядних парадигм, певного «емоційного багажу», що накопичувався в родині протягом поколінь.

Також важливо не забувати, що передача пам'яті відбуватиметься в абсолютно нелінійній послідовності. Частина родинної історії може бути замовчана, а інша видозмінена, тому процес пізнання новим поколінням власної родинної історії матиме значний вплив на формування історичної пам'яті особистостей [188].

На практиці досвід буде передаватись за допомогою різних форм комунікації в родині: казки та пісні, що розповідають та співають дитині,

повсякденні страви та різні тілесні практики [83]. Наприклад, розділення одягу на домашній, повсякденний та святковий має соціокультурний характер та репрезентує певний історичний досвід спільноти. Звісно, в такій ситуації ми не розглядаємо спеціальний робочий одяг, а лише фіксуємо відмінність між тим, як людина одягається вдома, та для того, аби кудись піти.

Також страви, що їх готують для дитини, теж є частиною соціокультурного досвіду, який передається в родині. Сама по собі страва не передає жодних настанов, але те, що на свята готуються особливі страви, надає їм певного символічного виміру, який зображує традиційність та створює тяглість: так робили твої предки, так роблять твої дідусі та бабусі, так роблять твої батьки, так будеш робити й ти для того, аби відтворити цю символічну єдність з іншими поколіннями. Традиційні страви є частиною історичної пам'яті, бо, по-перше, вони дають можливість спільноті репрезентувати себе, по-друге, вони відображають досвід поколінь [146]. Саме тому ми можемо говорити про український борщ чи галушки, італійську піцу чи пасту, японські суші, грузинські хінкалі – адже ці страви стали не тільки національними символами, а й створили концептуальну рамку, через яку спільнота досліджує інші кухні народів світу. І перше місце, де людина знайомиться з культурою харчування, – родинне коло.

Свята допомагають зберегтись традиціям навіть під час штучних спроб переписування історичної пам'яті. Наведемо приклад святкування Великодня на Волині в радянський період, описаний Ю. Пуківським. «Серед засобів відлучення населення від відзначення Великодніх свят: читання лекцій, перегляд кінофільмів, проведення, на позір добровільних, загальногромадських суботників та недільників, а часто навіть примусові виходи селян на роботу. Окремо слід згадати заборони та санкції, які не дозволяли службовцям, сільській інтелігенції, учням шкіл брати участь у церковних ритуалах, безпосередньо пов'язаних зі святом. Попри це, переважна більшість населення продовжувала дотримуватися основних

великодніх звичаїв (випікання паски, фарбування яєць, поминання померлих)» [137, с. 109].

Наведений приклад показує, як історична пам'ять може зберігатись та передаватись у вигляді нематеріальної спадщини в родинному колі, попри великий тиск ззовні, а також роль родини як важливої бази для збереження досвіду поколінь. Цей висновок також підтверджується Б. Шацькою, яка, досліджуючи зміни в колективній пам'яті польських школярів під впливом радянської пропаганди, відзначила, що навіть у 1960-х роках не вдалось витіснити з польської колективної пам'яті події Варшавського Повстання [171, с. 389].

Навіть якщо в родини немає прямо вираженого пояснення якихось історичних подій та ролі членів родини в цих подіях, все одно набутий досвід передається різними засобами. П. Коннертон описує це наступним чином: «Відповідно у більшості поточних життєвих ситуацій немає місця зважування альтернатив чи рефлексії з приводу можливих наслідків ваших вчинків. Щоразу тут буде присутнє неосмислене слідування традиції поводитись, як нас виховали з дитинства, і нічого більше» [83, с. 54-55].

Отже, родина виступає первинною ланкою у формуванні історичної пам'яті людини, а всі наступні етапи або доповнюватимуть картину, або вступатимуть у протиріччя з нею. Також родина формує ставлення дитини до власної спадщини, буде вона укріплювати її чи, навпаки, намагатись знецінити і забути, постійно вступаючи в суперечку з власним минулим.

Пам'ять всередині родини не передається та не формується у вакуумі, а у певному культурному контексті, що сформований нашаруванням спільнот, до яких належать чи належали члени родини [188]. Одними з найважливіших є локальні спільноти або групи, які можна також назвати локальними соціальними мережами, але, враховуючи технічне навантаження терміну «соціальна мережа», все ж називатимемо їх локальними спільнотами.

Це різноманітні за розміром та принципом об'єднання групи людей, в які може входити ціла родина або окремі її члени. Наприклад, релігійні громади, професійні об'єднання або профспілки, різноманітні спільноти, що об'єднують людей за спортивним, культурним, побутовим принципом тощо. Вони можуть мати яскраво виражений політичний характер або не мати політичних амбіцій взагалі, бути частиною національних або інтернаціональних рухів, але все одно матимуть деяку локальну особливість, що притаманна тільки цій місцевості. У такому випадку саме географічний чинник є важливим, адже *локальні спільноти* можуть бути доволі великими, наприклад, у випадку якщо людина мешкає в мегаполісі. Значну кількість мешканців великих міст складно кваліфікувати як локальну спільноту. З погляду мережевої теорії, зв'язки між цими людьми будуть слабкими. Однак, на певному рівні вони поділятимуть неявні норми, прийняті в цій місцевості.

Можна було б обмежити локальні спільноти числом Данбара, що визначає загальну кількість постійних соціальних зв'язків, які людина може підтримувати. Це число варіюється в межах від 100 до 230 осіб [209]. Але таке обмеження все одно не повністю передає зв'язок між пам'яттю індивіда та пам'яттю спільноти, адже історична пам'ять вміщує в собі досвід, більший за наявні соціальні зв'язки людини. Саме тому ми можемо визначити локальні спільноти як такі, що мають певний ступінь специфічності, що не дозволяє їх повністю виключити із загальнонаціональної парадигми бачення минулого. Однак така специфічність дозволяє говорити про існування особливого досвіду, що притаманний певній місцевості.

П. Коннертон описує ситуацію з наявністю специфічного бачення минулого, притаманного певній місцевості, наступним чином: «... цілком імовірно уявити собі ситуацію коли члени двох зовсім різних груп можуть брати участь в одній і тій самій події, навіть у такій всепоглинальній катастрофі, як Велика війна, але при цьому ці дві групи можуть бути до того неспівмірними, що їхні подальші спогади про цю подію, спогади й пам'ять, які

вони передаватимуть своїм дітям, навряд чи виглядатимуть так, наче йдеться про «одну й ту саму» подію» [83, с.41]. Далі він наводить доволі яскравий приклад такої різниці, описуючи досвід заслання лікаря Карло Леві у селище Галіано, що у Південній Італії. Хоча після закінчення Першої світової війни в селищі було споруджено пам'ятник близько п'ятдесяти загиблим селянам, сама війна не залишила значного сліду в колективній пам'яті місцевої громади. Описані події відбувались в 1935 році, тобто від закінчення війни минуло 17 років, натомість мешканці вказаного села доволі часто пригадували події війни розбійників 1865 року [83, с.41]. Це є прикладом місцевої пам'яті, яка розповсюджена лише на певній території [212].

Інтерпретація минулого також зазнає місцевої деформації та трансформації через різні історичні події, що могли відбуватись в один історичний період в межах однієї країни чи навіть етнічної групи. Адже історичні події розповсюджуються територією нерівномірно і те, що викликало величезну реакцію в одному місці, може бути взагалі не поміченим в іншому. Наприклад, такий акт геноциду як Голодомор (1932-1933) відбувався не на всій території сучасної України, адже тоді частина західних областей входили до складу інших держав [69]. Наразі вшанування жертв стало загальнонаціональним, а з 1998 року впроваджено «День пам'яті жертв голодоморів» який припадає на четверту суботу листопада. Така історична неоднорідність стосується не тільки трагічних або великих історичних подій – вона проявляється і в правилах повсякденного життя та звичках, що формуються під впливом пережитого досвіду спільноти.

Історична пам'ять в межах локальної спільноти, як і в родині, може передаватись різними вербальними та невербальними засобами. Через це саме на рівнях локальних спільнот зберігається багато спогадів, які б просто загубились на більш глобальних рівнях, адже сама по собі пам'ять людини, мінлива та непостійна, часто втрачає важливі деталі навіть у особистих спогадах [43].

Але не варто обмежуватись лише тим, що локальні спільноти зберігають місцевий специфічний досвід переживання історичного процесу. Також цілком логічно припустити, що певні міста та селища можуть ставати вагомими для історичної пам'яті загальнонаціонального рівня. Відтак, такі міста, як Київ, Львів, або менші, скажімо, Батурин (де розташовувалася резиденція гетьмана Івана Мазепи), чи навіть села, на кшталт Старого Угринова (батьківщина Степана Бандери), здатні мати особливе значення в пам'яті людей, навіть тих, хто ніколи їх не відвідував. У результаті виникає явище, коли локальна історична пам'ять, яка фіксує та відображає унікальність місцевої спільноти, що формується через набуття історичного досвіду або переживання місцевих подій, може ставати складовою загальнонаціонального історичного наративу.

У своїй книзі «Людина на перехресті» І. Козловський вказує на цю важливу дихотомію між важливими історичними подіями та повсякденним життям людей. Ось як він це описує: «У певний період з'являються паростки розуміння своєї інакшості. Ми звикли говорити про певні соціальні процеси, вирішальну роль тих чи інших постатей у формуванні нації. Але я, наприклад, дивлюся на історію інакше. Для мене історія – це історія повсякденності, культури, того, як живе маленька людина. Саме маленька людина і робить історію» [81, с.65]. Таким чином І. Козловський показує, що насправді подія залежить від того, яким чином звичайні люди її переживають, як на неї реагують. Далі він розвиває думку: «Царі, королі, полководці – це лише верхівка айсберга. Але насправді історію творять звичайні люди. Ми можемо назвати певних осіб, які сперечалися у Центральній Раді більше сотні років тому: хто, що, яка позиція, куди рухатись, потрібна армія чи не потрібна. Це були інтелектуали, і вони висловлювали своє бачення. А що в цей час робив народ? Звичайні люди. Чим вони жили?» [81, с.65]. Він акцентує увагу на тому, що саме народ впроваджує думки та сподівання тих, кого можна назвати

елітою. То ж історична пам'ять – це пам'ять не тільки про великі постаті та події, це ще й досвід звичайних людей, що жили в той час.

Наступний пласт – національна ідентичність. Для будь-якої *нації* важливо створити інструменти, за допомогою яких вона могла би впливати на конструювання історичної пам'яті, або принаймні намагались якимось чином структурувати наявну інформацію про минуле. Саме на рівні нації постає глобальна необхідність впорядкування та створення загальної картини минулого, нації необхідно мати загальну ідею, яка буде тримати спільноту. Як зазначає Е. Сміт, нація взагалі може розглядатись як відповідь на необхідність узгодження локальних особливостей та глобальних тенденцій, створюючи тим самим «самовідтворювану модерність» [146].

Відомі націологічні концепції – психологічна, культурологічна, етатистська, етологічна, історико-економічна, етносоціологічна – виділяють наступні фактори виникнення нації: спільна культура та мова; наявність держави або державних інституцій, де спільнота може приймати власні рішення; спільний історичний досвід, що передається. О. Гриценко в роботі «Пам'ять місцевого виробництва» сформулював три важливі чинники, які дозволяють модерним націям формувати та передавати власну культуру: національна літературна мова та наявність літератури цією мовою; система освіти, яка сформована нацією (державою); канали для масового комунікування, які передають національну культуру, головним чином популярну/масову (преса, телебачення, радіо, інтернет-видання тощо) [33, с. 22].

Усі ці пункти вказують на умови існування національної культури, але вони потребують інституцій, які могли б об'єднувати життя різних локальних спільнот у всіх сферах: політичних, наукових, економічних, культурних, інформаційних тощо. Сьогодні до цього списку інституцій можна додати й ту, що займається питаннями пам'яті або політикою пам'яті.

Як наголошує І. Ковальська-Павелко, політика пам'яті в Україні є одним із викликів не лише в умовах війни, а й у контексті ширших процесів переходу від пострадянського та посттоталітарного суспільства. Використання як зброї складних питань історичної пам'яті та перетворення «війн пам'яті» на частину гібридної війни проти України, тільки посилює необхідність вибудувати комплексний підхід до гуманітарної політики у студіях пам'яті [79]. У цьому контексті звернемося до промови режисера стрічки «20 днів в Маріуполі» М. Чернова, яку він виголосив під час церемонії вручення «Оскару» за найкращий документальний фільм 2024 року. Свій виступ він завершив словами: «І щоб загинулі люди Маріуполя та ті, хто віддали своє життя, ніколи не були забуті. Тому що кіно формує спогади, а спогади формують історію» [68].

Сказане акцентує на двох важливих моментах. По-перше, актуальність цього питання стосується як індивідуальної, так і колективної пам'яті та викликає інтерес не лише серед фахівців, але й серед широкого кола діячів мистецтва, науковців, журналістів, політиків тощо. По-друге, це привертає увагу до проблем політики пам'яті в умовах війни та кризових ситуацій. Сучасні інформаційні війни значною мірою ґрунтуються не на замовчуванні інформації, а на її спотворенні та фальсифікації з метою приховання злочинних дій у великому інформаційному потоці. Саме тому подібні фільми набувають значення важливих документальних свідчень для збереження об'єктивного відображення подій та протидії забуттю. Також цей приклад показує, що політика пам'яті стосується не лише державних інституцій, а стає важливою частиною громадянського суспільства, яке може використовувати елементи політики пам'яті задля створення власного погляду на минуле. Навіть більше – політика пам'яті потрібна не тільки державі як інструмент легітимізації офіційної пам'яті, а насамперед самій нації. Адже саме завдяки політиці пам'яті можна створити дієві інструменти для інтеграції та діалогу в середині нації.

З огляду на все вище зазначене, стає зрозумілою важливість політики пам'яті в гуманітарному просторі країни. Цю обставину досить точно визначає А. Киридон: «... розглянемо політику пам'яті як сукупність соціальних практик, спрямованих на репрезентацію (чи модифікацію) певних образів минулого (образів спільного минулого), актуалізованих сучасним політичним дискурсом» [77, с.121]. Тобто, йдеться про комплекс заходів, спрямованих на формування певного набору спогадів про минуле, а також на розробку механізмів для їхнього закріплення та посилення, одночасно сприяючи забуттю інформації, що не відповідає обраній інтерпретації минулого. З відстороненої перспективи політика пам'яті може виглядати як складний інструмент контролю держави над колективними спогадами. Як писав Дж. Орвелл, «Хто контролює минуле, той контролює майбутнє, а хто контролює сучасність, той всевладний над минувшиною» [123. с. 36].

Проте таке розуміння політики пам'яті є неповним, оскільки, поряд із потенційно деструктивними наслідками, аж до мнемоциду (навмисного створення умов для повного стирання небажаної версії минулого з колективної пам'яті), вона може слугувати інструментом порозуміння, збереження та формування демократичних поглядів на минуле спільноти. На цій особливості наголошує й А. Киридон: «Через провадження політики пам'яті може бути реалізована ціла низка політичних інтересів – від консолідації суспільства на ґрунті спільного історичного минулого до його повної дезінтеграції на підставі гіперболізації певних перепитів минулого» [77, с. 124].

Розглянемо докладніше кожен із цих можливих напрямів політики пам'яті. Однією з позитивних її сторін є процес упорядкування розрізнених спогадів про події, оскільки лише за наявності певної структури або системи свідчення очевидців можуть набути колективної значущості та бути використані для формування комеморативних практик [77, с. 123]. Систематизація спогадів важлива не лише для колективної пам'яті, але й для формування індивідуальної пам'яті людини. Людський мозок влаштований

таким чином, що структурована інформація краще запам'ятовується та довше зберігається [43, с. 65].

Крім того, політика пам'яті може сприяти опрацюванню колективних травм, створенню відкритого дискусійного простору, де на принципах взаємної поваги відбувається процес доповнення складних історичних подій різними точками зору та спогадами. У цьому зв'язку Г. Носова зауважує, що колективна травма дозволяє повернутись до історії та подивитись на неї новим поглядом, побачити «вибірковість» історичної пам'яті та зрозуміти, що те, як ми пам'ятаємо минуле, впливає на інтерпретацію сьогодення. Хоча водночас минуле, яке пам'ятається, також залежить від потреб теперішнього часу та бажаного майбутнього. Тому через переживання колективної травми можна побачити, як пам'ять поєднує минуле теперішнє та майбутнє [115].

В ідеалі політика пам'яті має бути спрямована на створення інституції, що забезпечувала б можливість вільного переосмислення минулого та захист від забуття й знищення спогадів, які на даний момент можуть здаватися суспільству неактуальними. Враховуючи, що колективна пам'ять не має здатності до самоорганізації, оскільки не існує єдиного колективного розуму, що зберігає всі спогади, а існує безліч розрізнених інтерпретацій минулого, наявність такої інституції є важливим кроком у гуманітарній політиці для розвитку суспільства [5, с. 24]. Однак, оскільки колективна та історична пам'ять є результатом соціального конструювання, виникає спокуса маніпулювання спогадами з метою досягнення бажаних політичних чи інших результатів.

Ця теза збігається з тим, як О. Александрова розглядає проблему побудови суспільства, що єднається завдяки історичній пам'яті та розвитку історичної свідомості. Вона зазначає: важливим є усвідомлення того, що історична пам'ять хоча й має великий потенціал для гуманітарної безпеки країни, вона також може мати негативний характер. Історична пам'ять може

ставати інструментом маніпуляції та зброєю під час гібридних воєн [142, с. 38].

Отже, до позитивних аспектів політики пам'яті належать: структурування минулого, створення платформи для суспільного діалогу, збереження забутих і відновлення знищених спогадів або інтерпретацій минулого, сприяння подоланню суспільних травм, а також формування інституцій пам'яті, що забезпечують сталий розвиток політики та суспільства. У такому розумінні політика пам'яті постає як конструктивна сила, здатна вносити значущі позитивні зміни в гуманітарну сферу життя спільноти.

Сучасні політики пам'яті нерідко можуть провокувати так звані «війни пам'яті», однак наявність вільного інформаційного обміну, мережевого суспільства зі свободою самовираження як у локальних групах, так і чисельніших, можливість удосконалення нормативно-правової бази для комеморації та меморизації стануть єднальним фактором.

Запропонуємо *гіпотезу*: існування гранднаративів можливе тільки завдяки недостатній швидкості обміну інформацією, закритості, але з початком розвитку засобів зв'язку та суттєвим збільшенням інструментів та можливостей для майже миттєвого обміну інформацією, загальна картина стала набагато складнішою, а гранднаративи занадто повільно підлаштовуються або взагалі не можуть підлаштуватись, тому відбувається злам та вивільнення різних поглядів.

Цілком зрозуміло, що історія передається завдяки соціальній комунікації, але одним із найважливіших соціокультурних механізмів передачі історичної пам'яті є освіта. З одного боку, система освіти є одним із найважливіших структур розповсюдження офіційної історичної пам'яті, з іншого, заклади освіти залежать від місця їх перебування, тож так чи інакше внутрішньо залишатимуть локальний відбиток на всій системі освіти. Школи, заклади вищої освіти, коледжі та різноманітні гуртки стають осередками як для передачі національної пам'яті, так і пам'яті спільнот та груп.

Існує поширена думка, що шкільна освіта формує історичну пам'ять переважно на уроках історії за допомогою відповідних підручників. Однак, насправді вплив освітньої системи є значно ширшим. Уроки історії є важливими, вони не тільки закладають основні знання про історію, а структурують загальне бачення історичного процесу та намагаються допомогти усвідомити власне місце в історії світу. Історична пам'ять проявляється не тільки на уроках історії, вона виступає тлом для всього навчального процесу як такого. Те, яким чином та в якому порядку сформовані навчальні програми, яким чином той чи інший матеріал викладається, залежить від попереднього досвіду спільноти, в якій відбувається навчання.

Можна погодитися з О. Александровою та Ю. Омельченком [182], що освіта стає впливовим інструментом для передачі історичної пам'яті, якщо та версія пам'яті, що її передає заклад освіти, є відображенням пережитого досвіду спільноти у вигляді спогадів як матеріальних, так і нематеріальних. В іншому випадку, коли те, що впроваджується в школі, суперечить родинним і локальним варіантам пам'яті, освіта перестає бути впливовим інструментом та швидше призводить до забуття, аніж збереження історичної пам'яті.

Отже, можна визначити два рівні історичної пам'яті, що існують в освітній сфері: перший – уроки історії, а також різноманітні комеморативні практики, другий – загальні підходи та усталені стереотипи щодо освітнього процесу, які існують в спільноті. Прикладами цього можуть бути ставлення до першого дня навчального року, а також розподіл канікул та навчання. Тому, коли йдеться про історичну пам'ять в закладах освіти, слід зважати на те, що вона передається не тільки на уроках історії, а іманентно присутня в освітньому процесі взагалі. А школа перетворюється на такий собі «плавильний котел», в якому перемішуються різні історичні пам'яті. Офіційна пам'ять, присутня в підручниках та навчальних планах, є лише одним із голосів, що почують учні. Успішність офіційної пам'яті залежатиме від того, наскільки вона суголосна з іншими наявними поглядами на минуле.

В епоху глобалізації не можна також не враховувати *вплив на історичну пам'ять міжнародних організацій та масової культури*. Такий вплив можна визначити через різні корпорації, які разом із відкриттям філій у різних країнах додають туди власну корпоративну культуру. Звісно, вона може зазнавати локальних викривлень, але схеми організації роботи та корпоративні стандарти зазвичай передаються максимально точно. Зазначене неначебто не має стосунку до історичної пам'яті, але з цього починається певний культурний обмін. Зазвичай такі корпорації проводять різні тренінги та курси для співробітників. Ці заходи опосередковано стосуються питань пам'яті та можуть створювати підґрунтя для подальшого обміну цінностями. Також варто зазначити особливу роль ІТ сфери у цьому процесі. Більшість сучасних технологій мають різне походження: щось розробляється в США, щось у країнах Європи тощо. Велика кількість мов програмування, бібліотек, плагінів та застосунків поширюються безкоштовно. Це створює величезну міжнародну спільноту, яка працює з різних куточків світу над одним проєктом, що також своєю чергою стає платформою для культурного обміну. Також важливим є факт, що деякі технічні рішення можуть бути відображенням культурного середовища, в якому знаходяться розробники, тому навіть технічні рішення стають відображенням певних особливостей спільноти розробників та їх поглядів.

Значна частина інформації про навколишній світ передається невербально, але ця інформація завжди здобута в певному історичному процесі, що залишив свій слід у звичках та тілесних практиках. Можна сказати, що історична пам'ять присутня практично будь в чому, що пов'язано з людиною, адже для користування будь-яким предметом необхідна пам'ять. Це можна легко проілюструвати, завітавши в гості до людей іншої культури, або навіть до сусідів: одразу буде помітно схоже, але все-таки інше ставлення до речей, або використання незвичних речей. Для України характерним прикладом цього є формула борщу, коли не існує єдиного «правильного»

рецепту цієї страви, а є різноманіття інтерпретацій, які ми ідентифікуємо саме як борщ, попри відмінності.

Паралельно з цим розвивається інший процес, що його С. Лефран називає «глобалізація пам'яті» – це поширення практик та методів дослідження, розповсюдження та структурування пам'яті. Сам цей процес можна сприймати як «зустріч багатьох локальних явищ» або «... локальні практики й дискусії подорожують у багажах міжнародних/позаурядових організаціях» [82, с. 98-104]. Також до транснаціональних чинників поширення пам'яті можна віднести кінематограф, телебачення, книги та Інтернет.

Можна відзначити, що масова культура в постмодерну епоху являє собою калейдоскоп, що за допомогою різних художніх засобів вплітає різноманітні локальні особливості в загальну картину. Це може бути як придбання прав на трансляцію локального кіно для світового глядача, що доволі часто робить стрімінговий сервіс Netflix, так і створення власного фільму за мотивами локальної історії. Тому сучасна масова культура стає потужним рушієм обміну різних поглядів на минуле.

Історична пам'ять наявна в будь-якій соціальній комунікації, і так само передається за її допомогою. Цей процес можна сприймати як складання конструктора з різних наборів, де кожен набір репрезентує собою певну спільноту, до якої включений індивід: родина, локальні або місцеві спільноти, нація, а також транснаціональні спільноти, що також роблять свій внесок у загальну картину минулого.

2.2. Специфіка соціальних мереж як форм репрезентації історичної пам'яті

На нашу думку, *на розвиток сучасних соціальних мереж вплинули чотири основні фактори*: потреба у прискоренні швидкості передавання та

розповсюдження інформації; збільшення кількості інформації та можливостей її обирати; доступність як для споживання, так і для створення власних ресурсів; збереження інформації про подію.

Завдяки прискоренню комунікації у соціальних мережах подія втрачає свою одиничність та ізольованість, розчиняючись у потоці інформації та реакцій. Іноді, ця первинна подія може стати тригером для цілої низки пов'язаних, але вже окремих подій (організація протестів, обговорення, поширення інформації тощо). Наведемо майже хрестоматійний приклад із недавнього минулого нашої держави: пост у соціальній мережі «Facebook» українського журналіста Мустафи Наєма від 21.11.2013 прийнято вважати тригером, що вплинув на початок Революції Гідності [141]. Заклик підтримати євроінтеграційний курс нашої держави зібрав на столичному Майдані перших мирних активістів. У розгортанні подальших подій також значну роль відіграли соціальні мережі – від емоційної до мобілізаційної.

Якщо раніше аналогові медіа пропонували обмежений вибір, то сьогодні маємо неймовірну кількість варіантів вибору інформації для споживання. Але в цьому різноманітті полягають і значні проблеми По-перше, неможливо чітко визначити, чи існує подія насправді, чи це неправдива інформація, так званий «фейк». По-друге, важливою стає не сама подія, а її репрезентація в мережі, що призводить до появи такого феномену, як постправа. По-третє, це призводить до появи цілої індустрії, яка навчає створювати події з нічого, розробляються спеціальні курси та книги, присвячені SMM, SEO, рекламі тощо. На противагу цьому виникають роботи з інформаційної гігієни, наприклад, «Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців» [110], «10 причин видалити акаунт з соціальних мереж просто зараз» [91], що критикують практики блогерів, рекламодавців, політиків, мережових «тролів» тощо. Тобто, виникає металітература подій.

Такий погляд на подію є важливим для розуміння того, як історична пам'ять існує в соціальних мережах, стаючи частиною цього потоку подій.

Спочатку запропонуємо типологію соціальних мереж у просторі електронних соціальних комунікацій. Оскільки простір, сформований соціальними мережами, є нетривким та мінливим, децентралізованим, навіть хаотичним, тому для його дослідження необхідно розробити інструменти типологізації. Розглянемо деякі приклади такої типологізації з різних наукових сфер:

- за формою та змістом контенту. Зокрема, О. Курбан розглядає соціальні мережі як PR-інструменти, тому електронні або віртуальні соціальні мережі автор класифікує за змістом та формою подачі контенту [88]. Дана класифікація показує розвиток мереж, адже тепер практично кожна мережа намагається впровадити успішний, а точніше – трендовий функціонал, який є у конкурента, або який показав свою ефективність в інших застосунках;

- за географією [245]. Соціальні мережі як технологічний продукт можуть бути поширені лише в межах певного регіону. Це можуть бути локальні форуми, присвячені місцевим проблемам, або місцеві аналоги міжнародних сайтів;

- за функціональними можливостями користувача [129]. Даний тип класифікації поділяє соціальні мережі за можливостями, які вони надають своїм користувачам;

- класифікація користувачів соціальних мереж з огляду на їх взаємодію з контентом [100];

- за заборонаю або обмеженням в країнах світу [238]. Така типологізація є цікавою з огляду на те, як вибудовується спільний соціальний простір між країнами. Адже популярність в країнах однакових мереж створює додаткові взаємозв'язки між країнами.

- за правилами модерації [175]. Модерація контенту в соціальних мережах є наріжним каменем у сучасних дискусіях про соціальні мережі. Простір, який був створений для вільного обміну інформацією, виявився вразливим до розповсюдження неправдивої інформації. Коли мережами користувалось відносно небагато людей, це можна було сприймати як жарт,

але коли інтернетом користується більша половина людства наслідки розповсюдження неправдивої або фейкової інформації стають все більш загрозливими та катастрофічними. Тому аналіз правил модерації в соціальних мережах стає дедалі важливішим;

- за математичними моделями які описують мережу: графові моделі, алгебраїчні моделі, стохастичні моделі [107]. Використовуючи ці моделі можна по-різному моделювати або передбачати певні події в самій мережі;

- за алгоритмами рекомендації контенту [235]. Те, яким чином мережа формує контент для користувача, впливає на його поведінку. В залежності від країни походження програмного забезпечення, ці алгоритми можуть репрезентувати погляди урядів цих країн.

Цей список можливих типологізацій може бути продовжений, адже соціальні мережі – перш за все репрезентація за допомогою технічних засобів соціальної структури людства. Це дуже суголосно з тезою Дж. К. Ремо «Усе, що можна сказати про машини довкола нас, не меншою мірою стосується і нас самих: ми є тим, до чого нас під'єднано. І майстерність цього підключення виявляється сучасною версією Наполеонового *coup d'oeil* – найважливішої навички нашої епохи» [138, с. 256].

Для дослідження форм репрезентації історичної пам'яті в соціальних мережах неможливо надати вичерпну типологізацію, адже комеморативні практики, існуючі там, здатні до дуже різноманітних варіацій. Деякі можуть мати суто технічний характер та залежати лише від платформи, наступні походитимуть від спільноти та поширюватимуться на інші мережі, також може бути звичайний контент, присвячений певній події, найчастіше він розповсюджується всіма доступними мережами в рамках спільноти. Крім того, спільноти та їх традиції можуть існувати на декількох платформах, а технічний функціонал соціальних мереж постійно розширюється, повторюючи рішення інших мереж.

Таким прикладом можна вважати додавання окремого функціоналу для коротких відео, які стали дуже популярними завдяки TikTok, а потім вони з'являються в YouTubeShorts, Reels від Instagram тощо. Тобто, поле для дослідження репрезентацій історичної пам'яті дуже широке.

Питання типологізації – це завжди процес картографування досліджуваного простору. Тому перш за все розглянемо найпопулярніші соціальні медіа та на основі цього створимо власну типологізацію. Важливою складовою цього огляду буде опис, який надають своїм продуктам розробники. Активний користувач має власне уявлення про сутність та функціональні можливості популярних та не дуже популярних мереж, але воно не завжди коректно відображає суть того, про що думали розробники, коли створювали власні продукти.

Найпопулярніша соціальна мережа «Facebook» (Meta) про себе пише: «Facebook допомагає вам встановити зв'язок з друзями, сім'єю та людьми, які розділяють ваші погляди. Зв'язуватися з друзями та сім'єю, а також відкривати нових людей легко з такими функціями як Спільноти, Відео, Маркетплейс» [215]. Цей короткий опис на сайті чітко передає сутність цієї мережі, але функції, що їх надає платформа користувачам, значно ширші. Facebook можна порівняти з віртуальним торговельно-розважальним центром, де є все і навіть більше, який може задовольнити практично будь-які потреби, аналізуючи поведінку користувача.

Наступною найпопулярнішою платформою у світі є відеохостинг YouTube. На сторінці About YouTube описана місія платформи: надати голос кожному та показати його світу. Вони вірять, що кожен заслуговує на голос, а також світ є кращим місцем коли ми слухаємо, ділимося та будуємо наші спільноти через історії [179]. Такий погляд авторів на YouTube є суголосним з тезою про постмодерний характер соціальних мереж. Хоча опис є доволі далеким від функціональних можливостей, YouTube також надає на окремій сторінці розгалужену відповідь про те, як працює платформа та її алгоритми.

Месенджер WhatsApp описує себе доволі прямо: «WhatsApp було створено як альтернативу SMS-повідомленням. Наш продукт зараз підтримує надсилання та отримання різноманітних медіафайлів: тексту, фото, відео, документів, даних розташування, а також аудіодзвінків. Ми вбудували у свій додаток наскрізне шифрування, адже ви ділитесь через нього своїми найособистішими моментами життя. Кожне наше рішення щодо продукту базується на нашому бажанні дати змогу людям у всьому світі спілкуватися без обмежень» [136]. В такому випадку опис повністю відображає сутність продукту та наразі не потребує уточнення.

Instagram – платформа для обміну фото- та відеоконтентом, четверта за популярністю мережа у світі. На сторінці про Instagram зазначено, що він дає людям силу (power) будувати власні спільноти та зробити світ ближче разом [177]. Після цього йде перелік можливостей мережі: «досліджуй, що нового, відкривай Reels (короткі відео на будь-яку тему), дивись історії, розмовляй, купи те, що тобі подобається». Можна сказати, що ця мережа теж може бути метафорично представлена як віртуальний торговельно-розважальний центр, але з більш специфічною подачею інформації, ніж це відбувається у Facebook.

WeChat – застосунок для обміну миттєвими повідомленнями, розроблений китайською компанією Tencent. Функціонал даного месенджера настільки розрісся, що в Китаї через нього можна сплачувати комунальні послуги та записатись до лікаря. На сторінці Welcome to WeChat описані основні можливості: швидкий пошук друзів, вільний обмін фото/відео/аудіоконтентом, можливість почати діалог будь-коли та будь-де, безплатні відео та аудіодзвінки [277]. Опис дає чітке уявлення про можливості застосунку, але не про роздуми про місію та вплив, який він має на суспільство в Китаї.

TikTok – мережа для поширення коротких відео та проведення онлайн-трансляції з мобільного телефону. «TikTok — найкраща платформа для коротких відео з мобільного. Наша місія — надихати людей і приносити їм

радість» [272]. Опис відповідає тому, що пропонує мережа, але контент, який поширюється в TikTok, – це не тільки веселі короткі відео, а й відео про важливі політичні події, що, враховуючи систему рекомендацій, створює іноді доволі цікаві колажі з відео.

Наступна мережа є доволі відомою, але вона не входить у десятку найпопулярніших мереж світу. Це X, колишній Twitter. Наразі на початку 2024 року сторінка про мережу недоступна. Загалом ця мережа створена для обміну думками, розмір яких не повинен перевищувати певної кількості символів. Ця кількість залежить від типу акаунту. Мережа дозволяє також обмінюватись фото та відео.

Відзначимо також так звані форуми, де люди можуть створювати та коментувати будь-яку тему. Форуми мали велику популярність на початку поширення Інтернету та створили такий феномен як «тролінг» [21, с. 44-45]. У сучасності одним з найяскравіших представників форумів є Reddit, який має промовистий девіз Dive Into Anything (поринь у будь-що). Самі себе вони описують наступним чином: Reddit є домом для тисяч спільнот, нескінченних розмов та автентичного людського спілкування. Також зазначається, що будь-яка тема, яка вас цікавить, точно знайдеться на Reddit [257]. Такі форуми зараз виступають хранителями найстаріших традицій Інтернету та постійно генерують нові. Популярність форумів наразі не є такою, як раніше, але вони займають вагоме місце в Інтернет-культурі.

Twitch – це платформа для прямих трансляцій практично будь-чого. Девіз у мережі наступний: «We saved you a seat in chat» (ми зберегли твоє місце в чаті) [178]. Як пишуть розробники, Twitch – це місце, де мільйони людей збираються для спілкування, взаємодії та створення власних розваг. Далі йде список того, що можна побачити на Twitch: трансляції комп'ютерних ігор, музичні концерти, просто спілкування, подорожі та інше. Все це транслюється наживо цілодобово. Створює насправді доволі особливий простір, де дуже явно перетинаються віртуальний та реальний світи.

Огляд мереж дозволяє зазначити наступне: утворюється особливий вид взаємодії людини та мережі, коли вона або продукує контент, або його оцінює, особливість полягає у швидкості, з якою це все відбувається. Для паперової газети, випуску тelenовин чи для появи на сайті інформація повинна пройти певний шлях, щоб стати власне новиною – інформація має бути відрефлексованою в широкому значенні. Тоді як для соціальної мережі більше притаманний обмін інформацією як такою, без особливих рефлексій.

У просторі, який створюють соціальні мережі, інформація може існувати в безлічі різних форм. Це можуть бути неформальні комунікації, які скоріше висловлюють емоцію про подію, аніж критично оцінюють те, що сталося. Поряд буде існувати більш критична інформація про ті самі події. Таку ситуацію можна спостерігати у будь-якій соціальній мережі, незалежно від форми подачі контенту або інтерфейсу.

Далі визначимо основні характеристики мережі, які можуть впливати на пам'ять людини:

1. Створення власного архіву. Такий архів може набувати різних форм, наприклад, для YouTube – це історія переглядів та створені плейлисти, відео, що сподобались та канал користувача, якщо він його наповнює. У Facebook архів – це і сторінка користувача, а також окрема функція, що дозволяє зберігати старі дописи, але приховати їх від оточення, також всі фото теж стають частиною такого архіву. Насправді можна сказати, що будь-яка мережа, яка дозволяє зберігати власні дії в ній, є певною мірою архівом. Різниця буде тільки у формі подачі та каталогізації інформації.

2. Створення розповіді (stories). Це коротке відео або фото, в якому людина розповідає про будь-що у своєму житті. Такі записи зазвичай користувачі бачать першими у стрічці новин, ці записи існують лише добу, а потім потрапляють до архіву розповідей. До цього архіву людина, як правило, не має доступу, але мережа може нагадати про розповідь через певний час та запропонувати запостити її знову. Наразі подібний функціонал існує в

Instagram, Facebook, Telegram. Розповіді фіксують увагу користувачів на поточних подіях, вони швидкоплинні та постійно замінюються чимось новим. Важливість цього функціоналу в тому, що він привертає увагу до поточних подій із суб'єктивного погляду людини або установи, яка це опублікувала. Тому розповіді стають цікавою формою спілкування, яка тезово подає важливі події.

3. Нагадування про річниці та видатні дати з боку мережі. Це особливий функціонал, через який мережа перебирає на себе функції пам'яті. Наприклад, дні народження інших користувачів або певні свята та пам'ятні дати. Це приймає доволі різні форми: від зміни деяких елементів дизайну до створення особливих ефектів при привітанні. Також мережі можуть відзначати події, які пов'язані виключно з мережею. Наприклад, у Facebook є спеціальний розділ “спогади”, де сама мережа генерує світлини або короткі відео, що відзначають події, які відвідала людина в минулому. Таким чином може відзначатись річниця дружби на Facebook. Мережа X нагадує про кількість років, проведених людиною у цій мережі, формуючи це в спеціальну світлину. Деякі мережі можуть підводити певні підсумки за рік тощо. Ці нагадування з боку соціальних мереж є додатковим стимулом для роботи пам'яті людей, такий функціонал є цікавим, адже доволі часто мережі звинувачують у тому, що вони, навпаки, продукують забуття [5, с. 167]. З іншого боку, мережі в такий спосіб нагадування, немовби забирають на себе частину роботи пам'яті людини, нагадуючи їй про важливі події серед друзів та рідних. Хоча пам'ятання та забування – це нерозривні процеси, вони завжди поряд.

4. Сповіщення про внутрішні події соціальної мережі. Це функціонал, який нагадує користувачам про початок трансляції або викладення нового контенту, інформація про те, хто зараз активний у мережі тощо. Усі сповіщення такого типу перебирають на себе функції пам'ятання. Коли інформаційний потік, в якому перебуває користувач, постійно

збільшується, такі сповіщення вносять певний порядок та структурують взаємодію користувача з мережею.

5. Рекомендаційні алгоритми. Аналізуючи вподобання та поведінку користувача у соціальній мережі, такі алгоритми починають пропонувати інформацію, яка повинна утримати його увагу. Ці алгоритми мають опосередкований вплив на пам'ять користувача, але вони категоризують та кластеризують користувачів, вирішують, коли саме та про що саме нагадати користувачу. Кожна мережа підходить до питання розробки та налаштування таких алгоритмів залежно від своїх цілей та способів подачі контенту користувачу.

Використаємо описані вище характеристики для оцінки деяких соціальних мереж. Результати представлені у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Оцінка мереж за функціями які впливають на пам'ять

Назва мережі	Характеристики					Загальна оцінка
	1	2	3	4	5	
Facebook	1	1	1	1	1	5
Telegram	1	1	1	0	1	4
Instagram	1	1	0	1	1	4
YouTube	1	0	0	1	1	3
Reddit	1	0	0	1	1	3
X(Twitter)	1	0	1	0	1	3
TikTok	1	1	0	1	1	4

За допомогою такої оцінки можна класифікувати соціальні мережі з точки зору їх функціональних можливостей впливати на процес пам'ятання/забування людиною.

1. Соціальні мережі від 5 до 4 мають великий інструментарій впливу на індивідуальну пам'ять;
2. Соціальні мережі від 3 до 2 мають середній інструментарій впливу на індивідуальну пам'ять;
3. Соціальні мережі, які мають оцінку «1» мають маленький інструментарій для впливу на індивідуальну пам'ять.

Така типологізація виокремлює лише функціональні можливості, це не означає, що соціальна мережа, яка має оцінку 1 або 2, не може маніпулювати пам'яттю людини. Квантифікована оцінка соціальних мереж дозволяє побачити кількість інструментів, завдяки яким існує можливість структурувати пам'ять людини, а в окремих випадках навіть формувати її соціальне буття.

Загалом, соціальні мережі мають значний вплив на те, яким чином ми пригадуємо або забуваємо інформацію. На ці процеси впливає значна кількість факторів – від стилю подачі текстів до дизайну застосунків, які користувачі використовують для перегляду інформації [190]. Але аналіз саме функціональних можливостей мереж дозволяє побачити, як із розвитком інформаційних технологій змінюється можливість мережі взаємодіяти з користувачем та наочно переконатись, що навіть на функціональному рівні мережі можуть впливати на процес конструювання соціальної реальності, в даному випадку це процес пам'ятання/забування.

Після типологізації соціальних мереж і з'ясування їхньої взаємодії з пам'яттю, перейдемо до наступного важливого елементу дослідження – аналізу *перетину просторів історичної пам'яті та медіапростору*. Такий перетин можна назвати медіатизацією пам'яті. Ось як це описує Т. Хітрова у своїй роботі «Медіатизація пам'яті в концепції соціокомунікаційного

підходу»: «З позиції соціокомунікаційного підходу, медіатизація пам'яті – це не медіаверсія пам'яті, і не медіапам'ять, і не медіатизована пам'ять (хоча всі ці поняття є важливими в процесі розуміння пам'яті як наукового дискурсу), це процес створення публічної зони перетину медіа й пам'яті, в якій є місце для всіх соціокомунікаційних проявів пам'яті, а також соціальних і культурних феноменів, які вона продукує (наприклад, медіаосвіта, медіакультура). Ця зона перетину медіадискурсу і дискурсу пам'яті має власну структуру та медійні ефекти: інформаційні, соціальні, культурні, комунікаційні та технологічні» [168, с. 166].

Ця тенденція не є новою, оскільки з послабленням ідеї про «об'єктивну історію» та зростанням інтересу до історичної пам'яті, приблизно з початку 1980-х років, пам'ять стала активно медіатизуватися зусиллями журналістів, політиків та кінематографістів. Простір пам'яті стає об'єктом активного дослідження та картографування з боку спільнот, що не належать до професійних істориків [142]. Але сучасність розширює технічні можливості мережевого простору, ці можливості можна розглянути наступним чином: спеціалізовані застосунки та сайти; музеї та виставки; комп'ютерні ігри; технологія Метавсесвіту; соціальні мережі.

Цей перелік не претендує на вичерпність, але певною мірою відображає ті основні тренди, які з'явилися за останні 30 років. У фокусі нашого дослідження соціальних мереж є необхідність принаймні побіжно зупинитися на інших складових.

Спеціалізовані застосунки та сайти. В науково-фантастичному серіалі «Чорне дзеркало» є серія, що зачіпає тему пам'яті та втрати крізь призму сучасних технологій. Коротко сюжет серії наступний: унаслідок ДТП жінка втрачає чоловіка та згодом дізнається, що вагітна. Вона не в змозі пережити втрату і звертається до спеціального застосунку, який, аналізуючи цифровий слід її чоловіка, відтворює віртуальний симулякр померлого. Симулякр може

спілкуватись усно та письмово. У другій частині серії з'являється можливість створити й точну фізичну копію чоловіка.

Наразі перша частина серії вже не є чимось фантастичним. Сучасні чат-боти з погоджувальним штучним інтелектом спілкуються на такому рівні, а системи з застосуванням штучного інтелекту можуть копіювати голоси людей. То ж сьогодні такі застосунки – лише питання часу та етики, адже соціальні мережі за допомогою накопичених даних про користувача створюють його модель та намагаються передбачити його поведінку і настрої для максимально ефективного залучення.

Крім цього, спостерігаються трансформації у способах збереження пам'яті про померлих. Так, в Україні був запущений сервіс *Inheart* [234], який надає можливість створити меморіальну онлайн-сторінку, наповнену різноманітною інформацією про покійну людину: біографією, посиланнями на соціальні мережі, фотографіями, відеозаписами, аудіоматеріалами, знаковими місцями та спогадами. Важливою особливістю є те, що ця сторінка формується як своєрідний колаж пам'яті про особистість, оскільки ділитися спогадами можуть не лише родичі, а й друзі та колеги. Після створення такої сторінки посилання на неї можна розмістити у вигляді QR-коду на надгробку, що фактично встановлює зв'язок між фізичним та віртуальним просторами. Тепер надгробок слугує своєрідним порталом до віртуального простору спогадів про конкретну людину. Таким чином, відбувається не лише згадування померлого, але й обмін спогадами про нього в ширшому колі знайомих.

Це поєднання просторів спогаду, з одного боку, не несе значних змін, адже тепер спогади про померлого можуть бути просто зручно розташовані в одному місці, але з іншого боку це змінює саме кладовище, адже за наявності qr-коду те, що раніше було тільки чиєюсь могилою, стає певним джерелом інформації, яку можна прочитати, переглянути, прослухати. Тим самим пам'ять про людину житиме набагато довше. Також існують сайти для

збереження та створення власного родового древа, наприклад FamilySearch [216].

Загалом можна сказати, що сучасні технології фундаментально змінюють сприйняття людиною власної пам'яті. Віртуальний світ, що постійно фіксує та зберігає майже кожен нашу дію, створює безпрецедентні можливості для відтворення повної історії життя людини шляхом ретельної інтерпретації залишених нею цифрових слідів.

Це дещо відрізняється від спогаду, адже спогад – це розповідь самому собі про певну подію, яку людина наново конструює, витягаючи з власної пам'яті, а як технології запам'ятовують все так, як воно було створено користувачем. Не можна оминати також того, що в деяких смартфонах, наприклад, на базі операційної системи iOS, фотогалерея за допомогою штучного інтелекту створює різні «спогади»: це відеоролики, що поєднують фото- та відеофрагменти, присвячені певній особі чи події. Важливо відзначити, програма робить це самостійно: визначає важливих для вас людей та тварин, а також визначає нетипові для користувача, а, отже, ймовірно важливі події, що зафіксовані у фотогалереї. Все, що потрібно від людини – робити фото, решту, включно з визначенням певної нормативної пов'язаності медіафайлів, зробить програма. В такому випадку будь-який гаджет – від смартфона до персонального комп'ютера, перетворюється на частину особистості. Гаджет зберігає інформацію, яка зможе або стати спогадом, або відновити в пам'яті деталі важливої події. Історична пам'ять тут буде зберігатись поряд з іншою інформацією та іншими особистими спогадами. Але важливо відзначити, що тепер цифровий слід, що його залишає людина, буде не просто набором нулів та одиниць, а в першу чергу цифровим відбитком індивідуальності.

Доволі переконливим прикладом того, що історична пам'ять наявна в будь-якій культурній діяльності людини, є комп'ютерні ігри. Розробники активно використовують різні історичні епохи та події як тло, на якому може

розгортатись сюжет гри. В комп'ютерних іграх створюються особливі можливості взаємодії з людиною, ці ігри є одним із найяскравіших прикладів кібертексту. С. Матей у роботі, присвяченій дослідженню технічної взаємодії між колективною пам'яттю та комп'ютерними іграми, базованими на історичних подіях, наголошує, що можна розглядати колективну пам'ять як певне технологічне посередництво, де завдяки комп'ютерним іграм вдається розкрити події минулого, які варто пам'ятати, а також подібні ігри формують з людини «суб'єкта, що пам'ятає» [246].

Зауважимо важливість взаємодії гри з історичною пам'яттю гравця. Залежно від жанру гри відбувається кардинальна зміна перспективи погляду на події. Такі ігри, як *Call of Duty* або *Medal of Honor*, що підтримують тематику воєнних конфліктів різних епох, хоча й зображають війну апокаліптичним атракціоном у мілітарних декораціях, інколи намагаються передати жах війни, тоді як ігри на кшталт *Company of Heroes* або *Total War*, так само присвячені цій тематиці, дозволяють керувати арміями або цілими націями, що автоматично змінює кут зору на історію саме події. Подібні протилежні погляди на історичні події важко відтворити як у книзі, так і в кіно. Письменники та режисери здатні зобразити масштаб, але не можуть надати повноцінної можливості віртуальної участі в подіях чи керування діями армій. Вже на цьому етапі комп'ютерні ігри пропонують унікальну можливість віртуально зануритися в історичні події.

Колективна праця «*The Interactive Past Archaeology, Heritage, and Video Games*» [249] в серії статей розкриває, яким чином сучасні комп'ютерні ігри дозволяють спілкуватись з минулим, у який спосіб розробники, сценаристи та геймдизайнери передають унікальні особливості часу та місця, про які вони розповідають. Автори показують, що завдяки іграм спогади перетворюються на інтерактивне минуле.

Також нерідко для сюжету та створення всесвіту гри використовують наявні колективні страхи та спогади. Таким чином, ігри імітують дискусії

минулого, які в свою чергу підпорядковуються жанровим вимогам [263]. Це все створює особливий простір, де спогади та історія сплітаються у доволі складний кібертекст. В ігровому середовищі також можуть відтворюватися місця пам'яті та переноситися певні комеморативні практики з реального світу. Наприклад, в онлайн-іграх можуть з'являтися віртуальні пам'ятники на честь гравців, які зробили значний внесок у гру [222] та померли, або ж монументи на місцях важливих внутрішньоігрових подій, ініційованих самою спільнотою гравців, а не розробниками. Комп'ютерні ігри унікальним чином взаємодіють з історичною пам'яттю, тому їх не слід ігнорувати при дослідженні медіатизації пам'яті.

Музеї та виставки. Музеї є важливими носіями історичної пам'яті спільноти, а сьогодні для них відкриваються широкі можливості у взаємодії з відвідувачам завдяки новим технологіям та сучасним дослідженням в області *memory studies*, візуальних студій [98]. Сучасний музей під впливом технологій перетворюється на подію, що одночасно відбувається в реальності та у віртуальному просторі. Також змінюється наповнення та розуміння музею, адже змінилось і наше ставлення до того, що вважати спадщиною [120].

Поєднання віртуального та фізичного відбувається в різні способи, найпростіший – за допомогою QRкодів, що містять розширену текстову або відеоінформацію про експонати. Також це можуть бути спеціальні 3D-тури по музею, що розміщуються на його сайті, а сама наявність музею у віртуальному просторі – це вже певний симбіоз між віртуальним та реальним просторами. Розвиток технічних можливостей дозволяє створювати онлайн-музеї, що існують лише у віртуальному просторі. Ці віртуальні музеї стають частиною ширшого процесу медіатизації культури. Віртуальність відкриває нові можливості для передачі досвіду реципієнтам на засадах імерсивності [19].

Прикладів музеїв, що мають віртуальні тури та експозиції, багато, найвідоміші з них це Лувр, Музей сучасного мистецтва США, Британський

музей тощо. Україна також не відстає від загальносвітових трендів: Національний художній Музей України, Національний музей історії України, Національний музей Тараса Шевченка – і це лише невелика частка музеїв, що репрезентовані віртуально.

Окремо варто розглядати суто віртуальні музеї, тобто такі, що існують лише у інформаційному просторі. Яскравим прикладом віртуального музею є Google Arts & Culture, що являє собою велику базу різних художніх витворів мистецтва, які доступні для перегляду у високій якості. В Україні особливо важливими є віртуальні музеї, які створюють для збереження пам'яті про війну та військові злочини російської армії. Наприклад, музей «Голоси Мирних», що збирає історії українців про їх життя під час війни [28]. Крім того, гарним прикладом віртуального музею є «Музей України просто неба», що надає можливість віртуально відвідати визначні пам'ятки України та прослухати лекції про ці місця. Л. Кузнецова та І. Кушнар'єв наголошують на тому, що віртуальний формат музеїв дає необхідну гнучкість для доступу та збереження інформації, що є особливо важливим в контексті війни [86]. За даними Міністерства культури та стратегічних комунікацій України станом на 3 січня 2025 року в Україні через російську агресію постраждали 1255 пам'яток культурної спадщини, з яких 125 національного значення, а 1055 – місцевого [155].

Комп'ютерні ігри роблять внесок у розвиток віртуальних турів, наприклад, серія ігор Assassin's Creed настільки детально відтворює країни різних епох, що в ігри вбудований віртуальний музей з екскурсоводом, що проведе вас знаковими місцями Стародавньої Греції, Давнього Єгипту, Епохи Вікінгів тощо. Самі розробники наголошують на тому, що такі інтерактивні тури можуть бути використані під час освітніх лекцій. Усе це показує зміну у ставленні до репрезентації минулого, тепер це не просто симулякри, а симулякри самих подій, адже за допомогою сучасних технологій можемо стати безпосередніми учасниками історичних подій.

Отже, сучасні технічні можливості дозволяють не тільки урізноманітнювати досвід відвідувачів музеїв, але й створюють умови для збереження власної історичної пам'яті в умовах війни.

Технологія Метавсесвіту. Можна розглядати це як поєднання попередніх пунктів в одному. Реалізація цього концепту знаходиться на стадії розробки, де головна ідея полягає у створенні віртуального Всесвіту, що буде існувати як паралельна реальність. В ідеалі це означатиме: все, що існує на Землі, відображатиметься у Метавсесвіті, він буде завжди поряд. Те, яким чином це впливатиме на історичну пам'ять чи пам'ять загалом, дослідити поки неможливо, але те, як описують Метавсесвіт розробники, дає підстави припускати існування компіляції між комеморативними практиками реального світу та практиками, які виникнуть вже безпосередньо в Метавсесвіті. Разом із тим, у таких всесвітах історична пам'ять залежатиме від розробників систем. Вони вирішуватимуть, яка інформація може існувати у віртуальному просторі, а яку фільтри просто не пропустять.

Останній елемент – соціальні мережі. Вони стали величезним соціокультурним архівом людства, в них щодня відбувається безліч подій, генерується та зберігається величезна кількість інформації. Через соціальні мережі будуються горизонтальні комунікації між користувачами, які здатні «автономно» робити вибір – що з подій минулого слід пам'ятати, а що – забути. Простору соцмереж притаманні відсутність змістовної центрації, асиметричність, хронологічність, антиєрархічність, ризоматичність, відмова від цілісного наративу. Як доведено у першому розділі дослідження, ці характеристики описуються постмодерністською методологією як ознаки постсучасної свідомості з її критичним ставленням до історизму.

Мережеві платформи також створили умови, за яких кожен може поділитися власною історією, надавши великій кількості людей можливість висловлювати свої думки з будь-якого питання. Саме тому соціальні мережі зберігають сліди найрізноманітніших поглядів на минуле, фіксуючи

актуальний стан історичної пам'яті суспільства та її зміни. Більше того, соціальні мережі або кіберпростір загалом можуть розглядатися як втілення сліду Великого Іншого за Ж. Лаканом. Однак, можливість висловитися не завжди означає бути почутим [138, с. 156], адже у великому інформаційному потоці окремі голоси можуть губитися. Попри це важливе застереження, варто зазначити, що соціальні мережі трансформують наше ставлення до пам'яті, зокрема й історичної. Тепер усі політичні, соціальні, культурні та інформаційні події залишають значний слід у соціальних мережах, причому цей слід складається як з реакції офіційних осіб та медіа, до чого ми вже звикли, так і з доступних для всіх реакцій звичайних людей, експертів та лідерів громадської думки.

Соціальні мережі безперечно пришвидшили та спростили спілкування між людьми в будь-якій частині світу. Якщо спиратись на попередній досвід, то щоразу вихід людства на новий рівень зростання швидкості та кількості обміну інформацією ставав вагомою частиною соціальних змін: винайдення усної мови, винайдення писемності, створення друкарського верстату Гутенбергом, дротова передача сигналів тощо – аж до винайдення Інтернету. Така періодизація дозволяє висунути гіпотезу, що швидкість та кількість інформації, яку можна передати за одиницю часу, впливає та змінює життя людей. Через це соціальні мережі, втручаючись в звичайну схему передачі індивіду історичної пам'яті (від родини до транснаціональних організацій), з одного боку, роблять цей процес зручнішим, а з іншого, ускладнюють його наявністю великої кількості інформації.

Розглянемо зміни, що відбуваються у процесі передачі та формування історичної пам'яті завдяки соціальним мережам. Починаючи користуватись будь-якою соціальною мережею, людина у цій взаємодії передає власні світоглядні позиції мережі. Цей процес відбувається автоматично, адже мережа аналізує метадані щодо поведінки людини та її реакції на контент всередині мережі і таким чином створює віртуальний образ користувача задля

точніших подальших рекомендацій контенту та реклами. Такий образ користувача опосередковано переймає також історичну пам'ять людини. Відповідно до цього історична пам'ять впливатиме на те, який контент побачить людина.

Не слід розуміти це перенесення буквально, адже воно базується лише на діях користувача в соціальній мережі, що буде спрощувати та тривіалізувати реальну історичну пам'ять людини. Такий технічний і формальний підхід до користувача як до набору даних зручний для системи, проте містить ризики спрощення важливих нюансів людського сприйняття світу, що, своєю чергою, може призводити до спрощеної картини світу людини [24]. Враховуючи, що контент у соціальних мережах створюється людьми, можна припустити наявність типів контенту, який репрезентує різні аспекти історичної пам'яті, що потребує подальшого аналізу.

- **Особистий.** Це тип контенту, спрямований на поширення та збереження власних спогадів, вшанування пам'яті, привітання тощо. Тобто це все, що пов'язане з особистим життям користувача та його найближчим оточенням. Такий контент безпосередньо відображає індивідуальне сприйняття історії та власне місце в ній.

- **Офіційний контент.** Це будь-яка інформація, яка поширюється від інституційних джерел, та, як правило, є перевіреною та репрезентує офіційну історичну пам'ять.

- **Професійний незалежний контент.** Поширюється людьми, які мають підтверджену експертність від державних інституцій. Такий тип контенту може суперечити або поглиблювати офіційні версії історії. Він може використовувати неформальні засоби спілкування для поширення та більш стійкого контакту з аудиторією.

- **Фейковий контент.** Це інформація, яка може поширюватись будь-ким у соціальних мережах, та, як правило, транслює контрзнання. Фейковий контент використовується з різними цілями, від жарту до політичних

маніпуляцій. Такий тип контенту є небезпечним, адже велика кількість недостовірної інформації може впливати на формування історичної пам'яті та призводити її до спотворення.

Як попередньо зазначалося, історична пам'ять у соціальних мережах може проявлятися в найрізноманітніших формах, оскільки її обмеження визначаються лише технічними можливостями конкретної платформи. Характерною рисою соціальних мереж є їхня доступність для широкого кола користувачів, які мають змогу не лише активно споживати контент, але й брати активну участь у його створенні. Тому соціальні мережі можуть слугувати цінним джерелом для розуміння процесів, що відбуваються в історичній пам'яті спільноти, являючи собою своєрідний глобальний архів ментальних станів людства. Ці стани можна фіксувати за допомогою різних проявів інформаційної активності користувачів. Найпростіший спосіб – це використання кількісних показників, таких як перегляди, вподобайки, реакції та коментарі. Однак, попри їхню зручність та наочність, кількісні дані не завжди об'єктивно відображають стан суспільства. Значно повніше картину передає сам популярний контент та реакції на нього.

Однією із найяскравіших реакцій є меми, які створюються та розповсюджуються мережами. Мем як концепція вперше з'являється у роботі Р. Докінза 1979 року «Егоїстичний ген», де він розглядається як аналог гену, але на відміну від біологічної інформації, передає культурний код. Мем існує як одиниця культурної інформації, яка може бути передана від однієї людини до іншої [57]. В такому розумінні меми іманентно містять в собі історичну пам'ять, як і будь-який елемент культури.

Потрапляючи у простір соціальних мереж, меми приймають особливу форму «інтернет-мемів». Особливість полягає в тому, що, по-перше, в мережі меми практично не мають межі поширення та реплікації, по-друге, на відміну від традиційних медіа, меми в Інтернеті можуть бути створені та поширені ким завгодно. Інтернет-меми можна порівняти з карикатурами, які також іронічно

висвітлюють дійсність. Головною відмінністю між мемами та карикатурами є те, що карикатура – це продукт професійної діяльності, тоді як мем може бути створений та поширений будь-ким та взагалі без будь-якої редакції. Загалом, інтернет-мем – це практично будь-яка інформація в мережі, яка репрезентує емоційне ставлення людини до події, політичних поглядів, видатних постатей тощо.

На думку дослідниці К. Соколової, меми виконують наступні функції: реплікації, впливу та комунікації [151]. Усі ці функції можна побачити, прослідкувавши за реакцією соціальних мереж на будь-яку значущу реальну суспільно-політичну подію. Користувачі у межах своїх інтернет-спільнот передають власні враження за допомогою різноманітних медіаобразів, що використовуються як шаблони для створення мемів. Це може приймати різні форми від звичайного тексту до фото- та відеозображень. Тому меми виступають потужним інструментом неформальних комунікацій, як у межах конкретних спільнот, так і поза ними.

Поряд із цим, використання особливих виразів чи тем при створенні та розповсюдженні мемів стає певним маркером визначення «свій-чужий». Наприклад, на початкових етапах розвитку соціальних мереж у вигляді інтернет-форумів, так звані «тролі» (користувачі, що поведуться провокативно, поширюють неправдиву та обурливу інформацію) використовували меми для ідентифікації «своїх» під час інформаційних атак на різні форуми.

Меми є важливою частиною неформальної комунікації ще й тому, що, передаючи певні емоції та образи, вони промовляють до користувачів зрозумілою їм мовою. Меми, завдяки своїй неформальності, спрощують зображувану ситуацію для розуміння, подаючи будь-яку подію гіперболізовано чи примітивізовано, але обов'язково емоційно. Під час кризових ситуацій в суспільстві соціальні мережі реагують посиленням неформального спілкування та поширенням завдяки такому спілкуванню

контрзнання [274]. Ця теза підтверджується на практиці, коли під час повномасштабного вторгнення медіа публікують компіляції з мемів як реакцію на суспільно-політичні події [84].

Меми, якщо розглядати їх як частину мережевої комунікації, можуть репрезентувати історичну пам'ять, адже, по-перше, для їх розуміння необхідно мати культурний та соціальний контекст, який іманентно містить в собі історичну пам'ять, а, по-друге, сам по собі мем може бути висловленням емоцій з приводу історичних подій. Зауважимо, що в цьому контексті історична пам'ять не тільки надає тло для розуміння інформації, що задована в мемі, вона надає інформацію для мему. Тобто, меми про історичні постаті та події перш за все будуть репрезентувати саме історичну пам'ять, адже такий спосіб комунікації не передбачає глибокого аналізу історії, а лише передає поверхневі погляди й враження з приводу історичній пам'яті.

Меми можна умовно розділити на три категорії за рівнем репрезентації історичної пам'яті: прямий показ ставлення до якоїсь історичної події; репрезентація якоїсь традиції, комеморативної або тілесної практики без прямої згадки історії; використання для мема специфічного досвіду, що притаманний конкретній спільноті. Хоча інтернет-меми – це ще доволі нове явище, вони, як і будь-яка комунікація, несуть в собі історичну пам'ять. Варто зазначити, що вони мають власні специфічні властивості: нетривкість, образність, емоційність, суб'єктивність, іронічність. Саме через свою специфічність меми відображають особливості та нюанси того, яким чином історія сприймається серед користувачів соціальних мереж.

Важливою частиною репрезентації історичної пам'яті стають різні шоу, що здебільшого розміщуються на платформі YouTube. Але, зазвичай, популяризація цих шоу відбувається і через відповідні аккаунти у різних соціальних мережах, куди дублюють дописи та фрагменти відео. Оскільки відсутня загальна регуляція того, який контент може робити людина, можемо

спостерігати абсолютно різні прояви історичної пам'яті у просторі соціальної мережі YouTube. Шоу, що стосуються історії та репрезентують певну історичну пам'ять, можуть мати різний зміст і форму: від документальних фільмів до гумористичних програм. Список тем, які підіймаються в цих відео, різноманітний.

Розглянути всі можливі варіанти роботи з історичною пам'яттю за допомогою шоу та відеоблогів неможливо через велику кількість таких матеріалів, але можна виокремити основні тренди. Так, доволі високу популярність набирає формат гумористичного шоу, в якому розповідь про історичні події від спеціаліста доповнюється коментарями від гумористів. В українському сегменті YouTube це такі шоу як «Еомік плюс історик», «Хто ми є», «Розкажи історію». Подібні шоу – така собі деконструкція шкільного уроку історії, адже замість звичайної лекції створюється атмосфера дружньої розмови з вчителем, де можна під час неформальної дискусії пригадати теми та питання шкільної програми з історії.

Звісно, що такі шоу не можна вважати науковими, але вони можуть стати інструментом, що спонукає глядачів дізнатись більше про історичні події. Також варто зазначити, що хоча подібні шоу створюють відчуття дружньої бесіди, це – лише симулякр такої бесіди, адже глядачі прямо не залучені в дискусію та сприймають інформацію пасивно, просто слухаючи. Шоу також стають платформою для вільного виявлення історичної пам'яті, її міфів та вад. Оскільки коміки зазвичай не мають історичної освіти, в цих проєктах вони репрезентують пересічних громадян, то ж коли вони зустрічаються з новою для себе інформацією, що не вписується в їхню історичну пам'ять, це дозволяє наочно побачити, як людина може переусвідомити свої знання про минуле. Зрозуміло також, що такий гумористичний формат має свої обмеження, адже не кожна історична подія або постать може розглядатись в гумористичному контексті. Але все одно неформальний підхід подання матеріалу популяризує історію та відкриває нові факти для людей, що не цікавляться історією.

Також важливими стають проєкти, що фіксують усну історію зникаючих місць в Україні. Одним із таких проєктів є «Хаші». Мандруючи забутими селами, автори намагаються привернути увагу до зникаючого пласту автентичного життя українців. Цей проєкт є унікальним поєднанням якісної, на нашу думку, операторської роботи та намаганням розповісти усну історію людей, які ще проживають в забутих селах. Все це в результаті створює відчуття занурення в містично-історичну подорож Україною, яка була весь цей час прихована від погляду звичайної людини.

Також можна знайти різні відео, в яких люди розповідають про особливі місця своїх міст. Це можуть бути відеоекскурсії підземними комунікаціями Києва, або відео про кургани, що знаходяться в Запоріжжі. Такі канали як «Марбик де Ари», «STEPANETS», «Кажан» поширюють не тільки певні історичні факти про міста України – вони репрезентують місцеву історичну пам'ять.

Також існує багато каналів та відео, які у форматі відеолекцій розповідають про історичні події та виконують саме освітню функцію. Такі відео, як правило, роблять фахівці, рівень експертності яких можна перевірити. Окрім того, вони чітко вказують роботи, на які посилаються. Подібні лекції також можуть мати різну форму: від класичної форми до документального короткометражного фільму з екскурсією.

Загалом можемо зазначити, що фіксація історичної пам'яті в YouTube набуває дуже різноманітного характеру. Будь-яке відео, в якому автор намагається розповісти про якийсь аспект життя в Україні, все одно фіксує певну історичну пам'ять. Навіть гастрономічний гід перетворюється на історичну подорож, адже виявляється, що їжа є невід'ємною частиною досвіду спільноти. В прагненні унікальності контенту автори додають у відео «щось своє» і таким чином стають частиною загальної картини історичної пам'яті нації, яка вона є зараз. Тобто, історична пам'ять не тільки репрезентується в

цих відео, але й впливає на їхнє сприйняття, надаючи їм додаткової значущості та підкреслюючи важливість відображених подій.

Таким чином, сучасні соціальні мережі еволюціонували з простого засобу комунікації в високотехнологічні платформи з універсальним набором інструментів. Ця трансформація призводить до глибокої інтеграції соціальних мереж у всі сфери людського життя, сприяючи виникненню нових форм суб'єкт-суб'єктних та суб'єкт-об'єктних взаємодій. Вони стають потужним інструментом конструювання соціальних відносин. У своєму акаунті користувач формує власне соціальне оточення, що є відображенням його особистості. Цей акаунт виступає як представник сучасної людини та, водночас, як зріз усього суспільства.

Водночас слід зауважити, що соціальні мережі часто можуть виступати джерелом особистої вразливості, спотворення інформації, надмірної візуалізації, розмивання меж реальності та державного/зовнішнього контролю. По-перше, вони підштовхують людей до постійного завантаження свого життя у віртуальну реальність у вигляді дописів, медіафайлів, коментарів та інших активностей. Відтак, бажання розповісти власну версію історичної пам'яті оголює людину, робить її мішенню для кібербулінгу. По-друге, соціальні мережі технологічно підсилюють суб'єктивність людини, а це в свою чергу дає хибне відчуття правоти. Тому на соціальних мережевих платформах знайшли своє місце прихильники теорій змов, псевдоісторики тощо. Третьою проблемою є те, що соціальні мережі певним чином демонструють хворобливе захоплення зображенням людини. Спеціалізований застосунок для збереження зображень Google Photo був запущений у 2015 році, а вже в 2017 році активні користувачі завантажували 1.2 мільярди фото на сервіс щодня [262]. Соціальна мережа Instagram, яка концентрується на фото та відео, також показує високі показники, користувачі діляться в середньому 1,3 мільярдом фотографій щодня [59]. По-четверте, спостерігається поступове зменшення межі між віртуальним та реальним

світами, адже все більше людей на планеті входять до цієї нової змішаної реальності. П'ята проблема: втручання заради контролю і корегування суспільного дискурсу з боку державних контролюючих органів. Мережа стає вразливою до зовнішніх втручань із маніпулятивними намірами.

Висновки до розділу 2

Соціокультурні механізми й чинники формування історичної пам'яті розглянуті на різних рівнях соціального буття людини: родина, локальна спільнота, нація, транснаціональні або наднаціональні утворення. Кожен рівень має власний вплив на уявлення людини про минуле. Історична пам'ять передається за допомогою різних вербальних та невербальних засобів. На прикладах зображено, як ці групи впливають на формування історичної пам'яті індивіда через різні традиції, практики, освіту та спілкування.

При аналізі різних версій політики пам'яті доведено, що історична пам'ять стає важливим інструментом порозуміння в суспільстві, у цьому контексті вона виконує такі функції: структурування минулого; створення умов для діалогу в суспільстві; збереження забутих та відновлення знищених спогадів або версій минулого; сприяння переживанню суспільної травми; створення інституції пам'яті, яка б забезпечувала сталий розвиток політики та суспільства. Але при цьому у мережевому суспільстві спостерігається явище «війн пам'яті», яке можна пояснити рудиментом або інерцією віджилих гранднаративів. Також запропоновано гіпотезу, що розвиток засобів зв'язку і суттєве збільшення інструментів та можливостей для майже миттєвого обміну інформацією сприяли вивільненню різних поглядів і унеможливили повернення до гранднаративів.

Під впливом сучасних технологій змінюються репрезентації історичної пам'яті, що можна побачити на спеціальних сайтах та застосунках музеїв, виставок тощо.

Описано технологію Метавсесвіту та її зв'язок з історичною пам'яттю. За допомогою технологій Метавсесвіт поєднує реальний та віртуальний світ. Таке поєднання надає нові можливості як для репрезентацій наявної історичної пам'яті, так і у якості підґрунтя для виникнення нових традицій та комеморативних практик. Окремо приділена увага сучасним соціальним мережам, проаналізовано різні способи репрезентації історичної пам'яті, від мемів до груп в соціальних мережах. На прикладах показано, як залежно від форми подання історична пам'ять набуває вигляду домінуючого контенту в соціальних мережах. Крім того, історична пам'ять у соціальних мережах репрезентується не лише користувачами, але й відображається в технічних рішеннях.

Автором дослідження запропоновано таку типологію соціальних мереж: за формою та змістом контенту; за географією; за функціональними можливостями користувача; за класифікацією користувачів; за наявністю заборон чи обмежень у країнах світу; за правилами модерації; за математичними моделями; за алгоритмами рекомендації контенту.

Автором також запропоновано систему оцінки впливу соціальних мереж на пам'ять користувача, що включає 5 основних характеристик взаємодії: створення власного архіву; створення історій (stories); нагадування мережею про свята та видатні дати; сповіщення про внутрішні події соціальної мережі; рекомендаційні алгоритми. До типів контенту, що репрезентують різні аспекти історичної пам'яті, належать: особистий, офіційний, професійний незалежний та фейковий. На основі цих характеристик серед популярних соціальних мереж з різною спеціалізацією виділяються: Facebook, Telegram, Instagram, YouTube, Reddit, X (Twitter), TikTok.

Існує низка проблем, пов'язаних із репрезентацією історичної пам'яті в комп'ютерних соціальних мережах. По-перше, соціальні мережі спонукають людей постійно завантажувати своє життя у віртуальну реальність у вигляді дописів, медіафайлів, коментарів та іншої активності, що призводить до появи значної кількості розрізнених історій, у яких губиться індивідуальність. По-друге, соціальні мережі технологічно підсилюють суб'єктивність людини, створюючи хибне відчуття непогрішності її історичної пам'яті. Третя проблема полягає у поступовому розмиванні межі між віртуальним та реальним світами, між автентичними історіями та змодельованими розробниками мереж. Четвертою проблемою є втручання державних контролюючих органів з метою контролю та корегування суспільного дискурсу, що робить мережу вразливою до зовнішніх маніпуляцій.

Враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що соціальні мережі відкривають унікальні можливості для дослідження соціуму. У пошуках власної ідентичності людина свідомо та несвідомо звертається до своєї історичної пам'яті, яка може складатися з багатьох елементів, часом суперечливих. Репрезентація користувачів та їхні дії в соціальних мережах також безпосередньо залежать від конкретного історичного контексту.

РОЗДІЛ 3

СПОСОБИ МАНІПУЛЯЦІЇ ІСТОРИЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ТА МЕТОДИ ПРОТИДІЇ ЇМ

3.1. Форми репрезентації історичної пам'яті у соціальних мережах

Для створення більш детальної картини того, яким чином можна впливати на історичну пам'ять, необхідно спочатку описати історичну пам'ять у новому вигляді. Якщо звернутись до фізіологічного процесу створення спогаду, то ми побачимо, що не існує певного відділу мозку, який би відповідав за спогади, позаяк сам по собі досвід, який запам'ятовує людина, зберігається в унікальній схемі поєднання нейронів – партерній активації нейронів. Тому, коли ми щось пригадуємо, активізуються різні частини мозку, залежно від того, яким чином сформувався спогад [43, с. 27-28]. Спробуємо перенести уявлення про нього як певну схему пов'язаних між собою вузлів на історичну пам'ять, яка (ми показували це у першому розділі роботи) має всі ознаки ризому.

Уявімо подію **А**, що відбулась у минулому і залишила по собі певну кількість слідів, які можуть бути матеріальними (документи, предмети, місце перебігу) і нематеріальними у вигляді усних свідчень. Історик намагається відтворити подію **А**, використовуючи знайдені сліди цієї події. Як би він не намагався – повністю відтворити минуле у нього не вийде, адже частина слідів могла зникнути, іншу частину історик міг неправильно інтерпретувати. Також існують культурні обмеження, оскільки історик оцінює подію очима сучасної людини. Тому можна уявити подію у вигляді графу, який зображує відносини між об'єктами та суб'єктами самої події. Відновлена по слідах істориком подія також може бути репрезентована у вигляді графу. На наведеному рисунку 1 (Додаток Б) жовті вершини графу являють собою об'єкти, залучені у подію **А**, сині вершини є суб'єктами події.

Рисунок 2 (Додаток Б) являє собою граф відновленої істориком події. Тут можемо бачити, що частина об'єктів зникла, а у суб'єктів змінилися зв'язки.

Одразу зауважимо, що дане абстрактне зображення навмисно спрощене, адже реальні історичні події складаються з неймовірної кількості суб'єктів та об'єктів та їх поєднання. Крім того, самі по собі події можуть ставати частиною графів, які описують інші історичні події, а також самі по собі вузли можуть бути певним графом, або своєрідною мережею відносин. Таким чином, утворюється комплексний рисунок історії, його можна сприймати як фрактальний граф або фрактальну мережу, де кожен вузол може містити свою картину зв'язків між суб'єктами та об'єктами події.

З обережністю зауважимо, що велика кількість генерованої людством інформації також може бути представлена у формі великого графу з вкладеними графами. Підтвердження цього можна знайти не тільки в різних дослідженнях [202], але й під час простого перебування на сторінках соціальних мереж. На рисунку 3 (Додаток Б) зображений приклад такого графа [202].

Якщо повертатись до розгляду історичної пам'яті, то загальний граф відновлених істориком подій починає змінюватись, адже за своєю суттю історична пам'ять є концептуальною рамкою, яка звужує кількість подій та створює з них певну нарацію. Отже, якщо уявити історію як певний граф, то історична пам'ять постане як репрезентація цього графу, що пройшла крізь фільтр концептуальної рамки, заданої суспільством. Таке уявлення дасть змогу детальніше зрозуміти та простежити зміни, які відбуваються в історичній пам'яті з часом. Крім того, у такому вигляді можна виокремити етапи розвитку історичної пам'яті народу. Концепція графу історичної пам'яті також дає змогу виявити сталі наративи, що залишаються незмінними протягом тривалих періодів, і, аналізуючи тенденції змін, пропонувати стратегії подолання негативних впливів на історичну пам'ять.

Але побудувати граф історичної пам'яті – доволі складна задача, тому це треба використовувати в певних умовах, коли такий погляд на історичну пам'ять може бути максимально корисним.

При дослідженні нових технологічних інструментів впливу на історичну пам'ять із залученням соціальних мереж та мережевих технологій, бажано розуміти, на яку саме частину відбувається вплив та як це впливає на загальну картину історичної пам'яті. Зосередимось на тому, яким чином соціальні мережі за допомогою груп і каналів здатні зберігати та підживлювати історичну пам'ять людей.

У цьому контексті для аналізу репрезентації історичної пам'яті обрано найпопулярніші соціальні мережі в Україні. Відповідно до дослідження комунікаційної агенції Plusone social impact за 2021 рік, такими є Facebook, YouTube, Instagram [150]. Варто зазначити, що дослідження проводилось восени 2021 року, що обумовило вибір мереж. Наразі на тлі повномасштабного вторгнення росії в Україну картина популярності соціальних мереж дещо змінилась, про що зауважимо окремо. Спираючись на дані соціологічного дослідження, яке проводилось на замовлення громадської мережі ОПОРА, список найпопулярніших соціальних мереж для отримання новин серед українців з 2022 року по 2024 рік виглядає наступним чином:

1. Telegram (2022 – 65.7%; 2023 – 71.5%; 2024 – 78.1%);
2. YouTube (2022 – 61.2%; 2023 – 66.2%; 2024 – 59.5%);
3. Facebook (2022 – 57.8%; 2023 – 55.0%; 2024 – 44.6%);
4. Viber (2022 – 48.0%; 2023 – 50.0%; 2024 – 42.3%);
5. Instagram (2022 – 29.1%; 2023 – 29.5%; 2024 – 29.6%);
6. TikTok (2022 – 19.5%; 2023 – 25.1%; 2024 – 26.8%);
7. X(Twitter) (2022 – 8.9%; 2023 – 8.3%; 2024 – 7.8%) [150].

Як можна побачити, обрані у 2021 році соціальні мережі, залишаються доволі популярними, а тому саме дослідження не втрачає своєї актуальності. Такі платформи, як Facebook, YouTube та Instagram, на сьогодні пропонують

широкий інструментарій для пошуку необхідної інформації. Telegram та X (Twitter) також відображають історичну пам'ять, проте форма її репрезентації на цих платформах дещо відрізняється від згаданих вище. Відповідно, їхнє дослідження вимагає іншого підходу до збору та обробки інформації, що відкриває широкі перспективи для подальших наукових розвідок.

Для дослідження форм репрезентації історичної пам'яті в соціальних мережах інформацію було зібрано за допомогою комплексного підходу із застосуванням спеціалізованого програмного забезпечення. Першим етапом було обрано використання пошукових запитів, аналогічних тим, що використовуються в пошукових системах соціальних мереж. Обґрунтуванням такого вибору став рівень (масштаб) аналізу історичного процесу: локальний, національний та наднаціональний. Локальний рівень був представлений запитом «історія села», «родинна пам'ять»; національний – запитом «Історія України», «История Украины», «History of Ukraine» (мова запиту є важливим фактором); наднаціональний – запитом «СССР», «пам'ять» тощо. Використавши ці запити у Facebook, ми отримали список посилань на групи.

Зважаючи на специфіку функціонування пошукових алгоритмів, виникла потреба у ручному відборі посилань, оскільки не всі групи у видачі відповідали критеріям дослідження історії або пам'яті. Найбільша кількість нерелевантних результатів спостерігалася за запитом «Пам'ять» та «History of Ukraine», що буде розглянуто далі. Після формування релевантного тематичі списку посилань із застосуванням методів web scraping, було розроблено програмне забезпечення на мові програмування Python з використанням відкритих бібліотек Selenium та Pandas. Внаслідок застосування програми-парсера до списку посилань з Facebook було отримано п'ять таблиць з результатами, приклад однієї з яких наведено на рис.4 (Додаток Б).

Отже, програма-парсер допомогла зібрати наступну інформацію:

1. Назва спільноти;

2. Кількість учасників;
3. Статус відкритості спільноти (чи можна отримати доступ до інформації у спільноті без реєстрації у ній);
4. Посилання на саму спільноту;
5. Кількість записів на сторінці для Instagram;
6. Кількість відео на каналі для YouTube.

Для аналізу спільнот в Instagram та YouTube застосовувався інший підхід, оскільки принципи роботи цих соціальних мереж відрізняються. Автоматично отримані дані часто виявлялися некоректними. Хоча існує можливість використання спеціального програмного інтерфейсу (API) для роботи з цими сервісами, він має певні обмеження та не відтворює повною мірою дії користувача. Тому в цьому випадку необхідні дані збиралися вручну. Збір даних з Instagram не становив значних труднощів, за винятком необхідності відфільтрувати результати, що були посиланнями на добірки постів з певним хештегом. Більш специфічною виявилася ситуація з пошуком каналів (так називаються спільноти в YouTube). При обробці результатів пошукового запиту платформа видає велику кількість каналів, які після перших 15 результатів часто є недостатньо релевантними.

Під час пошуку спільнот за запитом «Пам'ять» лише YouTube запропонував групи, що відповідали тематиці дослідження, такі як: «Историческая память», «Родинна пам'ять», «ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ ПОЛЕГЛИМ ГЕРОЯМ УКРАЇНИ!». Інші платформи надавали спільноти, присвячені покращенню пам'яті або вшануванню пам'яті конкретних осіб. В Instagram також траплялися профілі, що слугували своєрідними візуальними щоденниками життя окремих людей.

Аналізуючи отримані спільноти, їх можна класифікувати на основі потреб, які вони можуть задовольняти у користувачів соціальних мереж. Так, групи, виявлені за «локальними» запитами, спрямовані на збереження історичної пам'яті певної місцевості або окремих осіб. Цей тип можна назвати

«зберігаючим». Групи «національного» рівня переважно виконують популяризаторську та освітню функції. «Наднаціональний» рівень орієнтований на «ностальгічні» потреби, а відповідні спільноти прагнуть створити не об'єктивне, а ідеалізоване зображення минулих часів, зокрема, радянського періоду та пострадянських 1990-х років.

Звичайно, така класифікація є певною мірою умовною, оскільки окремі групи можуть поєднувати ознаки кількох типів одночасно. Наприклад, спільноти, присвячені «історії села», можуть виконувати як функцію збереження локальної пам'яті, так і задовольняти ностальгічні настрої. Крім того, навіть окремі публікації в межах однієї спільноти можуть відрізнятися за характером: один автор може подавати інформацію суб'єктивно та емоційно, інший – більш об'єктивно та раціонально. Попри це, за спільнотами все ж зберігається домінантна спеціалізація, що робить запропоновану типологізацію корисною для аналізу.

Всього було розглянуто 468 спільнот, які пов'язані з темою «історія». Їх розподіл між соціальними мережами зображено на рисунку 5 (Додаток Б). Як видно, Facebook дає левову частку спільнот, що в цьому випадку зумовлено різними принципами роботи пошукових систем.

Картина суттєво змінюється, якщо розглянути кількість учасників цих груп. На рисунку 6 (Додаток Б) подано кількість людей, які є учасниками груп, присвячених історії або дотичним темам.

Це наочно демонструє важливість саме аудиторії, а не кількості груп, які видаються пошуковій системі. Основна частина користувачів зосереджена в Instagram, де зосереджено 78,79% від загальної кількості підписників за всіма пошуковими запитами. Проте цей значний відсоток зумовлений тим, що за запитом «History of Ukraine» Instagram видає три великі спільноти зі всесвітньої історії, на які підписано понад мільйон користувачів кожна. Серед них профіль «history» з 6,7 мільйонами підписників, «historycoolkids» з 1,4 мільйонами та «historyphotographed» з 4,3 мільйонами, причому останній

позиціонує себе як перший історичний музей у Метавсесвіті, будівництво якого нещодавно ініціював М. Цукерберг [58].

Якщо виключити з підрахунку результати за запитом «History of Ukraine», розподіл користувачів змінюється: Facebook займає 44%, Instagram – 30,33%, а YouTube – 25,68%. Ймовірно, існує певна залежність між віком користувачів та їхньою зацікавленістю в історичних дискусіях, оскільки аудиторія Facebook є старшою за аудиторію Instagram. Однак це припущення потребує глибшого дослідження користувацьких профілів, оскільки наявні дані не виключають можливості перетину аудиторій, тобто ситуації, коли одна людина підписана на кілька спільнот в межах однієї соціальної мережі. Тому отримані дані є цінними саме для кількісного та тематичного порівняння. Подальший аналіз буде зосереджено на порівнянні даних, отриманих за одним і тим же запитом у різних соціальних мережах.

Запит «Історія села»

Діаграма на рисунку 7 (Додаток Б) ілюструє співвідношення кількості груп, присвячених історії сіл, та загальної кількості їхніх учасників у відсотковому вираженні. За цією тематикою у Facebook було виявлено 41 спільноту, в Instagram – 18, а на YouTube – 19. Пошук у Facebook виявив виключно спільноти, що стосуються сіл України, тоді як Instagram та YouTube також відобразили спільноти, присвячені селам інших країн. З цієї діаграми також помітно, що тема історії рідного села є найпопулярнішою саме у Facebook.

У цих спільнотах користувачі обмінюються фотографіями, спогадами та новинами. Іноді такі спільноти мають на меті збереження "справжньої" історії для майбутніх поколінь, про що часто зазначається в їхніх описах. Це частково підтверджує гіпотезу про існування зв'язку між віком аудиторії та її зацікавленістю локальною історією. Втім, можливо, що таким чином творці та активні учасники цих спільнот прагнуть зберегти локальну пам'ять,

зафіксувати "ту саму" історію, яка знаходиться поза впливом постійних ідеологічних та політичних змін в її інтерпретації.

Запит «Історія України»

Такий інтерес до локальної історії свідчить про те, що сучасне суспільство, відходячи від масштабних історичних наративів, прагне дослідити та зберегти власні спогади й уявлення про минулі події. Таким чином, люди намагаються передати та зберегти свою індивідуальну історичну пам'ять, яка може суттєво відрізнитися від офіційного історичного дискурсу. У минулому децентралізовані методи зберігання знань допомагали корінним етносам зберігати свою культуру та традиції; сьогодні ж новітні технології надають можливість зберігати власні історії та традиції меншим локальним спільнотам. Водночас важливо враховувати, що ці спільноти певною мірою є не стільки відображенням об'єктивного образу сільської громади, скільки репрезентацією суб'єктивного сприйняття села адміністрацією групи. Отже, в цьому контексті можна говорити про певну залежність між кількістю учасників та об'єктивністю представлених даних.

Гістограма на рис. 8 (**Додаток Б**) показує, що найбільшу кількість груп виявлено у Facebook, але найбільшу кількість користувачів містить YouTube.

Тематика спільнот варіюється від широкого поняття «історія України» до більш вузьких історичних тем. Найбільше це помітно у Facebook, де також існує значна кількість груп, присвячених підготовці до ЗНО та ДПА (освітні групи розглядаються в іншій частині дослідження). Серед вузькоспеціалізованих груп у Facebook можна знайти спільноти, присвячені, наприклад, старовинним картам (старовинні карти, навігація, археологія, історія) або історії залізниць чи футболу (Музей історії залізниць України, Футбол в Україні, історія та сьогодення). Хоча це залежить від пошукового запиту, Facebook надає користувачам доступ до ширшого спектру інформації. Водночас спостерігаються певні закономірності, спільні для різних мереж, зокрема загальна тенденція до розвінчування міфів та пропагування

«правильної» історії, як у спільнотах «Історія Без Міфів», #Духовні_кордони_нації, «СпРАвжня історія України/Русі».

Соціальні мережі Instagram та YouTube також пропонують групи або персональні акаунти з історичним контентом гумористичного характеру, що було розглянуто раніше (переважно пропаганда історії через меми). Цікаво, що за запитом «Історія України» Facebook та Instagram видають переважно україномовні спільноти, тоді як YouTube – усі спільноти, включаючи російськомовні. Однак результати за цим запитом підтверджують тезу про те, що Україна переживає постколоніальний період і прагне віднайти власну історичну пам'ять, що яскраво відображено в назвах та описах груп, які наголошують на руйнуванні міфів та відновленні «реальної» історії України. Зазвичай ці спільноти не є комерційними, але автори часто залишають посилання для добровільної фінансової підтримки каналів та профілів або контакти для рекламодавців.

Запит «История Украины»

На гістограмі, яка зображена на рис. 9 (Додаток Б), видно, що за запитом «История Украины» найбільше груп та користувачів надав Facebook, але в даному випадку це зумовлено великою кількістю груп, які присвячені історії взагалі, а не тільки історії України; Instagram, у свою чергу, видав спільноти, які не оновлюються та мають дуже мало користувачів; YouTube взагалі почав видавати повтори спільнот, відверто антиукраїнські спільноти, а також багато доволі дивних каналів з одним чи двома відео не дуже зрозумілого змісту. Тому дані на діаграмі стрибкоподібні, це зумовлено особливостями роботи пошукових систем. Спільноти, знайдені за цим запитом різними мовами, демонструють важливість вибору користувача. Спільноти, названі українською мовою за тим самим запитом, є більш популярними та мають активну аудиторію, що наочно ілюструє здатність користувачів самотійно формувати коло своїх інтересів. Крім того, спостерігається залежність між

мовою запиту та отриманим контентом, і ця тенденція є сталою для всіх досліджених соціальних мереж.

Zanum «History of Ukraine»

За цим запитом Instagram видав значну кількість публікацій, присвячених історії, але не лише України, а й світу загалом. При цьому у вибірці було багато англomовних груп, що охоплювали різноманітні історичні напрямки. Facebook надав багато груп, орієнтованих на допомогу іноземцям в Україні або на репрезентацію України (HISTORY OF UKRAINE AND UKRAINIAN CULTURE (2021/2022)), а також групи, присвячені українській діаспорі (Group of Friends of European Ukraine). YouTube знову показав дублікати каналів та нерелевантні результати, хоча серед них були й канали, що спеціалізуються на історії України (рис. 10, **додаток Б**).

Зауважимо, що тільки в YouTube всі пошукові запити, які стосувались історії України, видавали канали з полярними точками зору.

Освітні групи в контексті історії України.

При пошуку груп, що присвячені історії, вагому частину займають групи, які мають певне відношення до освіти. На рис. 11 (**Додаток Б**) видно, що за кількістю груп знову веде перед Facebook (35 відповідних спільнот), далі Instagram з 31 групою, а YouTube дає всього 8 груп, але з такою кількістю підписників, що цього достатньо, аби перегнати Facebook за кількістю залучених користувачів. Але на таке розташування груп і користувачів є певні причини.

По-перше, Facebook переважно пропонує велику кількість професійних спільнот, а також груп для викладачів, що містять дидактичні матеріали для фахівців (Для вчителів історії, Форум вчителів історії, Конференції з історії); наступну категорію складають групи кафедр та інших освітніх і наукових установ (Кафедра історії та документознавства ФЛСК НАУ (офіційна група), ЦПРПП м. Львова, Історія та правознавство). Інші групи присвячені підготовці до ЗНО, хоча безпосередньо у списку груп Facebook ЗНО згадується лише

кілька разів, тоді як спільноти в Instagram та YouTube, пов'язані з освітою, прямо вказують на допомогу у підготовці до ЗНО та ДПА через відео або пости.

По-друге, аудиторія Instagram значно молодша за аудиторію Facebook, і школярі активніше використовують Instagram та YouTube. Варто зазначити, що групи, присвячені ЗНО, часто мають комерційну основу: адміністратори цих профілів та каналів використовують їх як рекламні платформи, тому описи груп містять переліки послуг та заохочувальні заклики. У цьому випадку це єдина категорія спільнот, яка не вступає в полеміку з офіційною версією історії, тобто вони є ретрансляторами офіційної історичної пам'яті. Контент у цих спільнотах, залежно від аудиторії, набуває або розважально-навчального формату (меми, спрощене пояснення складних тем), або професійного характеру (дидактичні матеріали тощо).

Групи, присвячені СРСР

Збір даних за запитом «СССР» проводився лише у двох мережах, оскільки YouTube видав велику кількість неактивних або повторюваних каналів, що зробило застосований на початку дослідження підхід до обробки інформації неефективним у цьому випадку. Детальне дослідження репрезентації пам'яті про СРСР у соціальній мережі YouTube потребує окремого аналізу, що виходить за межі цього дослідження. Рисунок 12 (**Додаток Б**) демонструє розбіжності в кількості груп та користувачів між Facebook та Instagram. Ця різниця може пояснюватися тим, що найбільші за кількістю підписників групи в Instagram переважно є комерційними профілями, які публікують якісні фотографії з минулого СРСР. Контент на цих сторінках спрямований на залучення широкої аудиторії та активізацію її участі (коментування, відмічання фотографій). Групи у Facebook підтримуються самими користувачами, мають непрофесійний характер і тому залучають меншу аудиторію. У Facebook-групах також часто зустрічаються звернення до користувачів як до віртуальної ностальгійної спільноти. Значна кількість груп

займається продажем речей радянської епохи, але вони не були включені до цієї вибірки.

На рисунках 13-15 (Додаток Б) представлені гістограми, що порівнюють групи за різними запитами в межах однієї соціальної мережі. Для Facebook порівняння проводилося за кількістю груп та кількістю їхніх учасників. Кількість постів не аналізувалася через специфіку їхнього розташування. Далі буде розглянуто загальну інформацію, надану Instagram, але без урахування результатів за запитом «History of Ukraine», оскільки велика кількість підписників у міжнародних спільнотах не дає чіткого розуміння розподілу користувачів, груп та контенту, пов'язаного саме з Україною.

Як бачимо, там, де є комерційна основа груп, їх популярність та активність вища. Відзначимо також, що всі групи за запитом «История Украины» практично «мертві» та не оновлюються.

Для YouTube додається запит «Пам'ять», за яким дійсно є канали, присвячені історичній пам'яті, а саме канали на кшталт: «ВІЧНА ПАМ'ЯТЬ ПОЛЕГЛИМ ГЕРОЯМ УКРАЇНИ», «Товариство пошуку жертв війни "Пам'ять"», «ПАМ'ЯТЬ ИСТОРИИ». В інших мережах за даним запитом були групи, присвячені покращенню пам'яті, та особисті блоги людей.

Аналіз отриманих даних свідчить про те, що всі групи в соціальних мережах тією чи іншою мірою сприяють віртуалізації комеморативних практик. Горизонтальна структура формування та впорядкування інформаційних потоків в інтернеті, а також утворення тематичних груп у соціальних мережах, дозволяє припустити, що образ минулого тут менш схильний до впливу ідеології пам'яті, ніж в офіційних джерелах. При цьому значна кількість каналів, що не відповідали тематиці нашого дослідження, взагалі заперечують «офіційну» історію та формують власне, альтернативне, а іноді й відверто конспірологічне бачення минулого. Це також відображає

явище постправди, коли паралельно існують спільноти, які розвінчують історичні міфи Росії, та спільноти, що поширюють історичні міфи України.

Тематична однорідність спільнот у Facebook та Instagram може бути зумовлена особливостями пошукових систем. Наприклад, користувач у Польщі або Росії отримає різні результати на однаковий запит через локальні погляди та традиції.

Усі згадані вище спільноти мають чітку тематичну спрямованість, що формує навколо них специфічну аудиторію (різного віку, статі, політичних поглядів), об'єднану спільним інтересом. Користувачі, які не задоволені представленим у групі комеморативним дискурсом, починають формувати власне розуміння історії за допомогою цих же спільнот або шукають інші групи за інтересами. Завдяки цьому соціальні мережі інтегруються в локальний історичний контекст, сприяючи створенню інтерсуб'єктивного бачення певних історичних подій, властивого не окремій особі, а об'єднанню однодумців.

Крім того, слід враховувати, що інформація є товаром, який можна споживати. Особливо це помітно у спільнотах, присвячених освіті та радянській епосі, де активно функціонують онлайн-магазини, аукціони та ретельно розроблені ностальгійні продукти, що заохочують аудиторію.

Звісно, отримані дані не є вичерпними, проте вони здатні продемонструвати погляд користувача та інформаційне поле, з яким він зіткнеться, зацікавившись певною темою. Таким чином, соціальні мережі є своєрідним дзеркалом, що відображає всі зміни, які відбуваються в суспільстві.

Не можна також оминати особливий тип контенту, а саме короткі (до 2 хвилин) динамічні відео, які почали набирати популярності з появою TikTok. Після різкого зростання популярності мережі TikTok, створений у ній контент, мігрує на інші платформи, в тому числі збільшуючи користувацький інструментарій соціальних мереж. Так, в Instagram заявляються відео Reels, а

YouTube додає YouTubeShorts, що фактично копіюють формат TikTok, а дуже часто – і контент. Варто відзначити, що короткі динамічні відео існували в Інтернеті завжди, але саме форма подачі, як і те, що TikTok розрахований тільки на такий тип контенту, перетворює короткі відео на щось більше, ніж це було раніше: на окремий вид контенту, який в тому числі заслуговує на окрему назву, як-от «тіктоки», «рілзи», «шортси». Адже тепер форма передачі повідомлення визначає зміст самого відео. Тобто необхідно у короткому відео передати сенс та зацікавити користувача дивитись інші відео автора далі.

Наприклад, дослідниця М. Шарпило у своїй статті, присвяченій дослідженню культурної пам'яті про Голокост у соціальних мережах Instagram та TikTok, зазначає, що формат обміну інформацією в цих мережах впливає на адаптацію інформації про Голокост для цих соціальних мереж [170]. Але це стосується будь-якої теми, адже блогери намагаються розповісти цілісну історію за дуже короткий період часу. Так, можна натрапити на історію розвитку зачісок за 100 років у жінок або чоловіків, де будуть використані образи, що асоціюються з певним десятиліттям, тобто для відзначення певного періоду в історії зачісок блогер використовує стереотипне уявлення про ці періоди за сто років, щоб продемонструвати зачіски того періоду.

Це відео цікаве тим, що прямо апелює до історичної пам'яті людини і якщо пам'ять інша, тоді воно дає уявлення про стереотипи в сприйнятті минулого у спільноті походження відео. Знову варто відзначити, що існує безліч можливих історичних тем, які піднімаються в цих коротких відео. Вони дійсно можуть ставати відправною точкою в зацікавленості певною темою, або просто інформувати [170]. Головним викликом у такому форматі є не тільки та не стільки фейкова інформація (її багато в будь-якому форматі), а в тому, що інформацію треба подавати швидко та стисло. Що наперед спрощує складність тем, які можуть підійматись в цих відео. Таке спрощення часто є наслідком використання усталених стереотипів та міфів в уявленнях про минуле, що в такий спосіб їх легітимізує. Під час користування сервісами, де

розміщені короткі відео, користувач отримує багато різної інформації в дуже стислий проміжок часу, що також не сприяє аналізу переглянутого. Наприклад, після відео про великі битви може бути гумористичне відео про котів, потім щось музичне, а потім відео, яке заперечує попередню історію про великі битви. В такій ситуації людина спиратиметься на власний досвід, який підсвідомо буде їй підказувати, що є правдою, а що ні.

Безперечно, соціальні мережі стають простором, де історична пам'ять має власну репрезентацію. За допомогою різних технічних можливостей користувач має безліч способів вираження не тільки власного погляду, але й засоби для того, щоб почути іншого. Загалом доступність соціальних мереж дозволяє будь-кому транслювати власне бачення минулого та активно його відстоювати, але мережі також дозволяють формувати власну історичну пам'ять. Велика кількість історичного контенту дає можливість обирати за власним бажанням картину минулого – вона може бути повністю суголосною з офіційною пам'яттю або тотально її заперечувати. Також спостерігається трансляція комеморативних практик у віртуальний простір та виникнення нових практик, притаманних саме віртуальному простору. Приклад наведено рис. 16 (Додаток Б). Серед таких раніше згадані привітання з пам'ятними датами, присвята їм постів у блогах.

У соціальних мережах також поширені практики вшанування померлих. Для України під час війни соціальні мережі взагалі перетворились на національний некролог, в якому зберігається пам'ять про загиблих воїнів та цивільних. Можна сказати, що час від часу це перетворюється на спільний простір скорботи, де не важливо, чи був ти особисто знайомий із загиблим – є лише відчуття втрати. Мережі влаштовані так, що користувачі бачать багато різної інформації, але під час визначних свят (релігійних або державних), стрічка в будь-якому разі наповнюється інформацією про свято або пам'ятну дату. Це можуть бути пости або відео від державних установ або політичних діячів, але набагато більше постів звичайних громадян, які вітають спільноту

або пригадують певні події. Тому можна з упевненістю говорити про перехід комеморативних практик до соціальних мереж.

По-іншому можна розглядати ситуацію з винайденням нових практик, притаманних лише соціальним мережам. Одним із найяскравіших представників нових традицій є так звана «Субкота» (Saturday – назва утворена від поєднання слів «суббота» та «кіт»). Ця традиція, започаткована на форумах, яка вже потім перейшла до інших соціальних мереж. Суть полягає в тому, щоб у суботу постити фото або відео котів [21, с.59]. Насправді існує багато різних подібних практик, де люди обмінюються фото власних сніданків або фотографіями еротичного характеру.

Отже, сьогодні історична пам'ять стала більш демократичною, адже кожен має змогу самостійно долучитись до формування спогадів про події за допомогою соціальних мереж. Але цей процес має і зворотній бік у вигляді маніпулятивних практик.

3.2. Класифікація маніпуляцій з історичною пам'яттю у соціальних мережах

Соціальні мережі не тільки надають активні інструменти для різного роду впливу на користувачів, вони створюють особливе середовище, а тому користувач може потрапляти під пасивний вплив з боку саме соціальної мережі. Загалом, залежно від функціоналу соціальної мережі та країни її походження, різні впливи та маніпуляції можуть набувати різноманітних форм. Перераховувати такі форми складно, адже вони доволі швидко втрачають актуальність, а їм на заміну приходять більш нові, до яких мережа ще не встигла адаптуватись. Крім того, з розширенням можливостей мереж виникають нові варіанти маніпуляції та впливів. Це дає підстави класифікувати різні маніпуляції через ефекти, які вони можуть викликати. Наприклад: *постправада*; *позачасовість*; *поляризація*; *забуття* або

викривлення простору спогадів. Усі ці ефекти здатні впливати як на зміст концептуальної рамки пам'яті, так і на самі елементи, наявні в пам'яті спільноти. Розглянемо на прикладах, як виникають та як діють ці ефекти.

Постправа виникла нещодавно, але саме завдяки соціальним медіа розкрилася повною мірою. Якщо звернутись до Кембриджського словника, то там поняття «постправа» описує ситуацію, коли люди схильні приймати рішення на основі власних емоцій та переконань, а не на основі фактів [255]. Відсутність істини в комунікації між людьми – один із головних факторів настання епохи постправи, на думку К. Вілбера [24]. Вказуючи на цю ж проблему у комунікації, Є. Бистрицький розкриває її трохи інакше: складності у комунікації людини виникають через «двовимірність» істини. Це проявляється у розбіжності між висловленням істини та переживанням її відповідності цілісному буттю людини. Це означає, що проблема доби постправи – у неточності мови комунікації, що, відповідно, ставить під питання узгодження комунікаційної істини [14].

Постправа за механізмом свого функціонування, на думку В. Додонової, має схожість з маніпуляціями та пропагандою. Також дослідниця виділяє основні її характеристики: апелювання до емоції; умисне замовчування об'єктивних фактів; інформаційне перенавантаження; змішування правди та брехні; поява інформації у «вдалий» момент; провокація емоційної реакції [56]. Соціальні мережі – це буквально вмістилище емоційних реакцій від різних людей. Причому сам функціонал соціальних мереж сьогодні спонукає людину реагувати на контент, який вона бачить.

Так, раніше існувала певна опозиція: подобається чи не подається («Like» / «Dislike»), зараз цей функціонал значно розширився такими мережами, як Facebook та Telegram, що надають великий вибір можливостей для реакції на контент за допомогою різних емодзі. Telegram навіть створив особливі реакції, що доступні лише користувачам, які купили підписку на сервіс. YouTube навпаки, зменшив функціональність, прибравши можливість подивись,

скільки користувачів натиснули «Не подобається», залишивши цю інформацію тільки творцям контенту. У такий спосіб розробники вирішили боротись з необґрунтованим заниженням рейтингу відео.

Такі реакції видаються лише незначним функціоналом, але саме від них залежить, як алгоритми будуть сприймати та рекомендувати контент. Насправді, вже на цьому етапі відбувається певна нормалізація емоційних реакцій на контент, адже мережа дозволяє швидко та у символічній формі показати своє ставлення до інформації. Головна проблема полягає в тому, що такий вид реакції нічого не демонструє, окрім того, що цей контент викликає реакцію, адже ми не маємо інструментів, які б дозволили зрозуміти, наскільки реакція людей є виправданою або відрефлексованою, і чи взагалі ці реакції були від реальних людей, а не ботів.

Наступною цікавою особливістю є те, що іноді соціальні мережі позначають, хто фінансує певні ЗМІ. Так, наприклад, сюжети «Радіо Свобода» на YouTube мають спеціальну позначку, на якій зазначається, що це ЗМІ фінансується урядом США повністю або частково, а також дається посилання на сторінку Вікіпедії, де є інформація про це ЗМІ. Приклад наведено на рис. 17 (Додаток Б).

Відеохостинг YouTube пояснює це так: «Її призначення – надати глядачам додатковий контекст для розуміння джерел новинного контенту, який вони бачать на YouTube. Інформація про видавця новин потрапляє на панель з Вікіпедії або з інших незалежних сторонніх джерел» [280].

Ще одним прикладом є Facebook, що відзначав контент, пов'язаний із COVID-19 посиланням на офіційні ресурси ВОЗ або МОЗ України. Крім того, існує практика, коли контент відзначається як чутливий, а тому потрібне спеціальне погодження на його перегляд. Всі ці позначки можуть здатись не вартими уваги, хоча насправді такі дії з боку мереж показують, що вони наскільки перевантажені різною інформацією, що їм потрібно давати користувачам додатковий контекст про контент, що ними (користувачами)

споживається. Хоча саме тут і виникає проблема, що насправді підживлює ситуацію виникнення постправди: якщо людина бачить повідомлення з попередженням, це є звернення до переконань людини, а не до фактів. Зрештою, людина все одно самостійно ухвалює рішення, чи довіряє вона джерелу інформації, чи ні. Можна констатувати, що мережі навіть на функціональному рівні підтримують ухвалення користувачем емоційних рішень, які будуть засновані на переконаннях, а не на фактах. Знаходячись у такій ситуації, історична пам'ять починає відігравати ще важливішу роль, адже саме вона є одним з чинників формування у людини певних цінностей та переконань [5, с.35].

У такому випадку люди стають більш відкритими до маніпуляцій, адже все, що вони сприймають, апелює не до раціональних фактів, а спускається на рівень переконань, які були набуті впродовж певного соціального обміну досвідом. Як зазначає Р. Додонов, «колективна пам'ять соціуму у таких ситуаціях функціонує цілком інакше, ніж у нормальних умовах, а інтенсивно прибуваюча інформація не стає соціальним досвідом, тому що «у непереробленому і не осмисленому вигляді вона є фактично марною для соціуму, осідаючи в підвалах соціальної психіки в якості загального негативного і важкого враження». Трагедія полягає в тому, що будь-якому випадку, коли подібна кризова ситуація відтворюється, а ідеологія дає збої» [104, с. 22].

Можна стверджувати, що ситуація виникнення постправди підживлюється технічним боком реалізації соціальних мереж. У цьому випадку історична пам'ять стає відкритою як для маніпуляцій, так і для використання цього пережитого досвіду спільноти для маніпуляційних впливів. Тому, на думку В. Волковського, необхідною умовою для подальшого розвитку людства необхідно переглядати підходи до освіти та формувати філософський вишкіл мислення та свідомості для подолання всіх негативних ефектів доби постправди [26].

Позачасовість. Ще у першому розділі ми зверталися до теми часу як у соціальних мережах, так і в контексті історичної пам'яті. Історична пам'ять існує в часі, що постійно актуалізується різними святами та пам'ятними датами. Ця циклічність відображається і в соціальних мережах. Відтепер кожне свято та пам'ятна дата, окрім традиційних комеморативних практик, має своє відображення і в просторі соціальних мереж. Це проявляється в привітаннях на особистому рівні, коли різні світлини або листівки пересилаються в певному колі людей, а також у нагадуванні та привітанні з боку різних організацій та установ. Під час святкування створюється таке собі безперервне середовище, воно як у реальному світі, так і у віртуальному, виконує певні святкові або пам'ятні ритуали. Як зазначає П. Конертон, такі ритуали покликані відновити події, створити простір, де час минулого поєднується з сьогоденням [134]. Хоча насправді соціальні мережі постійно перебувають у стані, коли все поєднано в одній точці: минуле, теперішнє та майбутнє. Коли людина викладає різні події з власного життя в мережу, вона фіксує їх – і вони тепер існуватимуть у цій мережі нескінченно довго, навіть у разі видалення.

Найкраще позачасовість можна зрозуміти, користуючись соціальною мережею. Щоразу, коли людина заходить до мережі прочитати новини, подивитись світлини або просто поспілкуватись, вона потрапляє в середину процесу обміну інформацією. Оскільки ми не можемо визначити, де контент починається та де він закінчується, то завжди знаходимось десь посередині. Так, ми можемо вибудувати певну послідовну лінію події, наприклад, в стрічці Facebook, від фото учорашньої вечірки умовного Миколи до оновлень на сторінці любителів макраме, але це буде лише локальна фіксація певної логічної послідовності, яку буде бачити саме конкретний користувач. Але вже наступного разу картина в стрічці Facebook зміниться та доведеться наново накладати якусь послідовність.

Хоча, наприклад, Facebook формує стрічку саме таким чином, щоб утримувати увагу користувача якнайдовше, все ж не всі соціальні мережі залучають увагу людини стрічкою з оновленнями. Тому форма подачі контенту може бути різною, але одне залишається незмінним – це завжди яскравий коктейль з різних дописів, картинок, мемів, коротких відео тощо. Це все дозволяє говорити про позачасовість: тут користувач дивиться коротке відео запуску в космос ракети – це один часовий потік, потім фото з дня народження дитини знайомого – це інший час, наступний пост про приготування котлет і т.ін. Така послідовність контенту є безперервною та може переходити з однієї мережі в іншу, створюючи також унікальний аудіовізуальний текст, який удруге людина спожити не зможе.

Знайти усі ці пости не складно, але відновити їх перегляд у такій послідовності без додаткових маніпуляцій буде неможливо через те, що в мережі немає початку та кінця, користувач завжди всередині. З одного боку, такий простір без часу, або поза часом, є одним з аспектів збереження пам'яті, причому як індивідуальної, так і її колективних проявів. Дійсно, в такому випадку соціальні мережі буквально можуть протистояти забуттю. Але, з іншого боку, вони спроможні активно протистояти пригадуванню або взагалі призводити до забуття внаслідок перенавантаження інформацією та політики модерації, яка може видаляти чутливий контент [271].

Якщо, як зазначає Г. Почепцов, у тоталітарних системах індивідуальна пам'ять, яка не є суголосною пам'яті колективу, повинна забутись або взагалі знищитись [134], то сьогодні достатньо просто створити більш гучну інформаційну кампанію, яка б змогла витіснити небажані спогади, тобто не треба приховувати інформацію шляхом її знищення, достатньо лише додати ще більше інформації, яка відверне увагу від попередньої.

Також позачасовість мереж створює ефект «інфляції пам'яті», адже користувач бачить стільки різноманітної інформації, що серед цього різноманіття доволі легко загубити щось важливе, або взагалі не зустріти

важливішої інформації. Для існування історичної пам'яті доволі важливо мати вільну дискусію про зміст цієї пам'яті, адже «перехід від живої індивідуальної до штучної культурної пам'яті є, однак, проблематичним оскільки він несе небезпеку редукації, інструменталізації спогадів. Таке звуження та висихання можуть бути скомпенсовані тільки за допомогою суспільної критики, рефлексії та дискусії» [5, с.24]. У просторі, де все існує одночасно та неможливо зрозуміти, де початок, а де кінець, важливі дискусії про історичну пам'ять можуть взагалі не відбутись, або механізм цієї дискусії може бути настільки складним або закритим, що це здатне призводити до прямих маніпуляцій історичною пам'яттю соціуму.

Доволі яскраво позачасовість описав З. Бауман: «З появою глобального інформаційного павутиння над цим територіальним/урбаністичним / архітектурним, споруджуваним простором нашого світу утворився третій, кібернетичний простір. Елементи цього простору, за визначенням Поля Вірілію «позбавлені просторових вимірів, але вписані в єдину темпоральність моментального поширення. З цього моменту людей не можна розділити фізичними перешкодами або тимчасовими відстанями. В умовах зв'язаних між собою комп'ютерних терміналів і відеомоніторів розходження між тут і там втрачає будь-який сенс» [10, с.18].

Поляризація. Про поляризаційний ефект соціальних мереж сказано та написано досить багато, але нечасто звертають увагу на те, що цей ефект виникає також завдяки маніпулюванню з історичною пам'яттю спільноти. В цьому процесі залучені дві складові – самі мережі та ті, хто створює контент. З боку мереж процес виглядає так: є необхідність залучати людей та утримувати людей, саме тому алгоритми розраховані на те, щоб показувати контент, який би утримував користувачів. Соціальні мережі та пошукові системи, використовуючи метаінформацію про дії людини, створюють індивідуальну картину світу для користувача, яка може підживлювати сталі упередження та хибні уявлення про світ. Такий стан називають «камерами

відлуння» або «інформаційними бульбашками». Існування таких «камер» призводить до поляризації в суспільстві.

Це відчувається впродовж війни РФ проти України, коли таргетована реклама та соціальні мережі використовуються задля поширення неправдивої інформації. Головна задача цього процесу – створення атмосфери ворожнечі та неможливості діалогу в суспільстві. Тобто, кожен користувач, залежно від уподобань, може ставати об'єктом різних інформаційних атак: завдяки алгоритмам соціальних мереж для кожного знайдеться тема, яка викличе сильну емоційну реакцію. Зрештою сума різних інформаційних атак створює атмосферу тотальної недовіри та дезорієнтації користувачів.

Зазвичай існують суспільно значущі теми, дотичні до питань сексизму, антисемітизму, расизму тощо, і саме в таких контекстах виникають точки розбіжностей між різними поглядами. Розробник Дж. Ланье у своїй книзі «10 причин видалити свій акаунт із соцмереж прямо зараз» описує цю ситуацію експресивною мовою, але доволі влучно: «Корпорації монстрів підривають політичні процеси і шкодять мільйонам людей, але самі люди здебільшого надто залежні і здатні лише розхвалювати вилупків, позаяк ці платформи дають змогу скажитися на катастрофи, що їх самі ж і спричинили. Це як стокгольмський синдром чи токсичні стосунки, що ніби зв'язують невидимими мотузками. Позитивні ідеалісти-початківці програють, невтомно дякуючи пекельній машині за те, що поєднала їх і подарувала їм такі відчуття» [91, с.132]. Отже, соціальні мережі об'єднують людей, але не сприяють появі конструктивного діалогу, а лише створюють ілюзію такого діалогу.

Соціальні мережі – інструмент, який так спроектований, що сприяє створенню «камери відлуння». Інший бік – користувачі, які, створюючи та поширюючи контент, наповнюють ці «камери». Історична пам'ять виступає тлом, на якому людина будує власну «камеру відлуння». Пам'ять, зберігаючи світоглядні настанови та цінності, визначає критерії вибору людиною інформаційних джерел. Це перший етап побудови «камери відлуння».

Наступний – різний контент, здатний підживлювати певні стереотипи в історичній пам'яті та створювати відчуття того, що всі навколо думають однаково. Водночас, якщо пряму пропаганду (як-от канали та сторінки російських пропагандистів) можуть блокувати та видаляти в деяких соціальних мережах, то різноманітний історичний контент, який також може підживлювати хибні стереотипи та розпалювати гострі дискусії навколо суперечливих історичних подій, не сприйматиметься як пропагандистський або насильницький.

Одним із яскравих прикладів є ностальгічний контент, він має широке розповсюдження у Facebook. Різні світлини, спогади про дитинство у Радянському Союзі або світлини, присвячені святковим датам того ж періоду, розраховані на сплеск ностальгії. На рис.18 (Додаток Б) можна побачити приклад такої маніпуляції. Важливо зазначити, що текст до посту написано українською та російською: таким чином світлини можуть легше потрапити в поле зору україномовних користувачів мережі.

Загалом, такого ностальгічного контенту доволі багато саме російською мовою, тому користувачі, що послуговуються даною мовою при пошуку інформації в мережі, ймовірно потраплять на подібний маніпулятивний контент. Спекуляцією на ностальгічних почуттях і суперечливих моментах історичної пам'яті людина затягується в пам'яттєвий простір, який активно нав'язує власне бачення подій минулого та закриває можливість для раціонального аналізу спогадів, адже весь такий контент використовує емоції, які є найголовнішим чинником формування спогадів [43, с.33; 77].

Забуття або викривлення простору спогадів. Простір спогадів зазнає змін при винайдені нових способів передачі спогадів. Навіть на рівні звичайного зберігання власних спогадів у вигляді фото та щоденників із появою швидкісного інтернету та соціальних мереж він піддається значним змінам. А. Ассман говорить про зміни у просторах спогаду наступним чином: «Такі давні й водночас провідні метафори письма, як слід, знак утраченої

присутності, який очікує на розшифрування, непомітно розчиняються в знаках цифрового письма. Ця переорієнтація вказує на вирішальну «зміну консистенції» просторів спогаду. Адже з матеріальним письмом був пов'язаний досвід глибини, заднього тла, седиментації та нашарування, який насамперед згущувався в уявленні про латентну пам'ять між відсутністю та присутністю. За електронних умов такі образи й уявлення навряд чи виправдані. Тим, що тут панує, є поверхня, за якою не приховується нічого іншого, крім урахованих станів і перемикачів коду 1 від 0» [5, с.429].

Дійсно, можна говорити про те, що сучасні технології дозволяють не залишати білих плям в особистій пам'яті людини. Фото-, відео-, аудіо- та текстові повідомлення зберігаються в тому вигляді, в якому людина їх зробила, фіксуючи найдрібніші деталі важливих та не дуже подій. Коли ми маємо такий великий архів власних дій у минулому, то можемо відновити події доволі точно, а тому багато речей, які раніше існували для передачі власного досвіду, просто втрачають свою актуальність. Але, якщо відійти від особистої пам'яті до того, що ми називаємо історичною пам'яттю, ситуація дещо змінюється, адже історична пам'ять, що є соціальним конструктом, який може бути як нав'язаний з боку тоталітарної держави, так і винайдений у процесі суспільного діалогу в просторі соціальних мереж, зазнає змін.

Підключаючись до соціальної мережі, користувач не просто стає споживачем великої кількості інформації, він стає учасником великого діалогу з мережею. Під час цього діалогу людина в будь-якому разі зустріне контент, присвячений історичним подіям. Оскільки самій мережі байдужий зміст інформації, за умови, що користувач не порушує правил спільноти, він може отримати будь-що: якісний науковий текст або конспірологічний, що мало пов'язаний з реальністю та наукою. Проблема полягає в тому, що ці два тексти можуть існувати поруч і висловлюватися щодо однієї історичної події, створюючи для користувача симулякр діалогу, де представлені лише різні погляди.

В реальності користувач серед усього різноманіття інформаційних повідомлень обере ті, що підживлюють його усталені погляди та стереотипи. Це пов'язано з роботою нашої підсвідомості та тим, як людина взагалі структурує для себе світ [109, с.187]. Через те, що мережа не має меж, можна зіштовхнутися з будь-якою версією історичної пам'яті. На таких зіткненнях побудовані цілі шоу, де ведучий у відеочаті намагається за допомогою риторичних засобів показати хибність позиції іншого. Популярність подібних шоу є доволі симптоматичною, адже люди дивляться на симулякр дискусії, який, окрім емоції, нічого більше не пропонує. Неможливістю побудувати діалог у мережі користуються деструктивні сили для хаотизації суспільно-політичних процесів [138, с. 103].

Інша небезпека пов'язана з використанням технологій штучного інтелекту (ШІ). З огляду на її актуальність у контексті викривлення простору спогадів, зупинимось на ній детальніше. Можна виділити два основних напрямки використання ШІ – це створення псевдоісторичного контенту та «відновлення» історичних фото-, відео-, аудіоматеріалів. Для створення контенту дається завдання ШІ, який, на основі великого масиву даних та їх аналізу, генерує за запитом те, що необхідно: від тексту до відео/аудіо файлів. Причому можна вважати, що створений контент певним чином є репрезентацією загального уявлення розробників ШІ про ту чи іншу історичну подію чи період. Це відбувається тому, що дані, на яких навчають ШІ, а також допустимі відповіді, формуються розробниками. Тобто ШІ не може показати більше того, що в ньому закладено розробниками.

Відбувається генерація нового контенту, який не існував раніше, але ця генерація існує в певних межах, які визначаються розробниками програми ШІ. Наприклад, китайська компанія DeepSeek, яка розробила власний штучний інтелект з однойменною назвою, відверто цензурує відповіді ШІ на деякі складні питання для КНР. Так, ШІ DeepSeek буде уникати розмов про події на площі Тяньаньмень або відмовлятися розмовляти про геноцид уйгурів [66]. У

даному випадку можна чітко сказати, що в залежності від місця розробки ШІ, він буде підпорядковуватися тим цінностям, які в нього закладають розробники.

Використання штучного інтелекту для генерації контенту також може викликати проблеми виривання простору спогадів. Наразі доволі популярними є відео у TikTok, які повністю згенеровані ШІ та відображають якийсь період, наприклад, «Ти прокинувся пожежником у Прип'яті у 1986 році», або «Ти Українець та прокинувся у 1932». Такі відео намагаються начебто передати досвід тих подій, але насправді це лише фікція, адже ШІ не тільки допускає багато помилок при генерації зображень, це радше симулякр спогаду, який заснований на аналізі інформації, існуючої в мережі.

Такі відео є відвертою маніпуляцією, адже, по-перше, жодним чином не відображають досвід людей, про який намагаються говорити, в такий спосіб лише передається віртуальне усереднене уявлення про ті події. По-друге, все, що зображується в такий спосіб, набуває значення тільки в очах людини, поміщеної у певний історичний контекст. Тобто, якщо показати це людині, не знайомій із особливостями того чи іншого періоду, для неї все це залишиться лише набором картинок.

Крім того, популярні відео, що демонструють різноманітні візуалізації, створені ШІ, як-от розвиток автотранспорту чи баскетбольної форми. Такі відео також створюють ілюзію етапів розвитку галузі виробництва чи соціальних уподобань, хоча насправді за цими картинками нічого не стоїть, окрім усередненого уявлення розробників про кожний етап. Такі відео, як правило, мають не дуже високу якість, по них одразу видно, що це згенеровано за допомогою ШІ. Хоча з часом відео ставатимуть більш якісними.

ШІ також може створювати відео та фото, стилізовані під записи хроніки. Якщо в такому типі контенту не задіяні відверто міфологічні істоти, по типу чортів або гігантів, то відрізнити підробку без фахівця може бути складно. Хоча створення маніпулятивного історичного контенту не є чимось

новим, використання ІІІ для генерації псевдоісторичних матеріалів виводить ці маніпуляції на кількісно та якісно новий рівень. Тепер будь-хто з доступом до мережі Інтернет може активно створювати власну версію історії, яка буде підтверджена різними згенерованими документами, а ті щоразу ставатимуть переконливішими.

Окремою проблемою виступає реставрація оцифрованих фото- та відеозаписів за допомогою нейронних мереж. Така практика призводить до того, що за допомогою автоматизованих систем відновлюють пошкоджені фотографії, або колоризують чорно-білі. Проблема тут полягає в тому, що такі дії з історичними матеріалами перетворюють їх на фікцію, адже мережа просто «вигадує» нову інформацію та комбінує її з існуючою. Всезростаюча кількість інформації, яка згенерована ІІІ на основі історичних подій, може спотворювати спогади про минуле, навіть не через маніпуляцію, а через велику кількість контенту, де реальне може втратитись [186].

Загалом, використання ІІІ неможливо зупинити: 40% дорослих людей у США використовують ці технології [195]. Також 77% компаній використовують чи вивчають можливості для впровадження ІІІ у власні бізнес-процеси [180]. Можна стверджувати, що питання впливу цієї технології на історичну пам'ять набуває все більшої актуальності. Зараз важко оцінити всі можливі наслідки використання та впровадження ІІІ, але точно можна сказати, що швидкість створення контенту та, як наслідок, проникнення маніпулятивної інформації у соціальні мережі значно зростає.

Звернемося далі до важливого питання використання соціальних мереж для створення герметичного пам'яттєвого простору як способу маніпуляції масовою свідомістю. З одного боку, технології дали змогу створювати нові структури і контролювати державі їх стає все складніше, з іншого – можуть створюватися контрольовані соціальні мережі. Такий приклад спостерігаємо в Росії, де створюють власні аналоги популярних світових соціальних мереж та пошукових систем: Facebook та його аналог Вконтакте, Google та його аналог

Яндекс, що дозволяє державі повністю контролювати інформацію в цих мережах. За всім, що відбувається в мережі, стежить спеціально створений ШІ, який миттєво реагує на вихід за рамки дозволеного, в тому числі в історичній пам'яті. Завдяки таким інструментам вдається викривлювати спогади та змушувати забувати важливі події історії. Тобто, відбувається раніше згаданий процес – стирати інші погляди на історію або іншу пам'ять про історію немає потреби, достатньо створити ще більше інформаційного шуму, щоб будь-яке відхилення просто загубилось в великому новому потоці інформації.

Досліджуючи соціальні мережі, неможливо оминати увагою сприйняття користувачами процесів, що в них відбуваються. З метою глибшого розуміння того, яким чином соціальні мережі можуть впливати або не впливати на історичну пам'ять, було проведено серію глибинних інтерв'ю. Їхня мета полягала у виявленні того, як саме користувачі фіксують та осмислюють взаємодію соціальних мереж із власною історичною пам'яттю.

Для участі в інтерв'ю було відібрано 30 респондентів із різним досвідом користування соціальними мережами. Умовно їх можна поділити на три основні групи: користувачі, розробники/аналітики та контентмейкери. Серед опитаних були представники різних галузей – від гуманітарних наук до ІТ-сфери. Також були залучені українські блогери, які займаються популяризацією історичного контенту.

Географічний аспект дослідження не враховувався, адже функціональність соціальних мереж залишається уніфікованою незалежно від фізичного місця перебування. Винятком є лише сервіси, що офіційно недоступні на території України, однак добір респондентів здійснювався таким чином, щоб набір соціальних мереж, якими вони користуються, був подібним і масово поширеним.

Усім респондентам було гарантовано конфіденційність. У тексті інтерв'ю зазначаються лише базові характеристики: стать, вік, фах і група. Опитування проводились у звичній для респондентів обстановці, з аудіо- або

відеозаписом. Під час інтерв'ю фіксувалась як вербальна, так і невербальна комунікація. У разі, якщо респонденту було складно сформулювати думку або він відходив від теми, інтерв'юер міг коригувати або стимулювати розмову.

Тривалість інтерв'ю варіювалась від 20 хвилин до 1,5 години залежно від бажання респондента відповідати розгорнуто.

Першим кроком для реалізації такого типу дослідження стала підготовка запитань для створення бази змістовного діалогу про вплив соціальних мереж на історичну пам'ять. Після серії консультацій з представниками науково-освітнього середовища кафедри філософії та релігієзнавства Київського столичного університету імені Б. Грінченка було вирішено зупинитись на сімох запитаннях:

1. Що таке, на Вашу думку, історична пам'ять?
2. Чи можуть соціальні мережі впливати на конструювання історичної пам'яті та навпаки?
3. Чи вплинули соціальні мережі на Вашу історичну пам'ять?
4. Які прояви історичної пам'яті в соціальних мережах Ви можете назвати?
5. На Вашу думку, чи можуть соціальні мережі ставати каталізаторами змін в історичній пам'яті (Як Ви вважаєте, Ваша діяльність впливає на розвиток історичної пам'яті в аудиторії?)
6. Чи можна вважати, що віртуальна реальність, яка створюється завдяки соціальним мережам, має пріоритетне значення над іншими проявами історичної пам'яті?
7. Як Ви вважаєте, збільшення інформації призводить до більш різноманітного і плюрального уявлення про минуле чи навпаки до забуття в постійному потоці інформації?

Перше запитання, попри свою загальність, необхідне для встановлення спільного бачення з респондентами. Друге розраховане на спрямування роздумів респондентів на зв'язок історичної пам'яті та соціальних мереж. Воно

складається з двох частин, аби підкреслити, що в цьому випадку треба розглядати саме взаємопов'язаність історичної пам'яті та соціальних мереж. Трете запитання спрямоване на дослідження особистого досвіду респондента при взаємодії із соціальними мережами. Досвід може містити непомітні для експерта способи обміну та передачі інформації про власні спогади. Четверте запитання підсумовує перші три, адже зазвичай під час інтерв'ю у відповідях на попередні запитання звучали окремі елементи відповіді на четверте, тож воно дає простір респонденту описати приклади історичної пам'яті в соціальних мережах. П'яте запитання важливе для розуміння того, наскільки сильно соціальні мережі здатні впливати на історичну пам'ять людей. Шосте запитання актуалізує тему проникнення віртуальної реальності у реальний світ, до яких змін таке поєднання призводить і чи це співіснування конструктивне. Сьоме запитання загострює проблему впливу великого потоку інформації на користувачів, з'ясування того, яким чином він здатний формувати чи змінювати уявлення про минуле, та чи взагалі може на це вплинути.

Під час інтерв'ю підтверджено, що люди скоріше відчують, що таке історична пам'ять. Так, професор, доктор філософських наук дав наступне визначення історичній пам'яті: «Це різновид колективної пам'яті, спрямований на відтворення в суспільній свідомості історичних подій». Більшість спрямовувала свою увагу на те, що це певний комплекс знань про минуле, який передається різними засобами. Блогер та кандидат історичних наук зазначив важливу деталь: історична пам'ять підживлюється та конструюється за допомогою досліджень професійних істориків, без яких неможливо дізнатись нічого про минуле. Зауваження є навіть в чомусь очевидним, але воно ставить цікаве питання, чи може існувати історична пам'ять без певного наративу про події минулого, який хтось створює.

У світі соціальних мереж цей процес деякою мірою перекладений на машини, тому вже на цьому етапі виявляється новий зв'язок між історичною

пам'яттю та соціальними мережами, в них також може зароджуватись певне бачення історії, яке не має стосунку до професійної історії як такої. Ця думка стає суголосною з визначенням, що його навів аспірант та засновник освітньої платформи: «історична пам'ять – це усвідомлення себе в ширшому контексті або наративі». В цьому випадку головне питання, хто створює та нав'язує цей наратив. Саме тут соціальні мережі, як велика база даних з будь-якої теми, можуть виступати головним постачальником наративів [22].

Друге питання розглядає саме проблему пов'язаності історичної пам'яті та соціальних мереж. Усі респонденти, окрім одного, в той чи інший спосіб погодились з думкою, що соціальні мережі мають вплив на історичну пам'ять людини. Тоді як один респондент (від 40 до 50 років, керівник ІТ підрозділу банку) зазначив, що на його історичну пам'ять дуже важко або взагалі неможливо впливати, адже він є дорослою та сформованою людиною, яка має усталені цінності та переконання. При цьому він зазначив, що такий вплив може відбутись на дітей, які ще тільки засвоюють певні уявлення про минуле. Схожу думку висловив психоаналітик, він зазначив: якщо у людини є прогалини в історичній пам'яті, соціальні мережі здатні заповнити їх власним контентом і «тут вже залежить від людини».

Один із респондентів (до 40 років, старший викладач на кафедрі прикладної математики) висунув цікаву думку, що соціальні мережі не можуть повністю нав'язати єдине бачення історії як історичну пам'ять, але вони є важливим осередком для існування та поширення різноманітних версій історії, що формуються в межах окремих спільнот. Також такі спільноти можуть ставати осередками для зберігання специфічного та унікального досвіду своїх членів. Так, під час розмови доктор філософії, професор (від 50 до 60 років), наводячи приклади історичної пам'яті в соціальних мережах, продемонстрував спільноту з архівними фото та спогадами археологів, які здійснювали підводні експедиції у 1965-1970 роках. Саме в таких спільнотах

зберігаються спогади, котрі можуть ставати підґрунтям для дослідників, і як наслідок – призводити до змін у пам'яті.

Можна з упевненістю сказати, що соціальні мережі спроможні впливати на історичну пам'ять людини, але ступінь впливу, а також його зміст залежить від людини. Особливо вразливими можуть бути люди з прогалинами в історичній пам'яті, а також діти. З цього приводу кандидатка педагогічних наук (від 30 до 40 років) навела приклад: діти під час ігор та спілкування імітують поведження в соціальних мережах, проводять удавані стріми та ставлять like або dislike іншим дітям, таким чином схвалюючи чи не схвалюючи якісь аспекти ігор чи інших дітей.

Що стосується впливу саме історичної пам'яті на соціальні мережі, то це певний ціннісний аспект, коли люди, створюючи контент, спираються на власні уявлення про світ, а тому цей контент несе в собі відбиток засвоєного досвіду спільноти, який є в людині. Докторка філософії, професорка (від 50 до 60 років) описала цей процес взаємовпливу історичної пам'яті та соціальних мереж як визначення межі, де є я та моя історична пам'ять, а де соціальна мережа, яка надає мені інформацію. Йдеться про розділення впливу мережі на внутрішній та зовнішній. Видається такий собі взаємний обмін між тим, що є в людини, та тим, що є в соціальній мережі. Взаємодія залишає по собі електронні сліди у вигляді метаданих, лайків, коментарів тощо. Хоча респондентка також зазначила, що доволі складно або взагалі неможливо провести межу між внутрішнім та зовнішнім, адже це постійний обмін, де кожен зазнає впливу. Аспірант та засновник освітнього проєкту з філософії також звертався до теми проведення межі та наголосив на тому, що проводити її не потрібно, тому що насправді її неможливо провести, адже людина завжди знаходиться в певному соціальному контексті, де важливо визначити, що є внутрішнім, а що зовнішнім. Це просто постійний потік інформації та змін у ній.

Переходячи на рівень особистих взаємодій із соціальними мережами, респонденти зазвичай вказували на те, що вона збагачувала їхню історичну пам'ять новими подробицями та дозволяла переусвідомити певні моменти з власного життя. Так, відповідаючи на запитання про те, який вплив здійснили соціальні мережі на власну історичну пам'ять, спеціалістка в сфері data science (від 20 до 30 років) розповіла, що в її родині було заведено готувати борщ без буряку і респондентка сприймала це як варіацію страви, наочне підтвердження сталого виразу, що кожна українська господиня має свій рецепт борщу. У День пам'яті жертв Голодомору вона звернула увагу на запропонований алгоритмом допис у соціальній мережі X (Twitter), де випадкова користувачка поділилася спогадом, що в її сім'ї бабуса не вживала буряк, адже він нагадував її досвід голоду в 1946 році, коли часом цей овоч був єдиною доступною їжею. Це стало тригером, що запустив розмову в колі родини респондентки, де було з'ясовано, що буряк не додавали в борщ із тієї ж причини. У цьому випадку завдяки соціальним мережам відбулось пригадування травматичних подій, що напряду вплинуло на оцінку та сприйняття історії. Також респондентка зазначила, що в соціальній мережі X (Twitter) доволі популярні флешмоби, коли люди діляться спогадами про історію власної сім'ї в контексті загальноісторичних подій. Такий обмін може перетворюватись на велику подію, до якої долучаються люди з різних країн завдяки горизонтальності соціальних мереж.

Одним із прикладів таких флешмобів стала хвиля постів про злочини росіян та більшовиків в різні історичні періоди. Люди з різних країн приводили архівні фото про злочини. Один з прикладів можна побачити на рис. 19 (Додаток Б) [254].

Інші респонденти вказували на те, що соціальні мережі надавали доступ до інформації, яка відкривала їм інший погляд на деякі події. Так, викладачка на кафедрі внутрішньої медицини та учасниця клінічних досліджень (від 20 до 30 років) вказувала, що соціальні мережі стали майданчиком для

переосмислення багатьох подій, починаючи з 2014 року. Також респондент, лікар хірург-гінеколог (від 20 до 30 років), зазначив, що соціальні мережі завдяки горизонтальним зв'язкам містять альтернативну інформацію, це допомагає зберегти те, що офіційна історична пам'ять намагається забути.

Загалом можна сказати, що всі респонденти так чи інакше у відповідях на це питання торкалися теми російсько-української війни. Професор, доктор філософії (від 50 до 60 років) вказав на те, що соціальні мережі стали інструментом суспільної дискусії щодо національного пантеону героїв, а також різних питань топоніміки, та і взагалі практично будь-чого, що стосується власне національної спадщини. Причому він зазначив, що іноді соціальні мережі дозволяють утворювати деспотичну анонімну соціальну масу, яка просто тисне на опонентів, не дослухаючись до їхніх думок, руйнуючи саму суть дискусії. Хоча водночас соціальні мережі дозволяють розповсюджувати якісні наукові та науково-популярні роботи, які слугують відкритій дискусії.

Психоаналітик (від 30 до 40 років) вказував на те, що соціальні мережі підтверджували його думки про минуле, а у випадку, коли виникали дискусійні питання, вони вирішувались на користь уявлень респондента. Кандидатка математичних наук (від 30 до 40 років) зазначила, що соціальні мережі збагачують її уявлення про культурний спадок України. Менеджер з логістики (від 50 до 60 років) зауважив, що соціальні мережі дозволяли взяти участь у комеморативних практиках, як-от привітання на День Незалежності чи участь у днях пам'яті, що створювало відчуття спільності з незнайомими людьми із соціальних мереж. Кандидатка педагогічних наук (від 30 до 40 років) наголосила на тому, що соціальні мережі дозволяють краще зрозуміти події минулого.

При відповіді на питання про прояви історичної пам'яті респонденти зазвичай вказували на різні типи контенту: від документальних фільмів до невеликих постів в X (Twitter). Відтак, робимо висновок, що історична пам'ять

може приймати будь-яку форму в соціальних мережах, неважливо, яким способом та з якими мережами людина взаємодіє – у будь-якому разі вона зустрінеться з дискусіями про історичну пам'ять та її зміст.

В ході бесід встановлено, що соціальні мережі мають вплив на історичну пам'ять в різний спосіб: хтось зміг перезібрати картину минулого, хтось навпаки – під час дискусій та звичайного користування мережами укріпив власні погляди на історію. Тобто, історична пам'ять у користувачів соціальних мереж формується завдяки мережі, але таке формування суто індивідуальне, людина все одно приходить у мережу з певного соціального контексту, що вже має свої концептуальні рамки, накладені на минуле. Саме тому питання про можливість кардинальних змін в історичній пам'яті залишається відкритим.

Докторка філософських наук, професорка (від 50 до 60 років) заперечила можливість настільки сильного впливу через соціальні мережі, але зазначила, що вони можуть виступати інструментом розхитування картини світу людини. Отже, зміни через вплив мереж можливі, але цей процес поступовий, у різних користувачів він відбувається по-різному. Аспірант та засновник освітньої платформи (від 30 до 40) зазначив, що соціальні мережі працюють на вгадування інтересів людини та пропонують відповідний контент, тому для організацій масштабного впливу на соціум потрібна серйозна інформаційна кампанія, яка була б розрахована на всі групи в цьому соціумі. Така кампанія потребуватиме постійної підтримки, адже в соціальних мережах інформація може дуже легко загубитись. Тому, на думку респондента соцмережі можуть бути інструментом для кардинальних змін, але є і більш надійні інструменти.

Менеджер з логістики (від 50 до 60 років) також зазначає, що для такого впливу потрібно створити спеціальний наратив, який би відповідав пережитому досвіду спільноти та надавав нові орієнтири. Саме в такому варіанті кардинальний вплив можливий. Доктор філософських наук, професор звернув увагу на те, що у разі виникнення таких змін у спільній свідомості постає питання, чи дійсно ці зміни були природними, тобто такими, що

відбуваються впродовж життя будь-якої спільноти, чи навпаки, мають певного режисера, котрий, використовуючи наявні технологічні інструменти, змінює історичну пам'ять спільноти.

Розмірковуючи над запитанням про співвідношення реального світу та віртуального, створеного завдяки соціальним мережам, респонденти відповідали по-різному. Керівник управління в ІТ департаменту банку (від 40 до 50 років) відзначив тотальну домінацію віртуального світу над реальним та, як приклад, навів дітей, які не можуть уявити власне життя у відриві від соціальних мереж. Він також переповів розмову зі своїм сином, який спитав, що відбувається з людиною після смерті? З'ясувалося, дитина думала, що після смерті людина знову відроджується, як у комп'ютерній грі.

Лікар хірург-гінеколог (від 20 до 30 років) зазначив, що соціальні мережі стали домінувати під час пандемії, а наразі він бачить певне послаблення їх важливості. Схожу думку висловила і кандидатка математичних наук (від 30 до 40 років). За її словами, хоча віртуальний світ відіграє важливу роль у житті людей, але все ж не має панівного впливу на них. Вона підкреслила, що «не можна Facebookом збивати ракети».

Відповіді респондентів можна розподілити на три групи. Перша – ті, хто вважає, що віртуальний світ домінує над фізичним, друга – ті, для кого фізичний світ визначає віртуальний. Третя група вважає, що ці світи перебувають у певному балансі та в окремих випадках можуть суперечити один одному, а в інших доповнювати один одного. Аспірант та засновник навчального проєкту (від 30 до 40 років) зазначив, що не варто вдаватись до таких діалектичних суперечностей, а сприймати все як прояви одного цілого. Власне, соціальні мережі, Інтернет загалом – це така сама частина фізичного світу, як і інші предмети, тому не можна стверджувати, що якась частина домінує над цілим.

Варто зазначити, що всі розмови мали спільне наративне тло – російсько-українська війна. Ця подія реального світу вплинула на ставлення

людей до інформації із соціальних мереж та на те, ким вона розповсюджується. Тобто, можна сказати, що інформація, яка суперечить побаченому, відразу відкидається як неправдива. Також, якщо подія в реальності вносить кардинальні зміни у сталий перебіг життя, то відбувається переоцінка всього попереднього досвіду крізь призму нових умов. У такому випадку можна сказати, що соціальні мережі стають лише інструментом для обміну інформацією та створення комфортного інформаційного середовища.

При розгляді питання, яким чином інформаційний потік впливає на пам'ять людини, з'ясовано, що всі респонденти вважають доступність до інформації можливістю плюральнішого уявлення про світ та минуле. Хоча всі респонденти зазначали небезпеки, пов'язані з вільним доступом до інформації, як-от поляризація суспільства, маніпуляції, пропаганда, вільний доступ до наркотичних речовин тощо, але все одно ці небезпеки не пересилують можливості та переваги, що їх надає інформаційна свобода. В той чи інший спосіб респонденти відзначали особисту відповідальність людини при взаємодії з великою кількістю інформації, а також, що єдине інформаційне джерело – це набагато небезпечніше, аніж всі небезпеки вільного інформаційного простору.

Під час розмов також з'ясувалось, що соціальні мережі можна вважати формою, через яку відбувається репрезентація історичної пам'яті. Також всі респонденти підтвердили, що відбувається вплив мережі на історичну пам'ять та навпаки. Ще одним з важливих моментів стало з'ясування того, що соціальні мережі хоча й мають вплив на людину та її пам'ять, але роблять це в особливий спосіб. Мережі створені таким чином, щоб перерозподіляти інформаційні потоки між користувачами, а тому кожен може отримати лише те, що хоче побачити. Тому можна сказати, що соціальні мережі впливають на історичну пам'ять так само, як на іншу мережу. Тобто такі впливи можуть здійснюватися на окремі частини мережі (групи вузлів) або на зв'язки між цими вузлами. На це варто зважати, коли йдеться про вплив на історичну

пам'ять за допомогою соціальних мереж, адже він завжди буде застосовуватись до окремих частин спільноти, а не до всієї водночас. Як зазначав Дж. Ремо, «у нашу мережеву епоху кожен є вузол» [138, с.134]. Також з'ясована важливість реальних потрясінь для активної переоцінки минулого та зміни власних поглядів. Важливо відзначити також різницю в сприйнятті мереж людьми, які бачили їх появу та розвиток, і тих, хто народився в соціально-мережевому світі. До цієї проблеми звертались респонденти, тому тема видається актуальною і вимагає подальших досліджень.

Отже, стрімкий розвиток технологій дозволив створити світ, з одного боку, неймовірно глобалізований, з іншого – децентралізований, такий, що дозволяє створювати горизонтальні мережеві структури на противагу усталеним ієрархічним соціальним, державним та бізнесовим інституціям. Так, наприклад, невіддале оновлення програмного забезпечення компанії CrowdStrike викликало збій у роботі операційної системи Windows по всьому світу. В Україні спостерігалися проблеми в сервісі мобільних операторів та логістичних компаній [157]. Випадок цікавий саме тим, що була звичайна помилка в оновленні, а не хакерська атака, і через такі випадки можна побачити, наскільки взаємопов'язаним став світ сьогодні.

Цей процес можна розглядати як стирання старих кордонів та виникнення нових, залежних від технологій. Тобто, тепер людина обмежена не політичними кордонами, а межами доступності сучасних технологій. З. Бауман зазначає: «Відстані вже нічого не важать, а ідею геофізичного кордону в реальному сучасному світі підтримувати щодалі важче. Раптово з'ясовується, що розділові лінії, які існували на континентах і земній кулі в цілому, були лише функцією відстаней, яким примітивні засоби транспорту й труднощі подорожей колись надали характеру незаперечної реальності» [12, с. 14-15]. Зрозуміло, що не можна остаточно говорити про зникнення географічних кордонів, але тенденція, коли вони пролягають там, де існує доступ до певної технології і там, де його немає, посилюється. Це доволі чітко

можна простежити на прикладі доступності соціальних мереж у деяких країнах. Такі популярні мережі, як Facebook, X (Twitter), YouTube заблоковані в країнах, які тяжіють до авторитаризму: в Ірані, КНР, КНДР і т. ін. [20].

Як було з'ясовано, соціальні мережі є не просто інструментом маніпулювання історичною пам'яттю, має місце розділення людей за інформацією, яку вони споживають: раніше доступ до інформації залежав від суспільного стану людини та її освіченості, нині завдяки технологічній зв'язності будь-яка інформація в мережі може бути доступною всім за певних умов. Через великий обсяг інформації людина обирає те, що її цікавить, а рекомендаційні алгоритми, враховуючи ці зацікавлення, пропонують їй подібний контент. Це інформаційне розділення поглиблюється не стільки через заборону доступу до інформації, скільки через бажання людини бачити саме таку інформацію. Подолання цього інформаційного розриву між різними потоками може призводити до виникнення постправди, як зазначалося раніше.

Наступним умовним поділом можна вважати те, яким чином використовуються технології. Можна намагатись створити максимально вільний та безпечний простір, де користувачі хоча й мають дотримуватись певних правил, та все ж отримують широкі можливості для власної самореалізації, а інформація циркулює вільно від одного користувача до іншого. З іншого боку, сучасні технології створюють загрозу тотального контролю над людиною, формуючи своєрідну «цифрову в'язницю», де кожна дія стає прозорою, а поведінка жорстко регламентується системою. Ця ситуація перегукується з тезою Г. Маркузе.: «Посилення прогресу, схоже, веде до посилення несвободи. У світі індустріальної цивілізації скрізь зростає панування людини над людиною як за обсягом, так і за силою. І ця тенденція аж ніяк не є випадковим кроком назад, властивим перехідному моменту на шляху прогресу» [99, с. 23-24].

Утім, не варто бачити у соціальних мережах лише інструмент посилення деструктивних процесів у соціумі. Не можна недооцінювати користь, яку

приносить можливість горизонтального спілкування. Соціальні мережі мають великий творчий та науковий потенціал, який розкривається з часом. Тому тут доречною буде цитата з книги Дж. Ремо «Сьоме чуття»: «Французький філософ Поль Віріліо колись сказав: “Коли ви винаходите корабель, то також винаходите кораблетрошу. Коли винаходите літак – винаходите й авіакатастрофу”. Продовжуючи таку логіку, можна розраховувати на те, що мережі спричинять появу мережових аварій і то численних» [138, с. 44]. Дійсно, винайдення багатьох технічних виробів створило нові небезпеки, але людство змогло до них адаптуватись та знайти шляхи розв'язання проблем. Тому такі проблеми, як забуття, поляризація, постправа, викривлення простору спогадів також можуть знайти своє вирішення, а користування соціальними мережами стане безпечнішим і продуктивнішим.

3.3. Шляхи подолання маніпулятивного впливу на історичну пам'ять у соціальних мережах

Як вказувалося вище, нові можливості обміну інформацією відкрили й нові можливості для маніпуляцій у царині історичної пам'яті. Одна з причин – нетривкість спогадів та їхня епізодичність. Епізодичними спогадами доволі легко маніпулювати. Для прикладу: в одному дослідженні учасників просили поділитись спогадами про відеозапис падіння літака в Пенсільванії 11 вересня 2001 року. Всі учасники описали власні спогади про цей відеозапис, але проблема в тому, що такого запису не існує [43, с. 91-94]. Тобто, люди можуть пам'ятати те, чого не було, та бути переконаними в тому, що це було насправді. Також спогади можуть відображати актуальну інформацію про подію, а не те, що людина запам'ятала під час цієї події [109].

Схожі дані отримали дослідники Запорізького національного політехнічного університету, які проводили соціологічне дослідження серед студентів, щоб дослідити, як маніпуляція емоціями здатна вплинути на

спогади. Група студентів, яка була поміщена в оптимістичне середовище, пригадувала події, пов'язані з коронавірусом, більш позитивно, ніж ті, хто перебував у стресовій ситуації. Відтак, дослідникам вдалось продемонструвати, що поточний емоційний стан людини впливає на те, як вона буде пригадувати власне минуле [191].

Наведені приклади показують, що пам'яттю людини доволі легко маніпулювати за допомогою вигаданих фактів або через зміну емоційного стану, але це стосується спогадів про власне минуле людини. Проблема в оцінці такого впливу на історичну пам'ять полягає в тому, що вона є не тільки частиною власних спогадів людини, а також може міститись у так званій семантичній пам'яті, яка відповідає за збереження фактів та правил [43, с. 60]. Через це вплив на історичну пам'ять є подвійним: на раціональну (семантичну пам'ять) та емоційну (епізодичну пам'ять).

Поділ пам'яті на семантичну та емоційну частини дещо перегукується з концепцією колективної пам'яті, яку запропонувала А. Ассман. Вона розділяє колективну пам'ять на два модуси: функціональну пам'ять та накопичувальну пам'ять. На її думку, функціональна пам'ять – це пам'ять, яка утримує актуальну візію минулого суспільства, вона вибіркова, ціннісна та орієнтована на майбутнє. Накопичувальна пам'ять – все, що наразі не є актуальним, розміщується у цій пам'яті та чекає свого часу для того, аби бути наново реактуалізованим. До цього виду пам'яті А. Ассман також відносить історію, яка вивчає та зберігає інформацію про минуле, надаючи можливості для функціональної пам'яті розвиватись та змінювати погляди на минуле [5, с. 144-154].

У цьому випадку маніпуляцію з колективною пам'яттю також можна розглядати у двох аспектах: спрямовану на зміни у функціональній пам'яті, тобто на трансформацію актуальних поглядів суспільства на минуле, та маніпуляції з тими частинами минулого, які наразі не вважаються спільнотою актуальними або є забутими. Також доволі легко маніпулювати історичною

пам'яттю в цілому, адже, якщо послуговуватись термінами А. Ассман, існує розрив між функціональною та накопичувальною пам'яттю. Цей розрив надає значні можливості для маніпуляції, бо за допомогою сучасних комунікаційних технологій будь-хто може втрутитись в процес обміну інформацією між різними модусами пам'яті, фактично підміняючи собою накопичувальну пам'ять.

Важливою особливістю маніпуляції в соціальних мережах є те, що маніпулятивна інформація неначебто огортає користувача. Маніпуляція в соціальних мережах, як правило, розрахована на певну аудиторію та має різні форми контенту. Тому, якщо користувач натрапляє на маніпулятивну інформацію у вигляді поста у Facebook і вирішує перейти в іншу соціальну мережу, наприклад, YouTube чи X (Twitter), рекомендаційні системи та таргетування легко запропонує йому ту ж саму маніпуляцію, але в іншій формі. Залежно від мережі, буде змінюватись форма контенту, але наративи залишатимуться незмінними. Таким чином, людину огортає маніпуляція, яка переміщується з іншим контентом та рекламою.

Важливо відзначити, що таке «просочування» маніпулятивної інформації не стається миттєво в кожній мережі, це поступовий процес проникнення у звичайний контент людини. Але мережі, враховуючи реакцію людини на контент, будуть автоматично створювати середовище, де відповідна маніпуляція може легко поширитись та вплинути на уявлення людини про будь-що. Взаємопроникність інформації між мережами призводить до виникнення одного з когнітивних викривлень, ефекту ілюзії правди. Цей ефект виникає, коли людина бачить однакову інформацію в різних джерелах та, як наслідок, починає її сприймати як правдиву [227]. Виходячи з цього, необхідно зауважити, що соціальні мережі побудовані таким чином, щоб призводити до виникнення когнітивних упереджень навіть без навмисних маніпуляцій. Через це маніпулятивна інформація в соціальних мережах є суттєвим викликом для всіх користувачів. Адже, сама логіка роботи мережі

передбачає створення замкненого інформаційного простору, з якого доволі складно вибратись.

Розглянемо деякі приклади маніпуляції історичною пам'яттю в соціальних мережах та відзначимо, яким чином ці маніпуляції можуть впливати на уявлення про минуле. Так, наприклад, у стрічці Facebook користувач бачить реакцію свого друга на відео, в якому розповідають справжню мету війни в Іраку (2003-2011). Достатньо на декілька секунд затримати власну увагу на даному дописі, щоб алгоритми надалі могли іноді рекомендувати такий контент. Подивившись це відео, користувач може перейти на YouTube або Google для пошуку додаткової інформації по даному відео, та знайти безліч інформації, що буде представлена у вигляді документальних фільмів, розслідувань, подкастів тощо. За запитом «The stargate of Iraq» на YouTube можна отримати не менше 10 посилань, де буде розповідатись про таємну «зоряну браму» Іраку, яка веде в інші світи. На момент аналізу, відео на цю тему мали від 138 тис. до 2 млн. переглядів. Причому відео не про те, що даний погляд на причини тієї війни хибний, а навпаки: всі відео – послідовні доведення, чому «брама» існує насправді.

Оскільки блогери зазвичай активно ведуть більше ніж одну соціальну мережу, то контент, який розповідає про такі «теорії», приймає різну форму – від коротких відео до постів у різних Facebook спільнотах. Тобто користувач, навіть не особливо зацікавлений даною тематикою, але відкритий до історичного контенту, може бачити щось про «зоряну браму» в кожній мережі, де він перебуває. Також така маніпуляція розрахована саме на розрив між тим, яке є уявлення про війну в Іраку (2003-2011), та тим, як це відбувалось насправді. Подібні маніпуляції часто оформлюють у вигляді відкриття «реальної» або «загубленої» історії. Даний тип маніпуляції маскується під реальні історичні дослідження, створюючи такий собі симулякр історіографії.

Інший тип маніпуляції може розглядатись в поєднанні зі звичайним контентом. Так, наприклад, при пошуку інформації про Стародавній Єгипет

поряд завжди буде інформація, яка розповідає про участь інопланетян або людей із майбутнього у побудові пірамід. Наприклад, на YouTube поряд із науково-популярними відео, які базуються на сучасних дослідженнях, пропонуються відверто маніпулятивні відеозаписи. Наразі є популярними короткі відео, на яких начебто зображено будівництво пірамід за допомогою велетнів. Соціальні мережі влаштовані таким чином, що поряд з інформацією, яка є перевіреною, може в будь-який момент з'явитись маніпулятивна інформація. Таким чином, формується інформаційний простір, що ставить на один рівень якісну інформацію та фейки з маніпуляціями.

Отже, соціальні мережі створюють унікальний простір, який стає не тільки репрезентацією наявних соціальних зв'язків, а помножує їх, руйнує ієрархічні структури та додає нових інструментів для соціального конструювання реальності [138, с. 164]. Дуже часто – маніпулятивного. Саме тому, коли йдеться про подолання маніпулятивних впливів з боку соціальних мереж, першочергово згадують про медіаграмотність. Їй присвячений цілий розділ на порталі «Дія.Освіта» [54]. Також можна знайти різні курси на інших освітніх платформах (для українців це найчастіше Coursera або Prometheus). Під час повномасштабного вторгнення в Україні працює Центр протидії дезінформації, також із фейковими новинами борються інші державні установи. Вони, а також багато освітніх закладів, відмовилися від користування соціальною мережею Telegram з огляду на її російське походження.

Але всі пропоновані інструменти та методи мають свої межі, адже соціальні мережі можуть включати в себе не тільки інформацію, яка може бути хибною чи правдивою, а й інформацію, яка взагалі не може бути розцінена з точки зору бінарної опозиції 0 чи 1. Безумовно, соціальні мережі необхідно сприймати не як такі, що містять або а, або b, а як такі, що містять і а, і b, і с, і d. [138, с. 140]. При цьому важливо не забувати, що соціальні мережі як віртуальний Великий Інший (термін Ж. Лакана) не існують самі по

собі, а підтримуються невинною діяльністю людей [63, с. 22]. Тому просто напрацювати інструменти для виявлення фейків та розуміння механізмів маніпуляції замало – слід впроваджувати комплексний підхід, який би враховував постійну мінливість мереж, а також те, що маніпуляції здатні бути набагато складнішими, аніж це здається на перший погляд. Також не варто забувати, що люди, підключені до мереж, теж стають частиною мережі, а тому підпорядковуються законам, за якими інформація шириться мережами.

Історична пам'ять, як було зазначено раніше, буде завжди наявна в мережах явно чи опосередковано. Тому шляхи, які будуть тут запропоновані, допоможуть протистояти маніпулятивним впливам та відвертій пропаганді. Загалом їх можна звести до чотирьох основних пунктів:

1. конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять;
2. підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах;
3. збереження індивідуального досвіду в пам'яті;
4. рефлексія над змістом історичної пам'яті.

Перелічені пункти можуть бути застосовані як окремим індивідом, так і групою, чи включені в державну гуманітарну політику. Розглянемо пропозиції детальніше.

Конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять.

Якщо повернутись до метафори графа або мережі, то комплексність означатиме наявність великої кількості вузлів та зв'язків між ними. Тобто, чим складніша історична пам'ять, чим більше постатей та подій вона утримує, чим більше зв'язків існує між ними, тим складніше маніпулювати або впливати на таку історичну пам'ять. Також будь-яка історична пам'ять може містити суперечності, вони здатні виникати під час процесів переосмислення минулого при виявленні нових фактів, а також існувати як частина того досвіду, що його передає спільнота. Проблема полягає в тому, що в місцях суперечностей, де мережа пам'яті може мати мало зв'язків чи взагалі не поєднуватись, утворюються вразливі точки, вони можуть ставати об'єктами

маніпуляції. Якщо мережа, що формує історичну пам'ять, недостатньо складна, такі точки під дією маніпулятивних впливів можуть переробляти зміст історичної пам'яті, змінюючи бачення минулого.

Тобто, маніпуляції спроможні спотворити якісь зв'язки між подіями, та якщо людина має доволі широку та об'ємну картину минулого, частина картини, яка піддалась маніпуляції, не може істотно вплинути та змінити все інше. Також варто відзначити, що зміни не будуть миттєвими ані у випадку з простою історичною пам'яттю, ані зі складною історичною пам'яттю. Просто легше розхитати слабку пам'ять та вже після цього переписувати її. Тож для розвитку комплексної історичної пам'яті на особистому рівні необхідно бути відкритим до нового досвіду, який набуватиметься за допомогою як активних соціальних комунікацій, так і за допомогою соціальних мереж.

Взагалі, соціальні мережі можуть бути неймовірно корисним інструментом для збагачення власної історичної пам'яті, вони містять багато різних відео, лекцій, стрімів, вебінарів, присвячених різним гуманітарним питанням. Завдання у тому, щоб людина обирала якісну інформацію, в цьому випадку допоможуть загальні знання з медіаграмотності, набуті в школі або на спецкурсах в університеті чи на роботі.

На рівні колективів за допомогою соціальних мереж також можна створювати різні дискусійні клуби чи клуби за певними темами, які також стають осередками як генерації інформації, так і її розповсюдження. Держава, зі свого боку, може інвестувати у створення інституцій, які працюватимуть з історичною пам'яттю, підвищуючи загальний рівень обізнаності громадян. Це можуть бути як окремі програми підтримки незалежних проєктів, так і впровадження різноманітних ініціатив у сфері освіти та культури. Звісно, будь-яка ініціатива для отримання ресурсної підтримки має пройти експертну перевірку, але автор лише наголошує на важливості розвитку та ускладнення історичної пам'яті в громадян.

Підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах.

Як зазначає Дж. К. Ремо, «коли люди запитують: «Чому іншим хочеться ділитися своїми фото зі світом?» або ж: «Для чого передавати комусь своє ДНК?», – вони не вловлюють суті процесів. Чимало речей нині є повноцінними або корисними лише в підключенні. Коли ми говоримо «Підключення змінює суть об'єкта», – ми наче підтримуємо ідею, що постійне підключення є таким собі правом пристроїв, програм, людей. У будь-якому разі, це свого роду прагнення» [138, с. 153]. Тобто, в сучасному світі підключення до мереж є необхідним взагалі для функціонування людини в суспільстві. Отже, і наявність репрезентації історичної пам'яті певної спільноти в соціальних мережах необхідна через те, що в сучасному світі саме так можна стати помітним, це один зі способів заявити про себе.

Завдяки горизонтальності соціальних мереж, як окремі особистості зі своїм особливим поглядом на історію можуть донести його до широкої аудиторії по всьому світу, зробивши себе помітними, так і історична пам'ять, представлена у вигляді віртуальних музейних виставок, лекцій, стримів, дискусій, подкастів, фото тощо, відкриває можливість для збагачення знань про минуле всередині спільнот та долучення до дискусій щодо суперечливих сторінок власної історичної історичної пам'яті.

Одна з головних переваг соціальних мереж з погляду репрезентації історичної пам'яті є широка доступність мереж. Через це в середині суспільства можуть існувати не тільки опозиція, офіційна пам'ять та контрпам'ять, а взагалі велике різноманіття пам'ятей. Хоча, звісно, така велика свобода призводить до маніпулювання пам'яттю, але саме для цього потрібно підтримувати широке розмаїття поглядів на минуле в мережі. Чим більше буде існувати різних форм контенту, присвяченого історичній пам'яті спільноти, тим легше протистояти маніпуляціям та впливам. Якщо користувач потрапляє в потік фейкової або маніпулятивної інформації, то це можна

переламати лише великою кількістю інформації. Через це важливо мати широке представлення контенту на будь-який смак.

Також соціальні мережі стають інструментом для збереження пам'яті. В суспільствах, де відбувається жорстока боротьба з пам'яттю, що відрізняється від офіційної, інтернет-технології загалом та соціальні мережі зокрема стають майданчиком для існування альтернативи. Інформація, що потрапила в мережу, залишається в ній, тому широка репрезентація власної історичної пам'яті протистоїть насильницькому забуттю. Якщо доступ до інформації можна вважати базовою необхідністю людини у XXI столітті, то також треба розуміти важливість власного голосу в цьому потоці інформації.

Збереження індивідуального досвіду в пам'яті.

Описуючи носії суспільної пам'яті, М. Голька звертає увагу на Інтернет, як на новий носій суспільної пам'яті. Він називає Інтернет «безкрайнім океаном забуття» [37]. Така позиція викликана занепокоєнням, що занадто легкий доступ до будь-якої інформації в мережі призводить до ситуації, коли людина перестає запам'ятовувати необхідну їй інформацію, адже може знайти її в Інтернеті практично без будь-яких проблем. Але головна проблема полягає в тому, що інтелектуальна діяльність людини не може відбуватись без наявності необхідної інформації в пам'яті. Тому виходить, що Інтернет як глобальна база даних і соцмережі зокрема створюють парадоксальну ситуацію: чим більше в них інформації та чим легше її дістати, тим складнішим стає процес засвоєння інформації самою людиною.

У даному випадку навіть не беруться до уваги такі явища як фейки та контрзнання, які також стають перешкодами для поширення та засвоєння інформації. Далі М. Голька зазначає, що Інтернет «з одного боку є найбільшим в історії резервуаром штучної пам'яті, а з другого – це, ймовірно, найбільший руйнівник людської індивідуальної пам'яті, яку він, як ніщо дотепер, може замінити» [37, с. 127]. Дещо схожі думки висловлює й А. Ассман, зазначаючи небезпеку забування в сучасну інформаційну епоху. Вона показує, що пам'ять

втрачає свою глибину та перетворюється на звичайний інформаційний потік, який, вливаючись у загальний інформаційний шум, легко загубити [5]. Окремі дослідження також вказують на те, що намагання зберегти власний досвід за допомогою соціальних мереж призводить до спотворення цього досвіду, або взагалі до забуття [269].

Збереження індивідуального досвіду пам'яті реалізується просто – обмежити власну присутність у соціальних мережах. По-перше, це пошук балансу або відновлення межі між внутрішнім та зовнішнім, яку соціальні мережі активно намагаються зруйнувати. По-друге, це впровадження правил користування соціальними мережами, розуміння базових принципів інфогієни та медіаграмотності. Соціальні мережі займають важливе місце в сучасному суспільстві, а тому з ними треба вміти працювати. Важливо також відзначити, що покоління від 18 до 40 років, яке має вільний доступ до мереж, поступово адоптується жити в інформаційному потоці.

Рефлексія над змістом історичної пам'яті.

Цей пункт стосується не тільки соціальних мереж, а взагалі стилю ставлення до історичної пам'яті як такої. Загальновідомо, що для формування спогаду потрібен час та певні розмірковування над тим, що відбулось. Тому сама по собі рефлексія необхідна для того, аби пам'ятати події власного життя. В сучасному світі існує певна занепокоєність тим, що людина оточена великою кількістю інформації, котра дуже швидко замінюється новою інформацією. Як зазначав З. Бауман, оскільки вроджені можливості людського сприйняття залишаються незмінними щонайменше з часів палеоліту, зв'язок не живить і не врівноважує, а заповнює й придушує пам'ять» [10, с. 17]. Також у нас відбуваються зміни у ставленні до пам'яті. Розглядаючи різні метафори, за допомогою яких описували пам'ять, А. Ассман завершує один із розділів наступним роздумом: «В цьому контексті ще нагальнішим видається міркування щодо відповідності між історією техніки й теорією пам'яті. Тоді як аналогові медії фотографії та фільму закарбовували в образах сліди пам'яті

в матеріальних носіях, у теорії пам'яті від Пруста і Варбурга до Фрейда домінувало розуміння закріплення й незгладимості слідів пам'яті. За доби цифрових медій, які вже не закарбовують, а координують схеми та забезпечують перебіг сигналів, ми переживаємо показовий відхід від подібних теорій пам'яті. Пам'ять більше не являє собою слід і накопичувач, а розглядається як пластична маса, що знову й знову трансформується під впливом нових перспектив сучасності» [5, с. 167]. Отже, пам'ять людини є ненадійною, змінною.

Також проблема полягає не тільки у зміні ставлення до пам'яті, а й у тому, що швидкість обміну інформацією змінює нас самих. Як зауважував Дж. К. Ремо, «нині цифрова діяльність є безперервною. Мережі привертають увагу постійно. Вони мають це робити. Наші машини трактори, поїзди й автівки колись повторювали наш темп життя. Тепер же ми повторюємо їхній. Ми хочемо, щоб вони були швидкими Миттєвими» [138, с. 227]. Усе це насправді перешкоджає людині побути на самоті, адже поряд завжди є постійній потік інформації, що вабить пропозиціями від роботи до розваг на будь-який смак. Для історичної пам'яті ризик полягає в тому, що колективна пам'ять взагалі не має змоги самоорганізовуватись, вона завжди чимось чи кимось керується. Це можуть бути політики, медіа, блогери, історики та ін., але сама по собі колективна пам'ять для розвитку потребує дискусії [5, с. 24]. З цією думкою А. Ассман важко не погодитися. Для дискусії потрібен час і простір для рефлексії, адже питання, що постають при аналізі історичної пам'яті, вимагають всебічного розгляду та залучення різних людей. Соціальні мережі надають можливість оформлювати власні роздуми в різній формі та залучати до них інших. Однак, перш ніж відповідати, варто витримати паузу та обмірковувати.

Такий формат існує в соціальних мережах, проте залишається малопомітним у постійному інформаційному потоці. На відміну від попередніх пунктів, це потребує значно більших зусиль, аніж просто

фінансування проєкту чи створення інституції. Цей аспект передбачає певне протистояння тенденції до пришвидшення, оскільки саме рефлексія є головним ключем до розуміння маніпуляцій та різноманітних впливів. Адже критичне осмислення контенту надає людині змогу найефективніше протидіяти будь-яким маніпуляціям. Зрозуміло, що на практиці це найскладніший аспект, адже він залежить від індивідуальних особливостей сприйняття інформації. Однак, важливо зберігати можливість паузи між інформаційним стимулом та реакцією на нього.

Варто зауважити, що існують і технологічні рішення для протидії маніпуляціям з історичною пам'яттю. Важливою технологією, яка може змінити наше ставлення до збереження спадщини, є розподілені бази даних, зокрема блокчейн, або «ланцюг блоків». Особливістю блокчейну є те, що для додавання нового блоку необхідно пов'язати його з попереднім за допомогою алгоритму. Таким чином утворюється прозора база даних, в якій не можна знищити інформацію. Усі транзакції в таких базах даних відбуваються між користувачами, немає жодного сервера, який можна «зламати». Блокчейн наразі активно використовується у фінансовій сфері, дана технологія є основою для криптовалют. Він також використовується у збереженні медичних даних, в електоральних процесах тощо. Технологія надає необхідну прозорість, захищеність та незмінність даних для всіх цих сфер діяльності людини.

Для того, аби зрозуміти, яким чином можна використовувати дану технологію для збереження спадщини від будь-яких видів маніпуляції та навіть знищення, розглянемо основні принципи роботи даної технології, та те, як її можна застосувати.

Особливості блокчейну можна звести до чотирьох базових пунктів:

- *Децентралізація.* Це одна з головних ідей блокчейну, інформація в таких базах чи архівах контролюється не якоюсь однією корпорацією чи урядом, а всією мережею користувачів. Таким чином, дані в блокчейн-базах

зберігаються не на одному сервері, а навпаки, кожний користувач (вузол мережі) має копію бази даних. Тому будь-які зміни в даних без відома всіх учасників неможливі, адже при змінах кожен повинен прийняти оновлену версію. Це можна порівняти з енциклопедією, копія якої є у кожного вдома, але з тією відмінністю, що, коли виходять оновлення інформації, ви маєте можливість не приймати їх, а також пропонувати власні зміни для енциклопедії. Якщо більше половини (51%) не приймає зміни, дані не зміняться. Механізм децентралізації дозволяє зберегти інформацію незалежно від централізованих систем влади.

- *Незмінність даних.* Кожен блок даних містить в собі посилання на попередній, таким чином утворюється ланцюг пов'язаних між собою блоків. Алгоритм створення блоків шифрує інформацію попереднього блоку в поточному. На практиці це означає, що коли необхідно змінити якусь інформацію в попередніх блоках, то необхідно буде не тільки отримати згоду більшості користувачів, а також регенерувати наново всі блоки, що були створені після зміненого блоку. Це може потребувати великих енерговитрат для перерахування нового обсягу даних. Тобто зміни в даних стають практично неможливими як з точки зору користувачів, так і зі сторони обчислювальних потужностей.

- *Прозорість.* Якщо все ж таки зміни були погоджені, то старий ланцюг даних не видаляється, а паралельно створюється новий. Тобто завжди можна повернутись та подивитись, які зміни були внесені, чому та коли стара версія даних була змінена. Також алгоритм роботи блокчейну є відкритим та конструюється усіма користувачами, а тому існують прозорі та зрозумілі механізми змін та збереження інформації.

- *Криптографічний захист даних.* Алгоритм роботи передбачає шифрування даних, що дозволить отримати доступ до розшифрованих даних лише користувачам.

З огляду на все зазначене вище, використання баз даних технології блокчейн надає інструмент для збереження спадщини у вигляді набору даних від будь-яких видів маніпуляції та від знищення. На практиці це може виглядати як архів, в який додаються оцифровані джерела інформації різного формату – від тексту до відео та аудіо. Кожен блок при створенні буде містити зашифроване посилання на попередній блок, що утворить ланцюг з різноманітних даних, змінити які практично неможливо. Це дозволить зберігати історичну спадщину у незмінному вигляді. В Україні є проєкт *Ukrainian Heritage Hub*, який ставить собі на меті збереження української спадщини від збройної агресії РФ. Цей проєкт використовує технологію блокчейн для протидії знищенню матеріальної спадщини України.

Хоча при першому погляді дана технологія дозволить зберігати історичну пам'ять, все ж вона не позбавлена певних проблем і навіть може нести небезпеку. Адже блокчейн – лише інструмент і багато залежить від людей, які його використовують, а тому, якщо в подібну базу буде занесена хибна чи пропагандистська інформація, позбутися її буде неможливо, адже вона так чи інакше залишить власний слід в базі. Тому варто відповідально ставитись до інформації, яка потрапляє в базу. Окремо існує ризик перетворення блокчейн-архіву на поле битви між різними історичними наративами. Тому, попри очевидні переваги блокчейну, для запобігання маніпуляції історичними даними, слід розуміти, що це лише технологія та відповідальність за інформацію все одно залишається на людині.

Висновки до розділу 3

У розділі здійснено аналіз способів маніпулятивного впливу на історичну пам'ять з боку соціальних мереж та запропоновано низку методів протидії цим маніпулятивним практикам.

Автор пропонує розгляд поняття історичної пам'яті як мережі зв'язків та вузлів мереж, що дозволяє уявити подію у вигляді графу, який зображує відносини між об'єктами та суб'єктами самої події. Застосування концепції графу дозволяє глибше зрозуміти зміни, що відбуваються в історичній пам'яті, виділити сталі наративи та пропонувати стратегії подолання негативних впливів на історичну пам'ять.

З використанням спеціалізованого програмного забезпечення проведено дослідження репрезентації історичної пам'яті у найпопулярніших в Україні соціальних мереж Facebook, YouTube, Instagram. Всього розглянуто 468 спільнот, які пов'язані з темою «історія». Це дало можливість типологізувати спільноти на підставі потреб, які вони можуть задовольняти у соціальних мережах: групи, що зберігають місцеву історичну пам'ять; національні, переважно виконують популяризаторські та освітні потреби; наднаціональні, орієнтовані на ностальгічні потреби, націлені на створення ідеальної картини минулих часів.

Здійснено класифікацію маніпуляцій у соціальних мережах через ефекти, які вони можуть викликати. Виділено наступні типи: постправда; позачасовість; поляризація; забуття або викривлення простору спогадів. У контексті аналізу кожного із типів детально розглянуто такі ефекти, як «інфляції пам'яті», «камери відлуння», ностальгія тощо. Також вказано на небезпеки, пов'язані з використанням технологій штучного інтелекту для деформації простору спогадів.

Привернуто увагу до використання соціальних мереж для створення герметичного пам'яттєвого простору як способу маніпуляції масовою свідомістю. Зокрема, в авторитарних державах можуть створюватися контрольовані соціальні мережі у вигляді аналогів популярних світових соціальних мереж та пошукових систем. У такий спосіб вдається викривлювати історичну пам'ять.

Для глибшого розуміння, яким чином соціальні мережі можуть впливати на історичну пам'ять спільнот і як діють механізми маніпулятивних практик, автором проведено серію глибинних інтерв'ю із залученням фахівців із різних сфер науки та технологій.

На основі аналізу форм репрезентації історичної пам'яті, виявлених і класифікованих механізмів маніпуляцій з нею у соціальних мережах, запропоновано авторський підхід до подолання маніпулятивних впливів. Зокрема, виділено наступні методи: конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять; підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах; збереження індивідуального досвіду в пам'яті; рефлексія над змістом історичної пам'яті. Також приділено увагу технічним рішенням, розробленим для протидії маніпуляціям з історичною пам'яттю, наприклад, технології блокчейн.

ВИСНОВКИ

Метою дисертаційного дослідження виступало комплексне вивчення форм репрезентації історичної пам'яті в контексті електронних соціальних комунікацій. У рамках дослідження здійснено аналіз інтеракції двох феноменів соціальної реальності – історичної пам'яті та соціальних мереж. Зазначена інтеракція дозволила виявити трансформаційні процеси історичної пам'яті в умовах сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Окрім того, встановлено потенційний вплив усталених уявлень про минуле на технічні рішення, що приймаються під час розробки та проєктування соціальних медіасервісів.

За результатами проведеного дослідження сформульовано наступні висновки:

1. При вивченні соціальної мережі як середовища, в якому люди взаємодіють з історичною пам'яттю, виявлено, що соціальні мережі є не просто технічним інструментом (сформованою завдяки програмному і технічному забезпеченню множиною акторів та зв'язків між ними), а складним соціально-комунікаційним простором, що відображає постмодерні характеристики та опосередковує процеси конструювання та функціонування історичної пам'яті на індивідуальному та колективному рівнях. Постмодерна методологія виявляється релевантною для аналізу цієї взаємодії в інформаційному просторі, сформованому соціальними мережами, враховуючи їхню плинність, множинність інтерпретацій та децентралізовану природу.

2. Обґрунтовано теоретичні та методологічні підходи до вивчення історичної пам'яті як постмодерного явища в умовах розвитку та функціонування комп'ютерних соціальних мереж, уточнено визначення історичної пам'яті як соціальних та індивідуальних концептуальних рамок, які суспільство й окремі суб'єкти накладають на власне минуле. Таке визначення дає змогу продемонструвати важливість індивідуального сприйняття минулого для розуміння феномену історичної пам'яті, яка, з одного боку, є

частиною колективного бачення минулого, а з іншого — сприймається окремими індивідами. У цьому контексті окремо показано, що постмодерна методологія може бути використана для аналізу історичної пам'яті в інформаційному просторі, сформованому соціальними мережами.

3. Ключові соціокультурні механізми і чинники формування історичної пам'яті показано через такі її **функції** як *структурування минулого* (виокремлення важливих для суспільства подій минулого, їх наративізація та аксіологізація), *створення умов для суспільного діалогу* (через відповідну політику пам'яті, що проводиться в державі та інших спільнотах), *збереження забутих та відновлення знищених спогадів або версій минулого, сприяння опрацюванню колективної травми* (через аплікацію травматичних спогадів на колективний досвід з метою відрефлексувати помилки минулого), формування інституцій пам'яті, що забезпечують сталий розвиток суспільства. Важливими соціокультурними чинниками визначено та показано різні **рівні соціальної взаємодії** – родинний, локальної спільноти, національний, транснаціональний, наднаціональний. Обґрунтовано, що кожен з цих рівнів має свої специфічні механізми передачі, інтерпретації та збереження минулого.

4. Обґрунтовано, що соціальні мережі є специфічною та дедалі вагомішою формою репрезентації історичної пам'яті в сучасному цифровому ландшафті. Їхня унікальність полягає у здатності *формувати динамічні віртуальні простори пам'яті, відмінні від традиційних медіа*. Завдяки інтерактивності та можливості створення спільнот, соціальні мережі стають платформами для активної участі користувачів у процесах комеморації, обміну спогадами та інтерпретації минулого. Специфіка репрезентації історичної пам'яті в соціальних мережах проявляється у формуванні нових комеморативних практик, таких як створення тематичних груп, поширення мемів, організація віртуальних вшанувань та обговорень історичних подій. Швидкість поширення інформації та візуальний характер контенту сприяють миттєвій реакції на історичні події та формуванню колективних емоційних

відгуків. Водночас алгоритми соціальних мереж можуть як сприяти поширенню різноманітних поглядів на минуле, так і створювати інформаційні бульбашки, обмежуючи доступ до альтернативних інтерпретацій. Нові перспективи для репрезентації історичної пам'яті через поєднання реального та віртуального досвіду містять і технології Метавсесвіту, які, інтегруючись із соціальними мережами, створюють імерсивні середовища для відтворення минулих подій та взаємодії з історичною спадщиною. Однак, це також ставить питання про автентичність, надійність та потенційні маніпуляції історичною пам'яттю у віртуальному просторі соціальних мереж.

5. Історичну пам'ять концептуалізовано в термінах мережевого аналізу (графи, зв'язки, вузли), що дало змогу простежити трансформації історичної пам'яті, виявити її сталі наративи та наслідки негативного впливу на пам'ять, а також окреслити можливі шляхи їх подолання. Висунуто авторську концепцію, яка дозволяє оцінити вплив мережі на пам'ять користувача через виявлення дії таких соціально-мережових функцій як: створення власного архіву (можливість довгострокового збереження особистої інформації в соціальних мережах); формування розповідей (stories, невеликі текстові записи або відео про поточні події); нагадування про свята та визначні дати; сповіщення про внутрішні події мережі (нагадування про кількість років у соціальній мережі, річниці дружби з іншими користувачами, а також про важливі дописи, зроблені раніше); рекомендаційні алгоритми (принципи побудови рекомендацій контенту та реклами для користувача). Аналіз різних типів інформації (особистий, офіційний, професійний, фейковий) та їхньої ролі у репрезентації історичної пам'яті в мережі дає підстави для виявлення рівня взаємодії між пам'яттю користувача та соціальною мережею: вплив на особисті спогади та/або процес їх пригадування чи вплив на колективну та історичну пам'ять.

6. Класифіковано маніпуляції історичною пам'яттю в соціальних мережах на основі ефектів, які вони викликають. Виділено такі типи

маніпуляцій за ефектами: *постправда* (соціальна мережа пропонує таку кількість різних поглядів на історичні події, що зрештою запам'ятовується найемоційніший та провокативний, тоді як об'єктивні дослідження можуть взагалі не потрапити до користувача. Також дезорієнтувати користувачів можуть спірні рішення мереж щодо протидії фейкам); *позачасовість* (користувач завжди перебуває в середині процесу, що відкриває можливості для ретравматизації та маніпуляцій); *поляризація* (спрощений світ соціальних мереж, де все ділиться за принципом 0 та 1 або ж подається/не подобається); *забуття або викривлення простору спогадів* (значна кількість інформації може негативно впливати на створення спогадів). Прокоментовано також ефекти, притаманні кожному виду маніпуляцій, зокрема: «інфляція пам'яті», «ефект камери відлуння» та ностальгія.

7. Запропоновано чотири методи подолання маніпулятивних впливів на історичну пам'ять. *Конструювання комплексного погляду на історичну пам'ять* передбачає постійне поглиблення знань про минуле, що дозволяє краще розуміти складну історичну картину в цілому; *підтримка власної історичної пам'яті в соціальних мережах* закликає активно брати участь у різноманітних комеморативних практиках у соціальних мережах, а також поширювати власне бачення історичних подій; *збереження індивідуального досвіду в пам'яті* передбачає усвідомлене обмеження використання соціальних мереж та зосередження на формуванні й збереженні особистого погляду на історичне минуле; *рефлексія над змістом історичної пам'яті* вимагає періодичних роздумів над питанням: чому спільнота пам'ятає саме ці події і саме в такий спосіб. Такий підхід дозволяє побачити складність і неоднорідність історичної пам'яті, а також своєчасно виявляти її вразливі місця. Окремо наголошено на технічних засобах протидії маніпуляціям, зокрема за допомогою технології блокчейн, як інструменту для збереження прозорості та незмінності історичних даних. Технологія блокчейн дозволяє формувати ланцюг даних, змінити який надзвичайно складно завдяки

специфіці його реалізації. Це забезпечує захист інформації від маніпуляцій та знищення. У разі необхідності внесення змін, сам механізм є прозорим, що дозволяє точно відстежити, коли, ким і які саме зміни були здійснені.

У подальшому перспективним напрямом дослідження є вивчення впливу штучного інтелекту на історичну пам'ять, зокрема того, яким чином моделі ШІ репрезентують історичні наративи, що відображають світогляд їхніх розробників. Варто також враховувати, що сучасні ШІ-системи навчаються на великих масивах даних і здатні адаптуватися до співрозмовника в процесі комунікації, що відкриває нові можливості для розуміння взаємодії між індивідуальною та колективною пам'яттю.

Крім того, штучний інтелект можна розглядати як своєрідну розумну бібліотеку, здатну імітувати різні історичні досвіди та постаті. Така імітація становить окремий перспективний напрям дослідження, оскільки дозволяє аналізувати межі між реконструкцією, інтерпретацією та маніпуляцією історичною пам'яттю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко А., Скуба В., Палінчак М. Стабільність для себе, добробут для інших. Як ми пам'ятаємо? *The Ukrainians*. 2024. URL: <https://theukrainians.org/iak-my-ram-iataiemo/> (дата звернення 23.09.2024).
2. Агеєва В. Марсіани на Хрещатику. Літературний Київ початку ХХ століття. Київ: Віхола. 2023. 408 с.
3. Андерсон Б. *Уявлені спільноти: Роздуми про походження і поширення націоналізму*; пер. з англ. Т. Цимбал. Київ: Критика, 2001.
4. Ассман А. *Права та обов'язки людини. У пошуках нового суспільного договору*. Київ: Дух і Літера, 2020. 104 с.
5. Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2014. 440 с.
6. Ассман А. Пам'ять міста. *Питання літературознавства*, 2015, № 92, с.7-25.
7. Бабка В. Політика пам'яті: спроба теоретичного синтезу, моделі впровадження та роль у перехідному суспільстві. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень І.Ф. Кураса НАН України*. 2013. Вип. 8 (74). С. 201–215.
8. Бадью А. Етика. Нарис про розуміння зла; пер. з фр. В. Артюха та А. Рєпи. 2-ге вид., змін. Київ: Комубук, 2019. 216 с.
9. Бадью А., Рудінеско Е. *Жак Лакан: сучасність минулого. Діалог*; пер. з фр. П. Шведа. Київ: Комубук, 2020. 120 с.
10. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства; пер. з англ. І. Андрущенко. Київ: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2008. 109 с.
11. Бауман З. *Модерність і Голокост*; пер. з англ. К. Дисі. Київ: Дух і Літера, 2022. 344 с.

12. Бауман З. У пошуках центру, що тримає. Глобальні модерності / за ред. М. Фезерстоуна, С. Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2013. 400 с.
13. Бек, У. (2011). Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія (О. Юдін, Пер.). Ніка-Центр.
14. Бистрицький Є. Екзистенційна істина і постправда. *Філософська думка*. 2018. № 5. С. 54-71.
15. Боднар Г. Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / голов. ред. М. Литвин. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020. Вип. 13. С. 257–288.
16. Бруханський Р. Ф. Блокчейн vs розподілений реєстр. Тернопіль: Тернопільський національний економічний університет, 2018. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/handle/316497/32735> (lfnf pdthytyyz 21.04.2022).
17. Бугеря М. Концептуально-методологічні засади проблематики соціальної пам'яті у дослідженнях М. Альбвакса і Я. Ассмана. *Людинознавчі студії. Серія «Філософія»*. Дрогобич: Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2023. № 46. С. 44–59.
18. Була С.П., Свідерська О.І. Соціальні мережі як інструмент політичної маніпуляції. *Politicus*, 2020, Вип.4, С. 21-25. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2020-4.3> (дата звернення: 11.11.2023).
19. Бутиріна М., Ривліна В. Медіатизація мистецтва: віртуальний музей як ЗМІ. *Вісник Львівського університету. Серія журналістика*. 2021. № 49. С. 207-215. <http://dx.doi.org/10.30970/vjo.2021.49.11075> (дата звернення: 11.03.2023).
20. В яких країнах заборонені Facebook, YouTube, TikTok й інші популярні соцмережі та платформи. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2024/04/09/infografika/svit/yakux-krayinax-zaboroneni->

facebook-youtube-tiktok-inshi-populyarni-soczmerezhi-ta-platformy#google-_vignette (дата звернення: 13.10.2024).

21. Вайт Е. Універсальна теорія котиків в інтернеті. Як культура впливає на технології і навпаки; пер. з англ. Є. Кузнєцова. Київ: Наш Формат, 2023. 144 с.

22. Вдвічі більше українців стверджують, що споживають новини на сайті Суспільного у порівнянні з 2023. *Суспільне media*. URL: <https://corp.suspilne.media/newsdetails/vdvichi-bilshe-ukraintsiv-spozhyvaiut-informatsiiu-z-saitu-suspilne-povyny-doslidzhennia> (дата звернення: 13.10.2024).

23. Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії; Про історичне мислення: Монографія; пер. з польськ. В. Санана, В. Склокіна, С. Серякова; наук. ред. А. Киридон, С. Троян, В. Склокін. Київ: Ніка-Центр, 2012. 296 с.

24. Вілбер К. Трамп і епоха постправди. Львів: Вид. Terra Incognita, 2019. 136 с.

25. Вітгенштайн Л. *Tractatus logico-philosophicus*. Філософські дослідження. Київ: Основи, 1995. 311 с.

26. Волковський В. Доля філософії в епоху постправди: слуга короля чи клоун на агорі. *Ukraina Moderna*. 2019. № 26. С. 88-98.

27. Гобсбаум Е. *Винайдення традиції*; пер. з англ. О. Костюк. Київ: Ніка-Центр, 2011.

28. Голоси Мирних. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/about> (дата звернення: 30.01.2024).

29. Гон М. М. Голодомор, Голокост і Параймос у політиці пам'яті України. *Панорама політичних студій*. 2014. Вип. 12. С. 171–182.

30. Гончаренко А. Меморіалізація у контексті війни в Україні: історія, форми та роль сучасних технологій у збереженні колективної пам'яті (на прикладі Києва). *Київський збірник історії, археології, мистецтва та побуту*, 2024, Вип. V, с. 82-90.

31. Горло Н. В. Конструювання образів минулого як інструмент іредентистської політики. *Панорама політологічних студій*. 2014. Вип. 12, с. 225–233.
32. Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 4. С. 111-127. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_4_14 (дата звернення 25.10.2024).
33. Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Київ: К.І.С., 2014. 352 с.
34. Гудошник О. В. Мінливість історії: Ніл Фергюсон «Площі та вежі». *Communications and Communicative Technologies*. 2018. Вип. 18. С. 79-81.
35. Гурова І. В. Мережеве суспільство як новітній глобальний проєкт розвитку людства. *Humanistic expertise as a strategy for developing the future culture: Scientific monograph*. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2022. С. 43-66.
36. Гаскелл А. . Нові підходи до історіописання / за ред. П. Берка; пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2013. С. 221–256.
37. Голька М. Суспільна пам'ять та її імпланти; пер. з польськ. В. Ф. Саган; наук. ред. А. М. Киридон, С. С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2022. 216 с.
38. Дацюк С. Чи можлива спільна колективна пам'ять українців? *Трансформація української національної ідеї* / упоряд. О. Доній. Київ: Наш формат, 2019. С. 195–208.
39. Данильян О. Г., Дзьобань, О. П. Віртуальність у соціальному середовищі: просторовий модус. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2021, № 1(48), с. 34–50. URL: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.48.224377> (дата звернення: 04.01.2022).

40. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Феномен мережевих війн: до проблеми філософського осмислення. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*, 2021, № 3(50), URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.50.235234> (дата звернення: 04.01.2022).
41. Де українці читають новини? — опитування Gradus Research. URL: [https://gradus.app/documents/334/Gradus Research -Changes in media -consumption UA.pdf](https://gradus.app/documents/334/Gradus%20Research%20-Changes%20in%20media%20consumption%20UA.pdf) (дата звернення: 14.01.2024).
42. Дельоз Ж., Гватарі Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп; пер. з франц. О. Шевченка. Київ: КАРМЕ — СІНТО, 1996. 384 с.
43. Дженова Л. Пам'ятати. Наука про спогади і мистецтво забування; пер. з англ. Ю. Максименко. Київ: Книголав, 2023. 216 с.
44. Дзігора К. Історична пам'ять у дзеркалі постмодерної методології. *Humanities Studies*, 2024, Т. 19, вип. 96, с. 40-48. <https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-04> (дата звернення 15.11.2024).
45. Дзігора К. Комеморативні практики у вимірі соціальних мереж (с. 254-271). У: *Ментальність. Нація. Пам'ять. Ментальність. Нація. Пам'ять. Збірник праць наукової школи проф. Р.О. Додонова*. Київ: ФОП Руслан Халіков, 2022. 286 с.
46. Дзігора К. Р. До питання про дефініцію концепта «історична пам'ять». *Київські філософські студії-2023 : матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції*, Київ, 19 травня 2023 р. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. С. 130–134.
47. Дзігора К. Р. Класифікація соціальних мереж в контексті комеморативних досліджень. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики : матеріали V Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції*, м. Миколаїв, 2022.
48. Дзігора К. Р. Політика пам'яті як чинник формування колективної пам'яті. *Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект :*

матеріали *X Всеукраїнської науково-теоретичної конференції*, м. Черкаси, 21–22 березня 2024 р.

49. Дзігора К. Р. Постмодерністські підходи вивчення комеморативних практик в соціальних мережах. *Соціальне прогнозування та проєктування майбутнього: перемога, мир та відновлення у післявоєнній Україні : матеріали XIII Міжнародної наукової конференції*, м. Запоріжжя, 2023, Запорізький національний університет.

50. Дзігора К. Р. Репрезентація простору історичної пам'яті України в нових мас-медіа. *Розвиток українознавства в умовах повномасштабної російсько-української війни: від захисту культурної спадщини України до консолідації українців і світового українства : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, 28 березня 2024 р.

51. Дзігора К. Р. Соціальні мережи як частина постмодерністської дійсності. *Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах багатопольярного світу : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*, м. Київ, 2022, Національний торговельно-економічний університет.

52. Дзігора, К. Українознавство і комеморативні студії: термінологічна спорідненість та методологічна специфіка. *Українознавство*, 2024. Т. 4, вип. 93, [https://doi.org/10.17721/2413-7065.4\(93\).2024.317512](https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(93).2024.317512) (дата звернення 12.01.2025).

53. Дзігора, К. Українознавство та історична пам'ять: генеза термінології і спорідненість методології. *Вісник Науково-дослідного інституту українознавства*, 2023, вип. 1 (1), с. 22-35. [https://doi.org/10.30840/2786-8818.1\(1\).2023.292984](https://doi.org/10.30840/2786-8818.1(1).2023.292984) (дата звернення 12.01.2025).

54. Дія.Освіта. Медіаграмотність. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/-/catalog/topic/media-literacy> (дата звернення: 13.10.2024).

55. Додонов Р. О. Трансформація концепту «історична пам'ять» у постмайданній Україні. *Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряниці*. 2017. Вип. 38. Том 2. С. 25–32.

56. Додонова В. Популізм і постправда як складові виборчого процесу в Україні. Київські філософські студії-2019: матеріали наук. конф. м. Київ, 16-17 травня 2019 р. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2019. С. 355–360. URL: http://kubg.edu.ua/images/stories/podii/2019/05_16_zbirnyk_kfs.pdf.

57. Докінз Р. Егоїстичний ген; пер. з англ. Я. А. Лебеденко. Харків: КСД, 2017. 540 с.

58. Долан К. «Я ще довго керуватиму Meta, а ШІ буде всюди». Засновник Facebook Марк Цукерберг дав Forbes USA ексклюзивне інтерв'ю. Ось шість головних тез мільярдера. Forbs.ua. 2023. 27 вересня. URL: <https://forbes.ua/richest/dumayu-shcho-shche-dovgo-budu-keruvati-meta-golovne-z-eksklyuzivnogo-intervyu-marka-tsukerberga-zasnovnika-facebook-dlya-forbes-usa-27092023-16299>

59. Дослідження. «У 2021 році YouTube став найпопулярнішою соцмережею серед українців, але молодь віддає перевагу TikTok». *MediaSapiens*. 2022. 20 січня. URL: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/28838/2022-01-20-u-2021-rotsi-youtube-stav-naypopulyarnis-hoyu-sotsmerezheyu-sered-ukraintsiv-ale-molod-viddaie-perevagu-tiktok-doslidzhennya/> (дата звернення: 06.12.2024).

60. Дроздовський Д. Постмодерністські джерела постпостмодернізму: феноменологічні проблеми й наративні стратегії. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах*. 2017. № 36. С. 15–22. DOI: <https://doi.org/10.18372/2520-6818.36.12246> (дата звернення 15.11.2024).

61. Еверет Деніел. *Не спи, кругом змії: Життя та мова в джунглях Амазонії*; пер. з англ. А. Філенкова та М. Єгорченко. Київ: ArtHuss, 2023. 280 с.

62. Еверет Деніел. *Походження мови. Як ми навчилися говорити*; пер. з англ. Г. Шпак. Київ: Наш Формат, 2019. 344 с.

63. Жижек С. Як читати Лакана; пер. з англ. П. Швед. Київ: Комбук, 2019. 168 с.
64. Жижек С. *Погляд навскіс. Вступ до теорії Жака Лакана через популярну культуру*; пер. з англ. П. Шведа. Київ: Комбук, 2022. 320 с.
65. Завадський Ю. Кібертекст і ергоди́чна література: типологічна модель мережевої літератури Еспена Дж. Аарсета. *Studia Methodologica*. 2005. № 16. С. 54-59.
66. Захалов Ярослав. Швидкий, безкоштовний, китайський, вразливий. Що треба знати про DeepSeek. *DOU*. 2025. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/deepseek-what-need-to-know/> (дата звернення: 28.02.2025).
67. Історична пам'ять. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історична_пам'ять (дата звернення: 03.09.2022).
68. Історична перемога: "20 днів у Маріуполі" отримали "Оскар" за найкращий документальний фільм. *Суспільне Культура*. 2024. 12 березня. URL: <https://suspilne.media/culture/702656-20-dniv-u-mariupoli-otrimav-oskar-za-najkrasij-dokumentalnij-film/> (дата звернення 01.04.2024)
69. Історія Голодомору. Національний музей Голодомору-геноциду. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/istoriia-holodomoru/> (дата звернення 01.04.2024)
70. Йобст К. Українська травматична пам'ять: Голодомор і Чорнобиль. *Критика*. 2011. № 11-12. С. 169.
71. Кабацій М. 69% українців почали більше цікавитись історією за останній рік війни – дослідження. *Українська правда*. 2023. 24 березня. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/03/24/253509/> (дата звернення: 05.03.2024).
72. Калакура Я. Історична пам'ять як чинник самоідентифікації українців. *Українознавство*. 2004. № 3–4. С. 206–210.

73. Кастельс М. *Інтернет-галактика: Міркування щодо Інтернету, бізнесу і суспільства*; пер. Е. Ганиш, А. Волкова. Київ: Ваклер, 2007.
74. Касьянов Г. В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*. 2016. № 2. С. 118–137.
75. Касьянов Г. *Україна 1991–2021: Нариси новітньої історії та політики пам'яті*. Київ: Критика, 2021.
76. Кебуладзе В. Пам'ять і забуття. *Філософська думка*. 2013. № 6. С. 29–35.
77. Киридон А. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2016. 320 с.
78. Киридон А. М. Потенціал комеморативних практик у конструюванні національної ідентичності: проблеми концептуалізації. *Історична пам'ять*, 2020. Вип. 42. С. 7–19.
79. Ковальська-Павелко І. «Війна пам'яті» як ключовий чинник формування державної політики пам'яті в сучасній Україні. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. № 3 (35). С. 7–26.
80. Ковальська-Павелко І. М. Історична і соціальна пам'ять: спільне та особливе. Проблеми політичної історії України. *Дніпро*, 2018. № 13. С. 280–289.
81. Козловський І. Людина на перехресті. Роздуми про екзистенційний інтелект. Київ: Колесо Життя, 2023. 120 с.
82. Колективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини: Колективна монографія; наук. ред. Н. Масловські, А. Шептицький; наук. ред. укр. вид. А. М. Киридон, С. С. Троян; пер. з польськ. В. Ф. Саган. Київ: Ніка-Центр, 2023. 200 с.
83. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають; пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2013. 184 с.

84. Котубей-Геруцька О., Морі Є. Доброго вечора everybody, цей день настав: ми підготували підбірку головних мемів 2022 року. *Суспільне Культура*. 2023. 28 грудня. URL: <https://suspilne.media/culture/348110-dobrogo-vecora-everybody-cej-den-nastav-mi-pidgotuvali-pidbirku-golovnih-memiv-2022-roku/> (дата звернення 02.06.2024)
85. Кримський С. Б. Культура як світ людини. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gqJxeH4tUoc&ab_channel=UKMALectures%26Conferences (дата звернення 02.05.2024)
86. Кузнецова Л., Кушнар'ов І. Віртуальні музеї України як засоби збереження історичної пам'яті в умовах війни. *Питання культурології*. 2024. № 43. С. 142–155. <https://doi.org/10.31866/2410-1311.43.2024.303042>
87. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ: Port-Royal, 2001. 228 с.
88. Курбан О. В. Класифікація соціальних мережеских технологій як PR-інструментів. *Інформаційне суспільство*. 2013. Вип. 17. С. 41-43.
89. Лакан Жак. Любов до ближнього. URL: <https://kontur.media/lacan/> (дата звернення: 02.05.2024).
90. Ланде Д. В., Субач І. Ю. *Візуалізація та аналіз мережеских структур*. Київ: ІСЗЗІ КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. 79 с.
91. Ланьє Д. Десять причин видалити акаунт із соцмереж просто зараз; пер. з англ. Є. Ніколаєвої. Харків: Віват, 2020. 176 с.
92. Ле Гуїн Урсула. Кілька роздумів про наратив; пер. з англ. В. Подосіннікова. *Контур*. URL: https://kontur.media/ursula_le_guin/ (дата звернення: 17.12.2023).
93. Ледд Дж., Отіс Дж., Уоррен К., Венігарт С. Дослідження та аналіз мережеских даних за допомогою Python; пер. О. Віра. *Programming Historian*-5. 2017. URL: <https://glibesyck.github.io/ua/lessons/exploring-and-analyzing-network-data-with-python> (дата звернення 21.11.2022).

94. Ломачинська І. М. Бібліотеки та архіви в цифрову епоху: соціальні мережі як інструмент збереження національної пам'яті. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024. № 47. С. 163–166.
95. Ломачинська І., Гришина Ю. Інтернет-покоління і консцієнтальні війни сучасності. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. № 52. С.161-168. <https://doi.org/10.30970/-PPS.2024.52.19> (дата звернення 11.03.2024)
96. Ломачинський Б. Роль цифровізації бібліотек у забезпеченні гуманітарної безпеки суспільства. *Схід*. 2023. № 4(3). С. 39–44. DOI: [https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4\(3\).296863](https://doi.org/10.21847/2411-3093.2023.4(3).296863).
97. Маклюен Маршал. *Галактика Гутенберга*; пер. з англ. А. Галушка і В. Самойленко. Київ: Лабораторія, Ніка-Центр, 2024. 384 с.
98. Маньковська Р. В. Історична пам'ять в музеях: технологія конструювання. The XIX International Scientific and Practical Conference «Modern problems in science», May 17–20, 2022, Vancouver, Canada. Pp. 209–216. URL: <https://isg-konf.com/modern-problems-in-science-two/>
99. Маркузе Г. Структура інстинктів і суспільство: Філософське дослідження вчення Зигмунда Фрейда; пер. О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2015. 248 с.
100. Масленко В. С. Класифікація користувачів соціальних мереж. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 23-25 листопада 2016 року, м. Кропивницький. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/84825412.pdf> (дата звернення 13.05.2024)
101. Махній М. М. Мережеве суспільство: кіберпсихологічний путівник. Київ: Academia.edu, 2018. 176 с.
102. Медвідь Ф., Курчина Т., Твердохліб А. Історична пам'ять як важливий чинник національної безпеки України. *Історичні і політологічні дослідження: спеціальний випуск*. 2018. С. 266–276.

103. Меморіалізація. *Український інститут національної пам'яті*: сайт. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya> (дата звернення: 02.03.2024).
104. Ментальність. Нація. Пам'ять. Збірник наукових праць наукової школи проф. Р.О.Додонова. Київ: ФОП Руслан Халіков, 2022. 286с.
105. Мироненко Г. В. Суб'єктивна тривалість одиниці часу користувачів онлайнових соціальних мереж. *Наукові студії з соціальної та політичної психології*. 2011. № 27. С. 167-180.
106. Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. *Україна модерна*. 2009. № 4 (15) : Пам'ять як поле змагань. Київ: Критика. С. 63–77.
107. Міхальчук О. Огляд моделей аналізу соціальних мереж. *ResearchGate*, 2015. https://www.researchgate.net/publication/279535422_OGLAD_MODELEJ_ANALIZU_SOCIALNIH_MEREZ (дата звернення 12.06.22).
108. Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). *Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління. Матеріали другої наукової конференції*. Донецьк: ДонДУУ, 2006. С. 175–180.
109. Молодінов Л. Підсвідомість. Як інтуїтивний розум людини керує її поведінкою; пер. з англ. В. Горбатька. Київ: Вид. група КМ-БУКС, 2020. 320 с.
110. Мороз О. Нація овочів? Як інформація змінює мислення і поведінку українців. Київ: Yakaboo Publishing, 2020. 288 с.
111. Мороз О. Як не стати овочем. Інструкція з виживання в інфопросторі. Львів: Yakaboo Publishing, 2021.
112. Муазі Д. *Геополітика емоцій. Як культури страху, приниження та надії змінюють світ*; пер. з англ. О. Гординчук. Київ: Брайт Стар Паблішинг, 2018. 184 с.

113. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: історико-архівні нариси / *Державний комітет архівів України, Асоціація українців Словаччини, Наукове товариство ім. Шевченка у Словаччині*. Київ, 2005. 160 с. URL: https://old.archives.gov.ua/Publicat/Mushynka_M/Part_I-II.php?page=26 (дата звернення: 11.10.2023).

114. Нагорна Л. Поняття «Місце пам'яті» в системі MEMORY STUDIES. *Регіональна історія України. Збірник наукових статей*. Вип. 8. С. 55–74.

115. Національна пам'ять в умовах суспільних перетворень: Монографія. Київ: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, 2022. 296 с.

116. Національний пантеон. URL: <https://uinp.gov.ua/memorializaciya/-nacionalnuu-panteon> (дата звернення 13.05.2024)

117. Нестелєєв М. *Лабіринти американського постмодернізму*. Том 1. Київ: Темпора, 2019. 328 с.

118. Нестелєєв М. *Лабіринти американського постмодернізму*. Том 2. Київ: Темпора, 2022.

119. Нікіфорова Л. О., Горох, Н. В., Лебєдєва, Г. О., Салієва, О. В. Дослідження показників неформальної комунікації у соціальних мережах для виявлення агентів загроз конфіденційності. *Реєстрація, зберігання і обробка даних*. 2016. Т. 18, № 1. С. 52-62.

120. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять; пер. з фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2014. 272 с.

121. О'Ніл К. BIG DATA. Зброя математичного знищення. Як великі дані збільшують нерівність і загрожують демократії; пер. з англ. О. Калініної. Київ: Форс Україна, 2020. 336 с.

122. Огорокова В. В. Образ нової соціальної реальності Постмодерну та форми його моделювання: монографія. Одеса: ВМВ, 2018. 288 с.

123. Орвелл Д. 1984; пер. В. Панченко. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2020.
124. Панченко А. Г., Стадник М.М. Актуалітети миротворчої освіти. *Державне управління: удосконалення та розвиток*, 2020, № 2, с. 1-5.
125. Пам'ять – Суспільне. Культура. URL: <https://suspilne.media/culture/tag/pamat/> (дата звернення: 03.06.2022).
126. Пасько Я. Війна в Україні: сила європейських цінностей проти політики насильства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2024. № 4(63). С. 40-53. URL: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315203> (дата звернення: 01.12.2024).
127. Пасько Я. І. Ієрархічне та мережеве суспільство: антагонізм чи субсидіарність? *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2024, № 48, с. 259-266. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v048.2024.40> (дата звернення: 03.11.2024).
128. Перга Т. Ю. Вплив екологічних катастроф на колективну пам'ять: концептуальні засади дослідження. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 106. С. 212–215.
129. Піняк І. Л. Класифікація соціальних медіа. *Матеріали X Регіональної науково-практичної Інтернет-конференції молодих вчених та студентів. Маркетингові технології підприємств в сучасному науково-технічному середовищі*. 2019. С. 141–142.
130. *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналіт. доповідь / за заг. ред. В. М. Яблонського*. Київ: НІСД, 2019. 144 с.
131. Половинчак Ю. М. Війни смислів у сучасному російсько-українському протистоянні в соціальних медіа. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2016. № 3. С. 16-22.
132. Померанцев Пітер. *Це не пропаганда. Подорож на війну проти реальності*; пер. з англ. О. Форостина. Київ: Yakaboo Publishing, 2023. 288 с.

133. Посохов С. І., Куделя С. М., Зайцева Ю. Л. та ін.; за ред. Посохова С.І. Історіографічний словник. Харків: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2014. 320 с.
134. Почепцов Г. Тоталітарна людина. Нариси тоталітарного символізму і міфології; пер. з рос. К. Нечипуренко. Київ: Дух і Літера, 2024. 176 с.
135. Почепцов Г. Фейк: технології спотворення реальності. Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2020. 224 с.
136. Про WhatsApp. URL: <https://www.whatsapp.com/about> (дата звернення: 14.01.2024).
137. Пуківський Ю. Особливості святкування Великодня в радянський період (За матеріалами з історико-етнографічної Волині). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2012-2013*. Вип. 13-14. С. 107-115.
138. Ремо Дж. К. Сьоме чуття. Влада, багатство і виживання в епоху мереж; пер. з англ. Р. Свято. Київ: Yakaboo Publishing, 2018. 384 с.
139. Рорті Р., Ліотар Ж.-Ф. Після філософії: кінець чи трансформація? 1986. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Rorty_Richard/Pislia_filosofii_Kinets_chy_transformatsiia7/ (дата звернення: 16.02. 2023).
140. Сайт ТРІЦ DREAM. URL: <https://dreamtown.ua/ua/> (дата звернення: 23.02.2023).
141. Сім українських подій, які почалися з допису на Facebook. *Суспільне Новини*. 2022. 28 лютого. URL: <https://suspilne.media/4322-7-ukrainskih-podij-aki-pocalisa-z-dopisu-na-facebook/> (дата звернення: 16.05.2024).
142. Складні питання історичної пам'яті у парадигмі діалогічності культур: колективна монографія / Київський університет імені Бориса Грінченка. Білосток: Білоруське історичне товариство, 2019. 292 с.

143. Слюсар В., Мосієнко О., Слюсар М. Історична пам'ять як чинник медіації для розв'язання іредентичних конфліктів в світі. *Society and Security*. 2024. № 1(2). С. 59–63. URL: [https://doi.org/10.26642/sas-2024-1\(2\)-59-63](https://doi.org/10.26642/sas-2024-1(2)-59-63) (дата звернення: 11.10.2023).
144. Слюсар В., Яблонська Н., Зайко Л., Панченко Н. Формування цифрової стійкості у підготовці фахівців з національної безпеки та вчителів «Захисту України». *Society and Security*. № 2-3(3). С.106–111. [https://doi.org/10.26642/sas-2024-2-3\(3\)-106-111](https://doi.org/10.26642/sas-2024-2-3(3)-106-111)
145. Сміт Е. Д. *Культурні основи націй. Ієрархія, заповіт і республіка*: наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 312 с.
146. Сміт Е. *Нації та націоналізм у глобальну епоху*; пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. Київ: Ніка-Центр, 2013. 278 с.
147. Сміт Е. *Національна ідентичність*. Київ: Основи, 1994. 223 с.
148. Снайдер Т. *Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999*; пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2014. 464 с.
149. Снайдер Т. *Шлях до несвободи : Росія, Європа, Америка*; перекл. з англ. Г. Герасим. Львів: Човен, 2020. 392 с.
150. Снопок О., Романюк А. Дослідження. Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни. ОПОРА. 2024. 11 квітня. URL: https://www.oporaua.org/viyna/doslidzhennya-mediaspozhyvannya-ukrayinciv-tretyy-rik-povnomasshtabnoyi-viyni-25292?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEA-AR1PgLuKaR5o1pN-5uUgGdApPATrysx_1YdJU3UPVPbKl-Q7a4f7vVntET8_-aem__4I-0QLP-XkniwuNwDQ6mA (дата звернення: 06.12.2024).
151. Соколова К. В. Меми як засіб комунікації в Інтернет-середовищі. *Гуманітарний часопис*. 2012. № 1. С. 118-123.
152. Суцук О. Що потрібно знати про Голокост, місця пам'яті та меморіалізацію. *Район. Історія*. 2022. 27 січня. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/340406-shcho-potribno-znati-pro-golokost-mistsia-pamiati-ta-memorializatsiiu> (дата звернення: 02.03.2024).

153. Татаренко А. Л. «Гіпертекст», «гіпертекстуальність», «ергодична література»: походження та окремі аспекти функціонування термінів. *Studia Slavistica : збірник науков. статей*. Ужгород: Вид-во О. Гаркуші, 2011. Вип. 11 : Елімінація мовних бар'єрів. С. 102-116.
154. Теліженко Л. В. Комеморація російсько-української війни та її вплив на формування національної ідентичності: трансдисциплінарний підхід. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2024. Вип. 49, с. 144-149. URL: <https://doi.org/10.32782/apfs.v049.2024.26> (дата звернення 12.09.2024).
155. 1255 пам'яток культурної спадщини постраждали в Україні через російську агресію станом на кінець грудня 2024 року. Міністерство культури та стратегічних комунікацій України. URL: <https://shorturl.at/kAmSK> (дата звернення 02.08.2024)
156. *У пошуках власного голосу : Усна історія як теорія, метод та джерело*: зб. наук. ст. / за ред. Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: ПП ТОРГСІН ПЛЮС, 2010. 248 с.
157. У роботі банків і авіакомпаній у всьому світі виникли збої. Що відомо. *Суспільне Новини*. 2024. 13 жовтня. URL: <https://suspilne.media/794003-u-roboti-bankiv-i-aviakompanij-u-vsomu-sviti-vinikli-zboi-bloomberg/> (дата звернення: 13.10.2024).
158. Уїлбер К. *Трамп і епоха постправди*; пер. з англ. М. Климчук. Київ: Terra Incognita, 2019. 136 с.
159. *Українське суспільство в умовах війни. 2022*: колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. Є. Головахи, С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
160. Фергюсон Н. *Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку*; пер. з англ. К. Дисі. Київ: Наш формат, 2018, 376 с.
161. Філософія історії. Енциклопедичний словник-довідник. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 416 с.

162. Флорида Р. *Криза урбанізму. Чому міста роблять нас нещасними*; пер. з англ. І. Бондаренко. Київ: Наш формат, 2019. 320 с.
163. Франкл В. *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог в концтаборі*; пер. з англ. О. Замойська. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 160 с.
164. Фуко Мішель, Дельоз Жиль. Інтелектуали і влада. URL:https://kontur.media/foucault_deleuze/ (дата звернення 02.05.2024)
165. Фукуяма Ф. *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості*; пер. з англ. Т. Сахно. 5-те вид. Київ: Наш Формат, 2024. 192 с.
166. Фукуяма Ф. *Лібералізм і його протиріччя*; пер. К. Диса. Київ: Наш Формат, 2023.
167. Халіков Р. Х. *Повстання проти секулярного світу*. Видавництво Руслана Халікова, 2022.
168. Хітрова Т. В. Медіатизація пам'яті в концепції соціокомунікаційного підходу. *Поліграфія і видавнича справа*. 2017. № 1. С. 163–171.
169. Шаповал Ю. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. *Політичні дослідження / Political Studies*. 2021. № 2. С. 11–134.
170. Шарпило М. Ю. Культурна пам'ять про Голокост у соціальних мережах Instagram і Tiktok. *Культурологічний альманах*. 2023. № 4. С. 275–280.
171. Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт; пер. з пол. О. Герасим; наук. ред. А. Павлишин. Чернівці: Книги – ХХІ, 2011. 248 с.
172. Швед Павло. *«З чого нам дозволено сміятись?» та інші есе*. Київ: Клубук, 2020. 232 с.
173. Шейн Г. Війн@: битви в кіберпросторі; пер. з англ. О. Замойської. Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко, 2019. 296 с.
174. Шюц А., Лукман Т. *Структури життясвіту*; пер. О. Коваль. Київ: І. С., 2023.

175. *Юрфем*. Соціальні мережі: поширення оголених зображень та етичні аспекти модерації контенту. 2024, 13 вересня. URL: https://jurfem.com.ua/soc-merezhi-poshyrennya-oholeykh-zobrazhen/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 04.10.2024).
176. Яковлєв М. *Теорії змов. Як (не) стати конспірологом*. Київ: Віхола, 2023.
177. About Instagram. URL: <https://about.instagram.com/> (дата звернення: 14.01.2024).
178. About Twitch. URL: <https://www.twitch.tv/p/en/about/> (дата звернення: 14.01.2024).
179. About YouTube. URL: <https://about.youtube/> (дата звернення: 14.01.2024).
180. AI Statistics and Trends for 2025. URL: <https://www.nu.edu/blog/ai-statistics-trends/> (дата звернення: 14.01.2024).
181. Aichner Thomas, Grünfelder Matthias, Maurer Oswin, Jegeni Deni. Twenty-Five Years of Social Media: A Review of Social Media Applications and Definitions from 1994 to 2019. URL: <https://www.liebertpub.com/doi/10.1089/cyber.2020.0134> (дата звернення: 14.01.2024).
182. Aleksandrova O., Omelchenko Y. Dialogue as a Principle of Teaching the Course “Philosophy of History” to Overcome Conflicts of Historical Memories in the Context of Ukraine’s Humanitarian Security. *Skhid*. 2024. № 4. P. 69-75. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.6412> (дата звернення: 13.01.2025).
183. Andrejevic M. *Infoglut: How too much information is changing the way we think and know*. Routledge, 2013.
184. Assmann, A. Cultural memory and Western civilization: Functions, media, archives. Cambridge University Press, 2011.
185. Assmann J. Czaplicka J. Collective memory and cultural identity. *New German Critique*, 1995, № 65, p. 125–133. <https://doi.org/10.2307/488538>

186. Aykın Ayşe Sena. Fakes in focus: AI images distort our understanding of history. Daily Sabah. 2024. URL: <https://www.dailysabah.com/life/history/fakes-in-focus-ai-images-distort-our-understanding-of-history>. (дата звернення: 18.01.2024).
187. Ball Matthew L. *Framework for the Metaverse*. URL: <https://www.matthewball.co/all/forwardtothemetaverseprimer> (дата звернення 19.03.2023).
188. Barclay K., Koefoed N. J. Family, Memory, and Identity: An Introduction. *Journal of Family History*. 2021. Vol. 46, № 1. P. 3-12.
189. Barnes J. A. Class committees in a Norwegian Island Parish. URL: <https://www.google.com/search?q=https://journals.sagepub.com/doi/epdf/10.1177/0018726754007001> (дата звернення: 14.01.2024).
190. Bartoletti R. Memory and social media: new forms of remembering and forgetting. Learning from memory: Body, memory and technology in a globalizing world. 2011. P. 82-111.
191. Bocheliuk V. I., Velitchenko L. K., Gaivoronska T. O., Pogrebnaya V. L., Khitrova T. V. Manipulative impact on the memory of socially significant events: results of the experiment in student groups. *Journal of the Balkan Tribological Association*. 2021. Vol. 27, № 5. P. 947-962.
192. Borgatti, S. P., Halgin, D. S. On Network Theory. *Organization Science*, 2011. Vol. 22, Issue 5, p. 1168–1181.
193. Boyd Danah M., Ellison Nicole B. Social Network Sites: Definition, History, and Scholarship. *Journal of Computer-Mediated Communication*. 2007. Vol. 13, № 1. P. 210–230.
194. Boyle S. Is doomscrolling really rotting our brains? The evidence is getting harder to ignore. *The Guardian*. 2024. December 9. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2024/dec/09/brain-rot-word-of-the-year-reality-internet-cognitive-function> (дата звернення 18.01.2025).

195. Burmagina Kseniia. Artificial Intelligence Usage Statistics and Facts. *Elfsight*. 2025. URL: <https://elfsight.com/blog/ai-usage-statistics/>. (дата звернення: 13.03.2024).
196. Callon M., Law J., Rip A. Mapping the dynamics of science and technology. Palgrave Macmillan UK eBooks. 1986. URL: <https://doi.org/10.1007/978-1-349-07408-2> (дата звернення: 19.11.2023).
197. Castells M. The information age: Economy, society and culture (3 volumes). Blackwell, Oxford, 1996, 1997, 1998.
198. Castells M., Cardoso G. (Eds.). *The network society: From knowledge to policy*. Washington, DC: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations, 2006. P. 3-23.
199. Choi S. Y., Liu J. H., Mari S., Garber I. E. Content analysis of living historical memory around the world: Terrorization of the Anglosphere, and national foundations of hope in developing societies. *Memory Studies*, 2023. Vol. 16, № 2. P. 333–351.
200. Choices Program What is historical memory? URL: <https://youtu.be/o0d4I-HgRYo?si=7ElCAIGjPTUhTAED> (дата звернення 06.09.2022).
201. Choices Program. What is historical or collective memory? URL: https://www.google.com/search?q=https://youtu.be/9DK_Ful2UUI%3Fsi%3DezfjJB_znFHrOF3_ (дата звернення: 06.09.2022).
202. Commit Graph Drawing Algorithms. *Pvigier's blog*. 2019, 06 Mai. URL: <https://pvigier.github.io/2019/05/06/commit-graph-drawing-algorithms.html> (дата звернення 13.10.2024)
203. Conway M. E. How do committees invent. *Datamation*. 1968. Vol. 14, № 4. P. 28-31.
204. Danilyan, O. G., Dzoban O. P., Kalynovskyi Y. Y. Digital man as a product of the information society. *Cogito: Multidisciplinary Research Journal*, 2023, Vol. 15, Issue 1, pp. 142–158.

205. Deleuze Gilles, Guattari Felix. *A Thousand Plateaus Capitalism and Schizophrenia*; transl. B. Massumi. Minnesota: University of Minnesota Press, 1987. 632 p.
206. Dodonov R. Transformation of commemorative practices in Ukrainian historical discourse. *Skhid*. 2022. Vol. 3(1), p. 5–14. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).253628](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).253628) (дата звернення 22.05.2022).
207. Dodonova V. I., Dodonov R. O. Polemological paradigm of hybrid war research. *Philosophy and Cosmology*. 2017. № 19. P. 97–109.
208. Dodonova V., Dodonov R., Aleksandrova O., Popovich O., Omelchenko Y. Strategy and tactics of behaviour of subjects and objects of historical trauma. *Analele Universității din Craiova. Istorie*. 2019. № 10 (2 (36)). P. 153-164. URL: https://www.istoriecraiova.ro/wp-content/uploads/2019/11/2019_2_-ANALE.pdf (дата звернення: 12.09.2022).
209. Dunbar R.I.M. Neocortex size as a constraint on group size in primates. *Journal of Human Evolution*. 1992. Vol. 22, Issue 6. P. 469-493.
210. Düring M. From Hermeneutics to Data to Networks: Data Extraction and Network Visualization of Historical Sources. *Programming Historian*. 2015. DOI: <https://doi.org/10.46430/phen0044> (дата звернення 11.05.2022).
211. Dzhiora K. Representation of historical memory in social network communities. *Skhid*, 2022, Vol. 3, Issue 1, pp. 15–24. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).254336](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).254336) (дата звернення: 14.01.2023).
212. Dzhiora K. The influence of social networks on the construction of historical memory. *Skhid*, 2024, Vol. 6, Issue 4, pp. 35–41. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.647> (дата звернення: 24.01.2025).
213. *Economic Times*. 10 countries where social media faces the most restrictions. 2024, September 6. URL: <https://economictimes.indiatimes.com/-nri/latest-updates/10-countries-where-social-media-faces-the-most-restrictions/logging-off/slideshow/113125384.cms> (дата звернення: 30.11.2024).

214. Erll A. *Memory in culture*. Palgrave Macmillan, 2011.
215. Facebook | Meta. URL: <https://about.meta.com/technologies/facebook-app/> (дата звернення: 14.01.2024).
216. FamilySearch. URL: <https://tykyiv.com/news/v-ukrayini-zapratsiuvala-platforma-de-mozhna-zberegiti-spogadi-pro-pomerlikh-rodichiv/> (дата звернення: 30.01.2024).
217. Fan, W., Ma, Y., Yin, D., Wang, J., Tang, J., & Li, Q. Deep Social Collaborative Filtering. *arXiv*, 2019. <https://arxiv.org/abs/1907.06853> (дата звернення: 28.02.2024).
218. Felix G., Guattari D. *A thousand plateaus: Capitalism and schizophrenia*; trans. by Massumi B. University of Minnesota, Minneapolis, 1987.
219. Geiger Wolfgang. Die Toten sind nicht tot. Historische Erinnerung angesichts neuer Herausforderungen. URL: https://www.geschichtslehrerverbandhessen.de/html/historische_erinnerung.html#:~:text=Historische%20Erinnerung%2C%20Erinnerungskultur,nicht%20pers%C3%B6nlich%20erlebt%20werden%20konnte. (дата звернення: 22.01.2022).
220. Gessen Keith. Was it inevitable? A short history of Russia's war on Ukraine. *The Guardian*. 2022. URL: <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/11/was-it-inevitable-a-short-history-of-russias-war-on-ukraine> (дата звернення: 06.09.2022).
221. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Y. Y. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality: Ontología moderna: reflexión sobre la continuidad del ciberespacio y realidad virtual. *Revista De Filosofía*, 2022, Vol. 39(102), 78 URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.7017946> (дата звернення: 16.10.2023).
222. Gibbs M., Mori J., Arnold M., Kohn T. Tombstones, uncanny monuments and epic quests: Memorials in World of Warcraft. *Game Studies*. 2012. Vol. 12, № 1.

223. Halbwachs M. *La mémoire collective*. Presses Universitaires de France. Paris, 1968. 205 p.
224. Halbwachs M. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: Presses Universitaires de France, 1952. URL: http://classiques.uqac.ca/classiques/-Halbwachs_maurice/cadres_soc_memoire/cadres_sociaux_memoire.pdf (дата звернення 03.04.2022).
225. Hanneman Robert A., Riddle Mark. Introduction to social network methods 3. Using graphs to represent social relations. URL: https://faculty.ucr.edu/~hanneman/nettext/C3_Graphs.html (дата звернення: 14.01.2024).
226. Harding L. ‘They burned books, like the Nazis did 80 years ago’: Russia’s deadly attack on Ukraine’s biggest printing house. *The Guardian*. 2024. June 30. URL: <https://www.theguardian.com/world/article/2024/jun/30/erasing-who-we-are-russias-deadly-attack-on-a-ukrainian-book-factory> (дата звернення 30.08.2024).
227. Hasher L., Goldstein D., Toppino T. Frequency and the conference of referential validity. *Journal of verbal learning and verbal behavior*. 1977. Vol. 16, № 1. P. 107-112.
228. Higgins C. Historians come together to wrest Ukraine’s past out of Russia’s shadow. *The Guardian*. 2023. November 29. URL: <https://www.theguardian.com/world/2023/nov/29/historians-come-together-to-wrest-ukraines-past-out-of-russias-shadow> (дата звернення 11.11.2023).
229. Higgins C. War has shown Ukrainians – and the rest of us – why museums are so important for telling our stories. *The Guardian*. 2023. May 27. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/may/27/war-ukrainians-museums-telling-stories> (дата звернення 11.10.2023).
230. Hinds J., Joinson A. Human and computer personality prediction from digital footprints. *Current Directions in Psychological Science*, 2019, Vol. 28(2),

204–211. <https://doi.org/10.1177/0963721419827849> (дата звернення 11.08.2022).

231. Historical Memory. URL: <https://www.stlawu.edu/offices/ciis/-historical-memory> (дата звернення: 06.09.2022).

232. Hoskins A. Memory ecologies. *Memory Studies*. 2016. Vol. 9, № 3. P. 348–357. DOI: <https://doi.org/10.1177/1750698016645274> (дата звернення 13.09.2022).

233. Hoskins A. *Memory ecologies*. Palgrave Macmillan, 2022.

234. Inheart. URL: <https://www.inheart.memorial/> (дата звернення: 30.01.2024).

235. Jannach D., Adomavicius G. Recommender systems for online and mobile social networks: A survey. *Journal of Computer Science and Technology*, 2016. Vol. 31(5), pp. 909-926. URL: <https://doi.org/10.1007/s11390-016-1681-9> (дата звернення: 30.01.2024).

236. Jones C. R., Bergen B. K. People cannot distinguish GPT-4 from a human in a Turing test. *arXiv*, 2024, May 9. <https://theconversation.com/chatgpt-just-passed-the-turing-test-but-that-doesnt-mean-ai-is-now-as-smart-as-humans-253946> (дата звернення: 01.07.2024).

237. Jedlowski Paolo. Sulla Memoria Storica. URL: <https://scienzepolitiche.unical.it/bacheca/archivio/materiale/26/Studi%20culturali%202020-21/Dispensa%20n.%202/Sulla%20memoria%20storica.pdf> (дата звернення: 06.07.2023).

238. Judt T. The past is another country: Myth and memory in postwar Europe. *Daedalus*. 1992. Vol. 121, № 4. P. 83–118.

239. Kemp S. Digital 2014: Global Digital Statshot (October 2014) – DataReportal *Global Digital Insights*. 2018. October 21. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2014-global-digital-statshot-october-2014> (дата звернення: 06.07.2023).

240. Kemp S. The global state of Digital in 2024 – DataReportal – *Global Digital Insights*. 2024. October 23. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2024-october-global-statshot> (дата звернення: 11.12.2024).

241. Khromeychuk O. Kremlin memory wars and the search for a unifying Ukrainian national identity. *Atlantic Council*. 2020. October 29. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/kremlin-memory-wars-and-the-search-for-a-unifying-ukrainian-national-identity/>Atlantic Council+1Atlantic Council+1 (дата звернення 23.09.2022).

242. Kuprii T. A Study of Social Memory and Forgetting by Paul Connerton: Mechanisms and Tools. *Skhid*. 2024, Vol. 6, Issue 4, p. 29–34. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.646> (дата звернення 02.01.2025)

243. Landow G. P. Hypertext 3.0: Critical theory and new media in an era of globalization. Johns Hopkins University Press, 2006.

244. Lovink G. *Sad by design: On platform nihilism*. Pluto Press, 2019. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctvg8p6dv> (дата звернення 11.08.2023).

245. Ma D., Sandberg M., Jiang, B. A socio-geographic perspective on human activities in social media. *Geographical Analysis*, 2017. Vol. 49(3), p. 328–342. <https://doi.org/10.1111/gean.12122arXiv+2> (дата звернення 12.10.2022).

246. Matei Ș. The Technological Mediation of Collective Memory Through Historical Video Games. *Games and Culture*. 2023.

247. Mejova Y., Capozzi A., Monti C., De Francisci Morales G. Narratives of war: Ukrainian memetic warfare on Twitter. *ACM SIGCHI Conference on Computer-Supported Cooperative Work & Social Computing (CSCW)*, 2025. arXiv. DOI: <https://doi.org/10.48550/arXiv.2309.08363> (дата звернення 12.03.2025).

248. Menz Mariusz, Pamięć historyczna. *Modi memorandi. Leksykon kultury pamięci*, red. Magdalena Saryusz-Wolska, Robert Traba, współpraca: Joanna Kalicka, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2014, s. 328-330.

249. Mol A. A. A., Ariese-Vandemeulebroucke C. E., Boom K., Politopoulos A. (Eds.). *The interactive past: Archaeology, heritage & video games*. Sidestone Press, 2017. 33 p.

250. Nogué Jean. Le Problème de La Mémoire Historique et l'influence de La Société Sur La Réminiscence. *Revue Philosophique de La France et de l'Étranger*. 1925. Vol. 99. P. 389–424. URL: <http://www.jstor.org/stable/41083623> (дата звернення: 11.01.2024).

251. Nosova H. Memory versus history by P. Nora. Why and how?. *Multiversum. Philosophical Almanac*, 2020, № 2 (172), pp. 3-14. <https://doi.org/10.35423/2078-8142.2020.2.2.01> (дата звернення: 23.01.2023).

252. Pasko Ya. Community of Values as a Key Factor of Decolonization. *Beytulhikme. An International of Philosophy*. 2020. № 3. С. 25-42.

253. Pick J., Sarkar A., Rosales J. Social media use in American countries: Geography and determinants. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 2019. Vol. 8(9), 424. <https://doi.org/10.3390/ijgi8090424> (дата звернення: 13.02.2023).

254. Post. URL: <https://x.com/Yavor777/status/1803688557652926554> (дата звернення: 13.10.2024).

255. Post-truth. *Cambridge University Press & Assessment*. URL: https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/post-truth#google_vignette (дата звернення: 13.10.2024).

256. Rawat R., Mahor V., Chirgaiya S., Rathore A. S. Applications of social network analysis to managing the investigation of suspicious activities in social media platforms. *Advances in Cybersecurity Management*. Cham: Springer International Publishing, 2021. P. 315-335.

257. Reddit. The heart of the Internet. URL: <https://www.redditinc.com/> (дата звернення 14.01.2024).

258. Rieff David. The cult of memory: when history does more harm than good. *The Guardian*. 2016. URL: <https://www.theguardian.com/education/-/2016/mar/02/cult-of-memory-when-history-does-more-harm-than-good> (дата звернення: 06.09.2022).

259. Robertson A., Peters J. What is the Metaverse, and Do I Have to Care?: One Part Definition, One Part Aspiration, One Part Hype. *The Verge*. Vox Media, LLC., 2021.

260. Rogers R., Niederer S. (Eds.). *The Politics of Social Media Manipulation*. Amsterdam University Press, 2020. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1b0fvs5> (дата звернення: 12.11.2024).

261. RootsWeb URL: <https://home.rootsweb.com/> (дата звернення: 08.09.2024)

262. Salman Aslam. Instagram by the Numbers: Stats, Demographics & Fun Facts. *Omnicores Agency*. URL: <https://www.omnicoreagency.com/instagram-statistics/> (дата звернення: 06.12.2024).

263. Scheiding R. *Zombies, Vaults & Violence: Collective Memory and the Representation of Atomic Fears in Video Games* (Doctoral dissertation, Concordia University). 2020.

264. Seal R. Is your smartphone ruining your memory? A special report on the rise of ‘digital amnesia’. *The Guardian*. 2022. July 3. URL: <https://www.theguardian.com/global/2022/jul/03/is-your-smartphone-ruining-your-memory-the-rise-of-digital-amnesia> (дата звернення 12.04.2023).

265. Shevel O. The politics of memory in a divided society: A comparison of post-Franco Spain and post-Soviet Ukraine. *Slavic Review*. 2011. Vol. 70, № 1. P. 137–164. DOI: <https://doi.org/10.5612/slavicreview.70.1.0137> (дата звернення 31.05.2023).

266. Social media is the colonization of the space between traditional broadcast and private dyadic communication, providing people with a scale of group size and degrees of privacy that we have termed “scalable sociality.”

267. Synytsya A. Linguistic turn in philosophy: a critical analysis. *Skhid*. 2017. № 0(2(148)). P. 105–109. DOI: [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.2\(148\).95375](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2017.2(148).95375) (дата звернення: 09.04.2023).

268. Szarkowska Agnieszka. *Świadomość i pamięć historyczna*. Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, 2004. URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/2776/1/Agnieszka%20Szarkowska%20%28Suplicka%29_%C5%9Awiadomo%C5%9B%C4%87%20i%20pami%C4%99%C4%87%20historyczna.pdf (дата звернення: 11.08.2022).

269. Tamir D. I., Templeton E. M., Ward A. F., Zaki J. Media usage diminishes memory for experiences. *Journal of Experimental Social Psychology*. 2018. Vol. 76. P. 161-168.

270. Terrasse Robin. La mémoire historique est un enjeu d'influence. *Conflits*. 2019. URL: <https://www.revueconflits.com/education-europe-histoire-invasions-memoire-des-hommes-ottomans/#:~:text=Les%20peuples%2C%20pass%C3%A9s%20comme%20pr%C3%A9sents,de%20leur%20rapport%20au%20monde>.

271. The Economist: Соціальні мережі знищують докази воєнних злочинів. *UNIAN*. URL: <https://www.unian.ua/world/voyenni-zlochyni-dani-z-socmerezhi-vikrili-vinu-rosiji-u-znishchenni-mh17-ale-socmerezhi-vidalyayut-taki-dokazi-novini-svitu-11155607.html> (дата звернення: 13.10.2024).

272. TikTok. URL: <https://www.tiktok.com/about?lang=uk-UA> (дата звернення 14.01.2024)

273. Tufekci Z. *Twitter and tear gas: The power and fragility of networked protest*. Yale University Press, 2017.

274. Tymofieieva H. Communicative products of social networks and the Internet as a social glue in times of social crises and disasters. *Skhid*. 2024. № 6(1). P. 61–67. DOI: <https://doi.org/10.28925/2411-3093.2024.618> (дата звернення: 22.12.2024).

275. Van Dijck J. *The culture of connectivity: A critical history of social media*. Oxford University Press, 2013.1.
276. Vermeulen T., Van den Akker R. *Metamodernism: Historicity, affect, and depth after postmodernism*. Rowman & Littlefield International, 2017.
277. Welcome to WeChat. URL: <https://help.wechat.com/cgi-bin/micromsg-bin/oshelpcenter?opcode=2&lang=en&plat=android&pid=1004384&id=1703037jbzqu1703037vue22&Channel=WeChatOfficialWebsite> (дата звернення: 14.01.2024).
278. Wilber K. *A post-truth world: Politics, polarization, and a vision for transcending the chaos*. Shambhala Publications, 2024.
279. Whorf B. L. *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf* (J. B. Carroll, S. C. Levinson, & P. Lee, Eds.). The MIT Press, 2012. URL: <http://www.jstor.org/stable/j.ctt5hhbx2> (дата звернення: 14.01.2024).
280. YouTube довідка. Панель з інформацією про видавця URL: <https://support.google.com/youtube/answer/7630512?hl=uk> (дата звернення 13.10.2024)

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача

Праці, в яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Dzihora K. (2022). Репрезентація історичної пам'яті у спільнотах соціальних мереж. *Схід*, Том 3, випуск 1, С.15-24. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3\(1\).254336](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2022.3(1).254336).
2. Дзігора К. (2024). Історична пам'ять у дзеркалі постмодерної методології. *Humanities Studies*, Том 9, випуск 96, С. 40-48. <https://doi.org/10.32782/hst-2024-19-96-04>.
3. Дзігора К. (2024). Українознавство і комеморативні студії: термінологічна спорідненість та методологічна специфіка. *Українознавство*, Том 4, випуск 93. [https://doi.org/10.17721/2413-7065.4\(93\).2024.317512](https://doi.org/10.17721/2413-7065.4(93).2024.317512).
4. Дзігора К. (2024). Вплив соціальних мереж на конструювання історичної пам'яті. *Схід*, 6(4), 35–41. <https://doi.org/10.21847/2411-3093.2024.647>

Публікації, у яких додатково висвітлено наукові результати дисертації

1. Дзігора К. Р. (2022). Комеморативні практики у вимірі соціальних мереж (с. 254-271). У: *Ментальність. Нація. Пам'ять. Ментальність. Нація. Пам'ять. Збірник праць наукової школи проф. Р.О.Додонова*. Київ: ФОП Руслан Халіков, 2022. 286 с.
2. Дзігора К.Р. (2022). Класифікація соціальних мереж в контексті комеморативних досліджень. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: перспективи та виклики: V Всеукраїнська студентська науково-практична конференція*, м. Миколаїв, 24 листопада 2022. С. 478 –483.
3. Дзігора К., Додонов Р. (2022). Соціальні мережі як частина постмодерністської дійсності. *Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціокультурні трансформації та геополітичні виклики в умовах*

багатополярного світу», Національний торговельно-економічний університет м. Київ, 24 листопада 2022 року. С. 61–66.

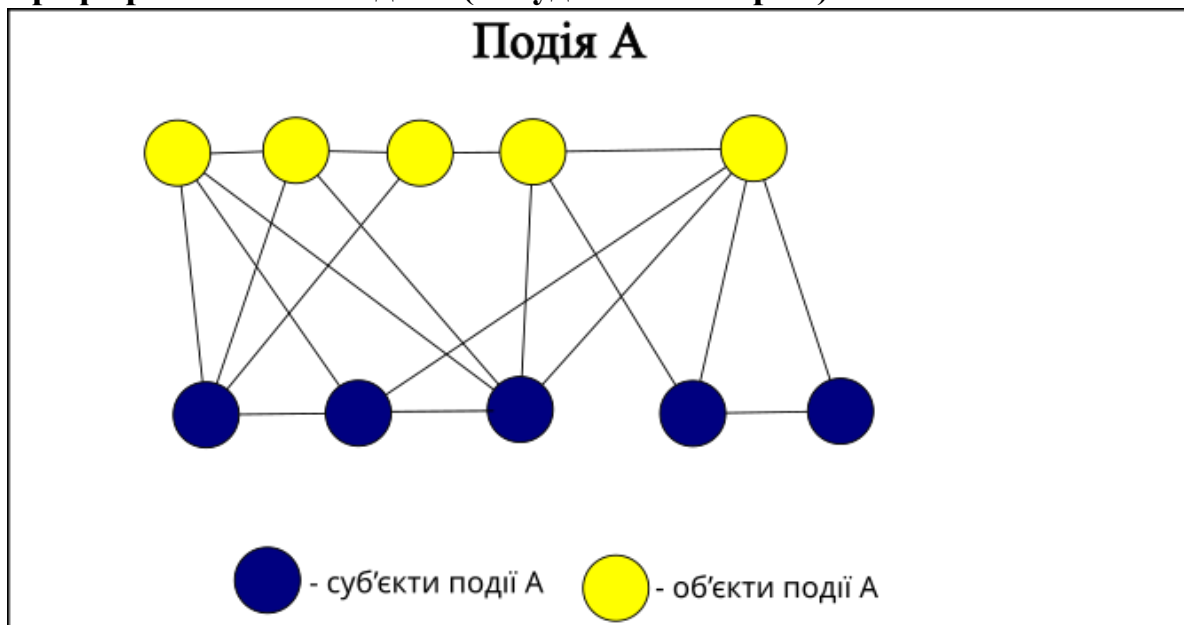
4. Дзігора К.Р. (2023). До питання про дефініцію концепта «історична пам'ять» *Київські філософські студії-2023: Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції*. Київський університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, 19 травня 2023 року. С.130-134.

5. Виступ на конференції, без публікації. Дзігора К.Р. (2023). Постмодерністські підходи до вивчення комеморативних практик в соціальних мережах. *Матеріали XIII Міжнародної наукової конференції «Соціальне прогнозування та проектування майбутнього: перемога, мир та відновлення у післявоєнній Україні»*. Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, 2023.

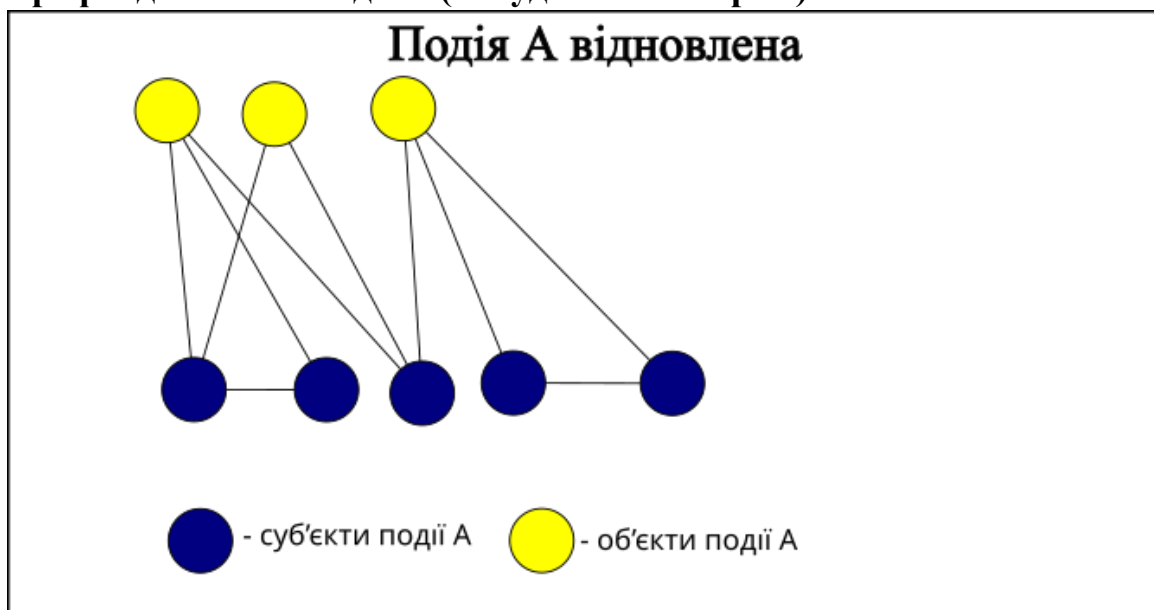
6. Дзігора К.Р. (2024). Політика пам'яті як чинник формування колективної пам'яті. *Матеріали X Всеукраїнської науково-теоретичної конференції «Соціальні та гуманітарні технології: філософсько-освітній аспект»*, Черкаський державний технологічний університет, м.Черкаси, 21-22 березня 2024 р. С.55 –58.

7. Дзігора К.Р. (2024). Меми як форма репрезентації історичної пам'яті в соціальних мережах. *Київські філософські студії-2024: Матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції*. Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, 17 травня 2024 року. С.94 –98.

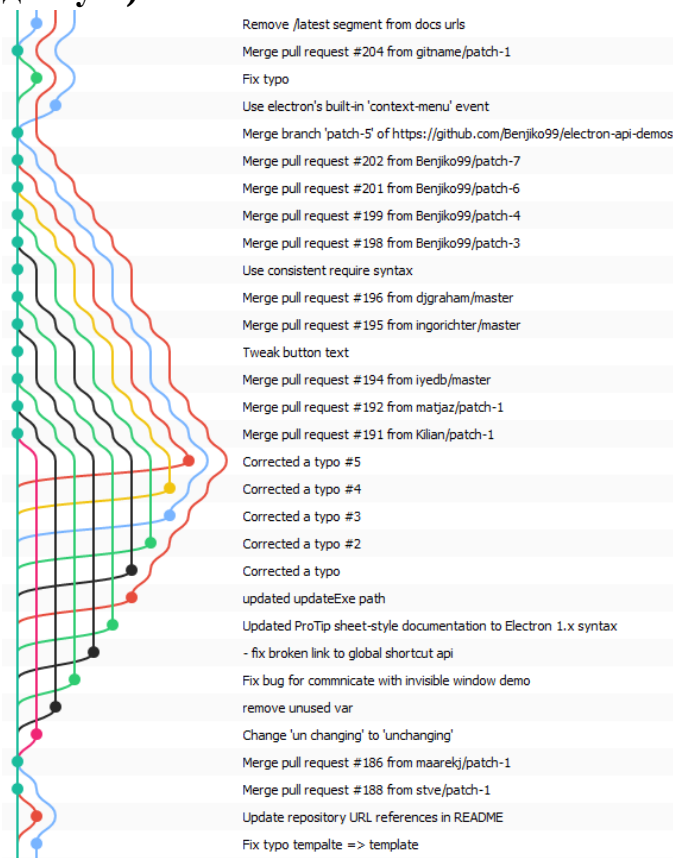
1. Граф оригінальної події А (побудовано автором)

2. Граф відновленої події А (побудовано автором)

3. Приклад графу в ІТ проєкті (фото з соціальних мереж у вільному доступі)

4. Частина інформації за запитом «History of Ukraine» (побудовано автором)

	Name	Member	Status	Link
0	History of Kyiv, Ukraine	90 учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/139333588064924/
1	HISTORY OF UKRAINE AND UKRAINIAN CULT	295 учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/854316495278444/
2	News from and about Ukraine in English	4,3 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/newsfromukraine/
3	History of Ukraine 2017	201 учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/227637710988867/
4	Ukrainian Americans	7,6 тис. учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/134126957169/
5	Foreigners in Odesa, Ukraine	2,4 тис. учасників	Приватна група	https://www.facebook.com/groups/f.livinginodessaукраїне/
6	Friends from Ukraine	12,6 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/185137962379195/
7	Group of Friends of European Ukraine	949 учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/1072419572823068/
8	Real Estate Ukraine	2,0 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/584631949091405/
9	History of the World	256,1 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/380971065278407/
10	Kyiv, Ukraine	61,3 тис. учасників	Загальнодоступна група	https://www.facebook.com/groups/Kiev.Ukraine/

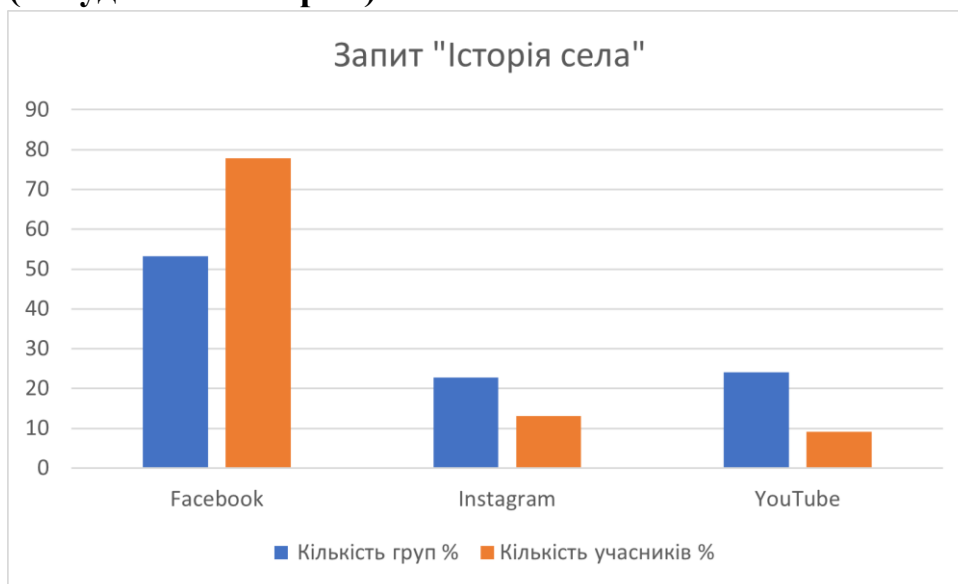
5. Розподіл досліджуваних груп між соціальними мережами (побудовано автором)

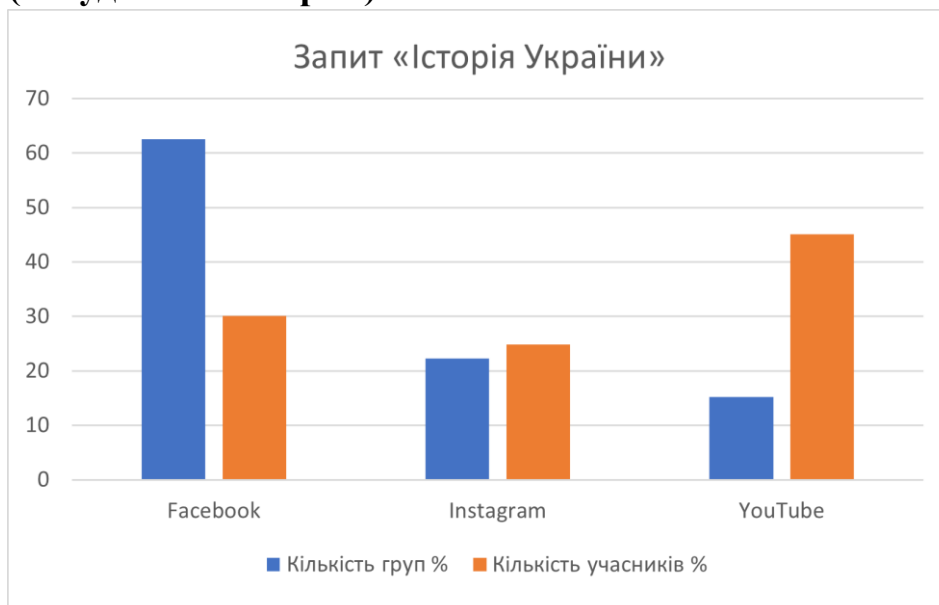
6. Кількість користувачів у групах, що досліджувались (побудовано автором)

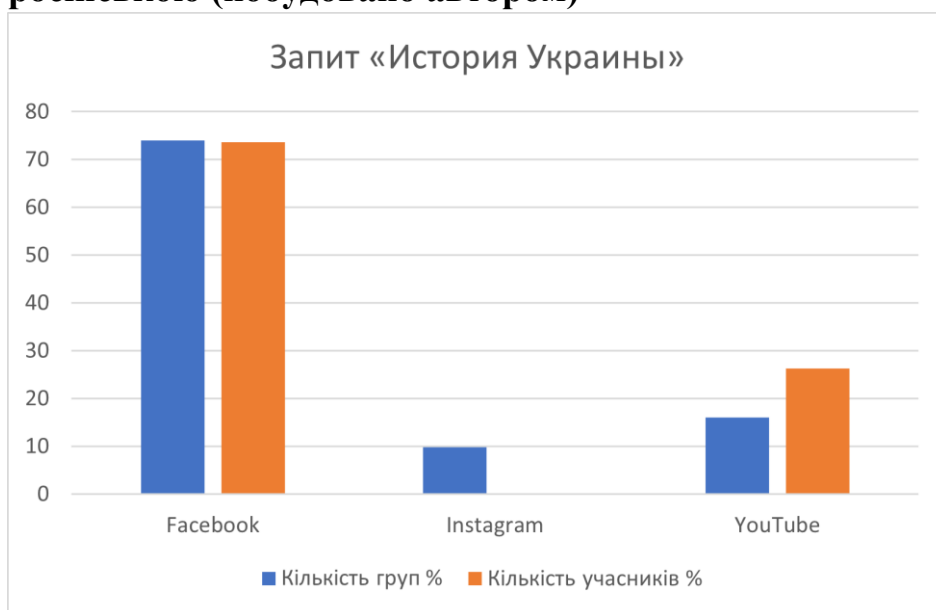
**7. Кількість груп та користувачів за запитом «Історія села»
(побудовано автором)**

**8. Кількість груп та користувачів за запитом «Історія України»
(побудовано автором)**

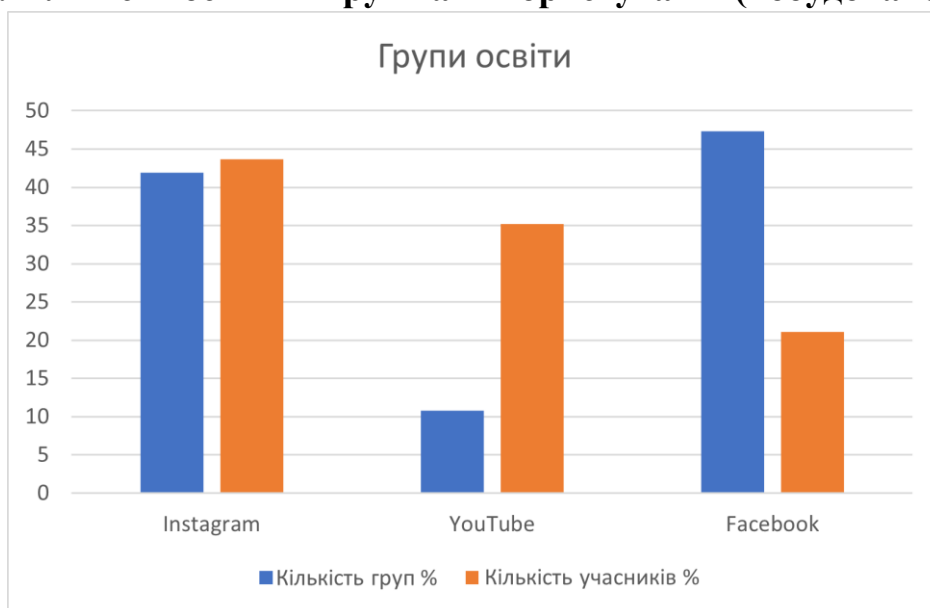
9. Кількість груп та користувачів за запитом «Історія України» російською (побудовано автором)

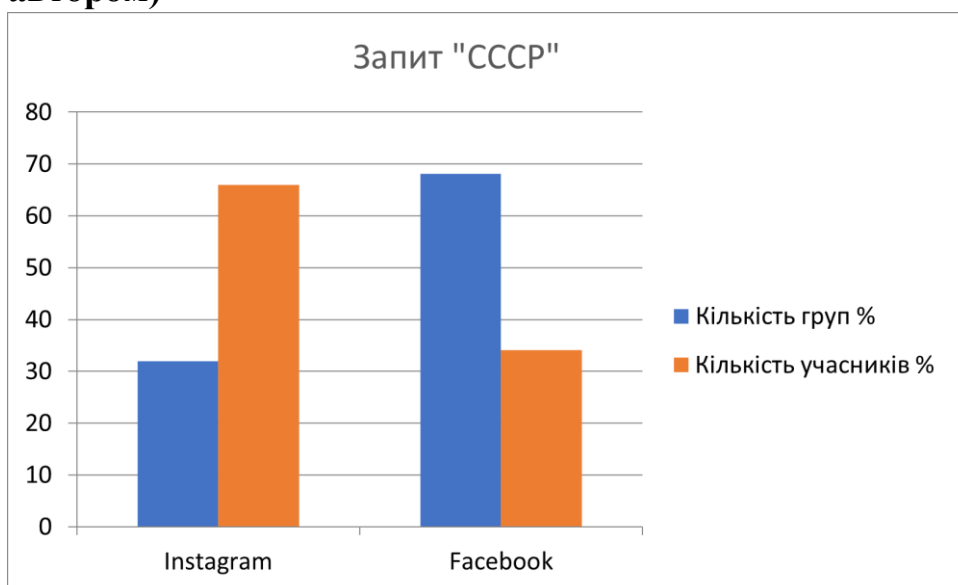
10. Кількість груп та користувачів за запитом «History of Ukraine» (побудовано автором)

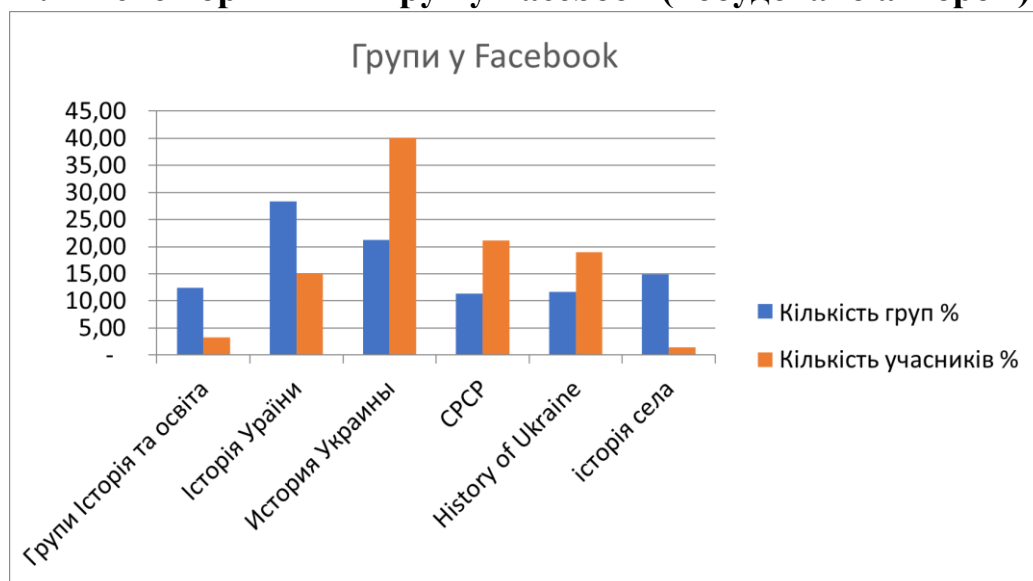
11. Кількість освітніх груп та їх користувачів (побудовано автором)

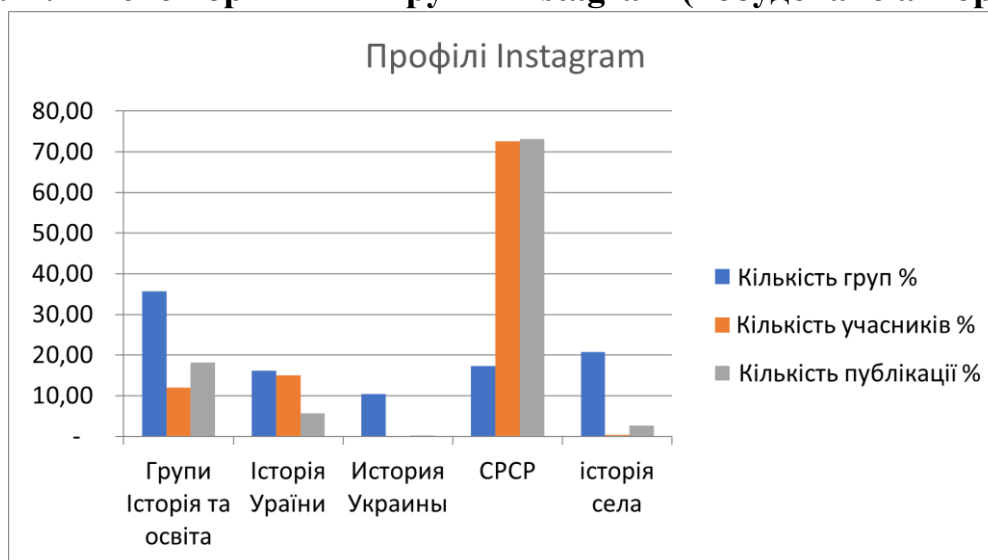
12. Кількість груп та користувачів за запитом «СССР» (побудовано автором)

13. Кількісне порівняння груп у Facebook (побудовано автором)

14. Кількісне порівняння груп в Instagram (побудовано автором)

15. Кількісне порівняння груп в YouTube (побудовано автором)

16. Приклад посту присвяченому Дню Європи (фото з соціальних мереж у вільному доступі)

17. Приклад панелі з інформацією (фото з соціальних мереж у вільному доступі)

Як може закінчитись війна? | Крим.Реалії

Радіо Свобода
Підписалося 1,61 млн...

Ви підписалися

663

Поділитися

Radio Free Europe/Radio Liberty фінансується Урядом США повністю або частково. [Вікіпедія](#)

18 тис. переглядів 1 день тому #радіосвобода #крим #перемовини

Роль Криму у переговорах із Росією? Якщо Україна контролюватиме кілька міст на території Криму, чи можна в такому разі Крим виносити за конструкцію переговорів, як Росія вчинила з Донбасом? Що може бути частковою перемогою України? Політична логіка Путіна: переможе той, хто перетне більше «червоних ліній», упевнений Віталій Портников. Чому в Укр ...**більше**

18. Приклад світлини яка романтизує радянські часи (фото з соціальних мереж у вільному доступі)

Минуты правды

18 серпня · 🌐

Дитинство в ссср 🇷🇺❤️

Девочка идёт сдавать пустую
молочную посуду, 1965 г.

51 тис.

5 981 коментар 2,2 тис. поширень

19. Приклад посту у флешмобі (фото з соціальних мереж у вільному доступі)

